Васіль Ткачоў

ВЯТРАК – ПТУШКА ВОЛЬНАЯ

Аповесці
Апавяданні

Гомель
РПУП “”Палесдрук
2003

Аповесці

СКАЧЫ АД ПЕЧЫ, ЖЭЎЖЫК !

Частка першая

НА ПАПЯЛІШЧЫ

1. ВЯСНА-КРАСНА, А НЕШТА СУМНА...

У нашай Гуце немцы доўга не забавіліся – паелі курэй, папілі яйкі, а як толькі пачало грукацець недзе зусім паблізу, павыводзілі з двароў свае фурманкі, выцягнулі іх уздоўж вуліцы, пагергеталі – і пацягнуліся ў той бок, адкуль і прыйшлі. Дзед Грышка здзёр з галавы сваю аблезлую, бы хвост у пляшывага ката, шапку і памахаў ім услед:

– Шуруйце, чэрці акаянныя! Мы не надавалі кухталёў, то ўсёроўна на сваё напорацеся! Быць не можа, каб ліха вас абмінула! Бог ёсць!..

А Петрык шпурлянуў нават камень услед немцам. Камень далёка не заляцеў, але ўсё ж... Хай ведаюць! Петрыку, можа, крыўдна больш чым нам: немцы, не натрамбаваўшы свае вантробы курамі ды яйкамі, з’елі Петрыкаву карову-першацёлку, а ён і адпомсціць не паспеў. Крыўдна.

– Нічога, хлопцы, скора нашы прыйдуць, тады дадуць вам пастраляць, – супакоіў дзед Грышка, папраўляючы на галаве шапку. – Ох, ужо і настраляецеся! А мне дасцё хоць пальнуць ці не, цікава-інцярэсна, га?

– Дадзім, – адмахнуўся Петрык.

– А ты ж, дзед, на вочы слабы, – сказаў я. –Яшчэ ў нас бабахнеш?

– Я, браткі, хоць і сляпы крыху, але нюх добры маю – у каго трэба, у таго пацэлю, – засмяяўся дзед Грышка і перахрысціўся. – Дык не забудзьце ж пазваць мяне, калі страляць будзеце?

І ён патупаў па вуліцы, дробненька шоргаючы лапцямі. Эх, дзед! Пастраляць захацеў. Дык прыходзь сёння пад вечар у Дзянісаў бор, і мы дадзім табе вінтоўку і патроны. Страляй... Калі бабка Антося дазволіць. А хочаш і аўтамат

прапануем. У нас шмат што ёсць, толькі ж пахваліцца табе не можам – ад нашага склада, калі дарослыя на след патрапяць, можа адзін круглы пшык застацца. Не-е, нельга табе, дзед, страляць з нашай зброі: хоць ты і стары, і мудры, але можаш ненарокам разбалаболіць, і тады наша таямніца не будзе таямніцай. Ды і ад матак дастанецца – бацькі нашы яшчэ ваююць – за прыхаваны ў лесе арсенал. Хоць мне што? Мне няма каго баяцца. Я – адзін... Сам па сабе, нават бяздомны. У хату нашу трапіў нямецкі снарад, і на яе месцы засталася толькі вялізная яма. Разам з хатай не стала і мамы. Каб не быў і я ў Дзянісавым бары, магчыма, не было б на гэтым белым свеце і мяне. А мне вельмі хочацца жыць – я павінен абавязкова дачакацца з вайны свайго тату, паглядзець на яго ў салдацкай форме і, вядома ж, з ордэнамі і медалямі на гімнасцёрцы. А ў яго ўзнагарод павінна быць багата: Сталетавы не гультаі якія-небудзь! Шкада толькі: мама ўжо не дачакаецца тату. Эх, жыццё!..

Дзед Грышка ўшыўся на свой падворак, неўзабаве прапаў з вачэй, а Петрык тузануў мяне за рукаў:

– Патэпалі, Колька!

Куды трэба было тэпаць, я ведаў: з таго дня, калі не стала мамы і хаты, я жыў у Петрыка. Цётка Матруна, чым магла, карміла нас, а калі заслугоўвалі, то па чарзе дзяжыла ручніком, які чамусьці заўсёды вісеў у яе на плячы: «А куды ж вы лезеце, шалапутныя? Ці жыць надакучыла, папытаць бы? Папомніце мой ручнік! Ён цяжкаваты! Ім снапы малаціць можна! А вось вам! А вось! І табе, Колька, не крыўдуй, за кампанію... Заместа маткі. Мы з ёй дружылі-і!» Яна малаціла нас ручніком, мы прыкідваліся, быццам нам і сапраўды балюча нямаведама як, круціліся, што тыя ўюны на патэльні, войкалі-ахалі, а сустрэўшыся позіркамі з сябруком, перамірґваліся: усё нармальна!

– Дык ты ідзеш? – напомніў Петрык.

– Ага,– сказаў я і паплёўся за ім.

Насустрач нам патрапіла Кацярына. Параўняўшыся з ёй, мы спыніліся. Нам шкада было гэтай маладой прыгожай жанчыны. Але ж чым дапаможаш ёй? Заставалася толькі паспачуваць. Гады немцы! Гэта ж яны расстралялі

на вачах у Кацярыны яе сям`ю за сувязь з партызанамі. Пасля таго яна і пачала насіць на руках галавешку, гушкаць яе, нібы дзіця. Кацярына і цяпер пяшчотна гладзіла рукой кавалак абгарэлага паленца, закалыхвала яго:

– А-а-а-а-а! А-а-а-а-а! А-а-а-а-а-а!

Мне расхацелася ісці да Петрыка. Я павярнуў назад і пацёгся, не стрымліваючы слёз, якія пяклі, бы вуголле, шчокі, да той глыбокай ямы, што засталася на месцы нашай хаты.

Я доўга стаяў над ямай, у якую з раўчукоў нацякло шмат вады, і ў яе люстэрку бачыў сябе, з непаслухмяным чубам і мурзатым тварам, а так-сама бярозку, якая ўся была паранена асколкамі – дасталося ад таго снарада і ёй. А потым убачыў у люстэрку вады і Петрыка. Ён нічога не сказаў, проста стаў побач.

– Вясна-красна, а нешта сумна...– ціха прамовіў Петрык потым.

– Сумна...– выдыхнуў я.

Дзед Грышка бы з-пад зямлі вырас, змахнуў з галавы сваю аблезлую шапку, крэкнуў і сказаў:

– Памаўчыце, памаўчыце, хлопцы. Тады-сяды трэба і памаўчаць.

Вялікая, бы гарошына, сляза скацілася па маршчыністым твары і разбілася на мысцы ягонага лапця...

2. П Е Ч

Першы з вайны вярнуўся дзядзька Хвядос. Высокі і хударлявы, ён, нібы бусел, хадзіў па сваім двары, высока падымаючы ногі. Я глядзеў на яго са схованкі, зажмурваў вочы, і тады здавалася, што гэта зусім і не дзядзька Хвядос, а мой тата. Але варта было расплюшчыць вочы, і я зноў бачыў нашага суседа. Гэтым разам ён нясе бярэмя дроў і прыкметна кульгае: кажуць, пасля ранення ў адным з апошніх баёў, нага ягоная не згінаецца ў калене. Дзядзька Хвядос у вайсковай форме, на гімнасцёрцы злёгку патрэнькваюць медалі. Ён не-не ды і запавольвае хаду, дзівіцца на неба, падоўгу глядзіць на дрэвы – слухае, мусіцьбыць, спеў птушак і гаворыць сам сабе: «Прыгажосць!» Прытупаў да печы – гэта ўсё, што засталося ад ягонай хаты, згарэла пасля таго, як снарад трапіў у

нашую, – кінуў дровы на зямлю, а потым зняў пілотку, выцер узмакрэлы лоб. Агледзеўся. Уздыхнуў. Я хацеў падыйсці да дзядзькі, але не асмельваўся. Ён раптам похапкам падняў з зямлі вілачнік, выцягнуў з печы чыгунок, зняў вечка, пацёр, задаволена ўсміхаючыся, далонямі.

– Глядзі ты! – размаўляў сам з сабой дзядзька. – На хвілінку якую адвярнуўся, а вады амаль не засталося. На дне толькі кропля...– Ён прытуліўся шчакой да печы, пагладзіў яе рукамі. – Жывая, жывая, значыць, ты, печ. Малайчына. Гэта я табе, Хвядос, гавару. Ага. Вось адпачну трошкі – як думаеш, мае салдат права адпачыць? – і возьмемся за справу. За мірную справу. Не, ты не падумай толькі, быццам твой гаспадар стаміўся. Хто мяне, Хвядоса, надламіць можа? Вайна? Не-е-е, не дачакаецеся. Хаця і хапіла, хапіла ліха. Пакуль ты адна ў мяне і засталася, печ. Пакуль... А вернецца з вайны сын мой, Сцяпан, будзем утрох жыць. Ты пахавальнай не вер. Ты ж Сцяпана помніш. Ён вернецца!

Слухаў я дзядзьку Хвядоса і бачыў Сцяпана як жывога. Такі ж высокі, такі ж прыгожы. А ў горле засеў камяк... Я расшпіліў верхні гузік на сарочцы, але ўсёроўна дыхалася цяжка. Загухкаў кашлем. Спалохаўся, што выдаў сябе, але не – дзядзька Хвядос сеў на бервяно, пачаў згортваць самакрутку, не перастаючы размаўляць з печчу:

– А тады Сцяпан жонку ў хату прывядзе, яна дзяцей нараджае. Без людзей – што за зямля? Без добрых людзей. Так, адна назва. Усё, усё будзе. Наладзім жыццё. – Ён устаў, прыкурыў ад вугельчыка. – Вось... А пакуль пачакай. Пачакай пакуль. Бачыш, як яно ў жыцці бывае? Усё, здаецца, можна знішчыць... Усё... Нават чалавека. А вось печ – не... Не прыгадаю, каб печ па цаглінках рассыпалася. Не прыгадаю. Хат няма, а яны, печы, стаяць. Дзе там снараду цагліны тыя разняць. А ведаеш, чаму так? Таму што ты – святое тварэнне, вечнае. Агонь у тваім нутры, печ. Мірны агонь. І патушыць яго – рукі кароткія!..

Дзядзька Хвядос тыцнуў кудысьці ўбок дулю, і я здагадаўся, каму яна прызначалася. Атрымлівайце ад салдата!

Раптам Хвядос павярнуўся да куста, у якім я сядзеў, бы мыш пад венікам, баючыся дыхнуць і варухнуцца, і загадаў:

– Вылазь, Мікола, ды ўзбірайся на печ. Там мая шынэлка. Там – цёплая чарэнь: я сёння бульбу варыў. Падам і табе. Вылазь, вылазь. Мяне няма чаго баяцца. Гэта немец мяне баяўся. А ты ж – свой, тым больш – сусед.

Мне нічога не заставалася, як паказацца. Дзядзька Хвядос пацiснуў маю далонь:

– Ну, будзем здаровы. Бачу, бачу, што з вашай хатай. Няма і ў мяне пакуль даху над галавой. Таму, сусед, давай разам жыць будзем. Калі не супраць. На печы. Згода?

– Давайце, – кіўнуў я.

– Скачы ад печы, жэўжык. Яна, як і хлеб, – усяму галава. Залазь. Азяб, бачу.

На печы і сапраўды было цёпла. Але ж і на дварэ не холадна. Наўсцяж буялі кветам пладовыя дрэвы. Свяціла сонейка. Таму я, спярша паляжаўшы на дзядзькавым шынялі, устаў і дзівіўся, што робіцца вакол. З печы далёка відаць. Убачыў Петрыка. Ён нёс у хату ад калодзежа кадку з вадой. Мне зрабілася няёмка: што ж атрымліваецца, я здрадзіў яму, цётцы Матруне? Дзядзька ж Хвядос прапанаваў жыць разам. На печы. А чым кепска? Ды і хата ж мая побач. Хата была, а вось агарод і сад засталіся. І тады атрымаецца, што я патрохі вяртаюся на сваё селішча. А прыйдзе з вайны тата, мы і хату агораем. А Петрыку і цётцы Матруне дзякуй. Толькі як сказаць ім, што я пакідаю іхнюю ўтульную і хлебную хату? Няпроста. Аднак трэба.

А тым часам дзядзька Хвядос паляпаў па рэйцы, што вісела нападалёк ад печы на слупе. І паклікаў:

– Мікіта-а! Зазірні-тка да мяне. Лізавета-а! Хопіць табе на агародзе калупацца! Давай сюды! Варка-а! Дзе ты там, дзеўка?

Бач ты: дзеўка! Цётка Варка – і дзеўка? Але хай будзе і так, няма калі спрачацца з дзядзькавымі параўнаннямі, бо з розных бакоў да печы неўзабаве падыходзяць усе, каго ён паклікаў.

– Абжываешся, сусед? – кіўнуў на печ Мікіта.

Дзядзька Хвядос замітусіўся:

– Ды вось... трэба. Вы падсядайце, падсядайце бліжэй да чыгунка.

Цётка Лізавета выцерла аб спадніцу рукі, паскардзілася:

– Колькі і вясны тае, а ўжо пустазелле прэ – спасу няма.

Варка заглянула ў чыгунок, і твар яе засвяціўся:

– Ніяк бульбы наварыў, Хвядос?!

– Бульбы. Вы частуйцеся, частуйцеся. І есці хочацца, а ў рот не лезе. Калі ж адзін. Прывык на фронце гуртам.

– Там – калектыў! – з веданнем справы засведчыў Мікіта.

– Дружна жылі, – кіўнуў дзядзька Хвядос. – Ага. Гэта праўда. Іначай як бы мы таго фрыца адолелі?

Варка пальцамі націснула на бульбіну, тая і рассыпалася.

– Гляньце, разварылася як! – выпяла наперад грудзі яна. – Гляньце!

Лізавета асцярожна папытала:

– Хвядос, няйначай, з сабой яе прывёз, бульбу? З вайны?

– Угадала, суседка, – цыўнуў вейкамі дзядзька Хвядос. – Прывёз. Не тое, каб ад голаду – харч такі-сякі ў мяху быў – а так... захацелася ў руках яе патрымаць. Дай, думаю, памяняю боты на бульбу. Згандляваўся. І пакуль ішоў да хаты са станцыі, амаль увесь час перабіраў бульбу рукамі. Прысяду адпачыць, а рука сама лезе ў мех, роднае чуе. Налюбавацца не мог бульбай.

Мікіта ўзяў бульбіну, патрымаў крыху ў руцэ і адразу ж паклаў назад у чыгунок, ссунуў бровы і сказаў сумна:

– Пераражылі... Хапіла... Эх, жыццё-бляшанка, маць яго занагу! Нічога, нічога, бабы. Будзе мір на зямлі. Будзе. Насып, Хвядос, тытуню.

Дзядзька Хвядос палез у кішэню па тытунь, а Лізавета папракнула:

– Што ж вы, мужыкі, курыць адразу? А бульба?

Мікіта, атрымаўшы порцыю тытуню, павясялеў, засмяяўся:

– А вы, бабы, не бульбу ясцё!

– Як – не бульбу? – Варка затрымала каля роту бульбіну, паморшчылася. – Як – не бульбу? А што ж гэта тады, Мікіта?

Мікіта кашлянуў у кулак і сказаў:

– Вы ж боты Хвядосавы страўляеце, галовы вашы садовыя!

Усе дружна засмяяліся. І я таксама. Мне было цікава слухаць, аб чым гамоняць старэйшыя. Я сядзеў на печы, звесіў з чарэні ногі і смачна еў бульбіну, якую падаў мне дзядзька Хвядос.

Калі смех прыціх, Мікіта сеў, залізаў языком шоў на самакрутцы, ціха мовіў:

– Былі боты, ды сплылі. А цішыня – вось яна... Бярыце, карыстайцеся, людзі. Калі салдат боты памяняў на бульбу – будзе цішыня...

Лізавета змахнула слязу са шчакі:

– Дай ты божанька, дай ты родненькі!..

Мікіта пыхнуў дымком, вочы павесялелі і ён ахвотна працягваў:

– Багата шкоды нарабіў хрыц. Паныюць яшчэ і рукі, патрашчаць і косці, пакуль да ладу прыб'ёмся. Сам не ведаю, з чаго жыццё пачынаць. Я мех жыта закапаў пры немцы ў свіране... калгасны мех. Цяперака думаю – пара, можна вымаць. Зазірнуў туды – дулю з макам. Усю зямлю пераштыкаваў – няма-а! От! Падгледзеў хто, ці як разумець?

Дзядзька Хвядос трывожна глянуў на Мікіту:

– А хто б мог?

– Хочаш вер, хочаш не, – аблізала губы Варка, – а я на Тамаша думаю. Паглядзіце, як ён змяніўся ў апошні час. Быццам другі чалавек. Быццам пад-мянілі. Людзей сгараніцца, хаваецца. Як кот, які смятану з'еў.

Мікіта зацягнуўся дымком, годна адказаў:

– За руку не цапнуў.

А Лізавета ела бульбу, хітала галавою, прычмокваючы языком:

– А і смачныя ў цябе боты, Хвядос! Век, здаецца, такіх не ела!

Дзядзька Хвядос на тое адказаў:

– Ты еж, еж, Ліза. І ты, Варка, не сядзі. Націскайце.

– Ды мы ж... Ці багата нам трэба? – быццам апраўдвалася Варка.

– Да гэтай бульбы ды скварачку б! – уздыхнула Лізавета.

Мікіта прыцмокнуў:

– О-о-о-о!

А дзядзька Хвядос хітравата прыжмурыў вочы:

– Скварачку, гаворыце? Не пашкодзіла б. Але ў мяне больш ботаў няма...

Варка раптам разанула паветра рукой:

– Ай! Пачакайце. Я зараз.

І знікла. Хвядос правёў жанчыну позіркам, спытаў:

– Аўдавела?

– Даўно, – нахмурыў бровы Мікіта.

– Усёроўна чакае, – скасіўшы вочы у той бок, дзе схавалася за парканчыкам Варка, мовіла Лізавета. – А раптам? Верыць і чакае. А можа і вернецца. У Зімніцы вунь адзін вярнуўся. Пахавальную атрымала баба, значыць, а ён праз год вярнуўся. Ой, лепш не ўспамінаць. Ідзе ў вёску, вечарам якраз, уяўляе, бедалага, як любая жонка кінецца ў ягоныя абдымкі. Падступіўся да акна – паляпаць, мусіцьбыць, сабраўся, знак падаць, каб тая ад нечаканасці прытомнасць не згубіла – і вачам не верыць: сядзіць баба за сталом з другім мужыком, вячэраюць. Вось. Ды што гаварыць? Такі ўжо ў нас, баб, лёс: не ведаеш, дзе згубіш, а дзе знойдзеш.

– Няўжо было? – падалося, аслупянеў Хвядос.

Мікіта кіўнуў:

– Лізавеціна праўда. Я і мужыка таго ведаю – Панасам зваць.

– Пачакайце, а баба тая з кім засталася?– запытаўся Хвядос.

Лізавета вырачыла вочы на Хвядоса:

– З кім засталася? Каб не Колька, я б табе сказала. А ты б на месцы бабы як зрабіў?

Дзядзька Хвядос прытуліўся тварам да печы. Маўчаў.

– Ну даруй мне, Хвядос! – апраўдвалася Лізавета, бо адчувала, што не тое ляпнула. – Ну дурніца я, дурніца!

– Я б і слова кепскага не сказаў сваёй Агрыпіне, – Хвядос, як і раней, пяшчотна гладзіў печ. – Каб толькі дачакалася...

– Ты не сказаў бы, ты з душой, – не гледзячы на Хвядоса, прамовіла Лізавета. – Ну і язык у мяне... цьфу!

– Дык і Панас той таксама не стаў вінаваціць маладзіцу, – сказала і зачырванелася Лізавета. – Яна плача, заходзіцца не сваім голасам, а Панас супакойвае: «Ну, што ты? Ну, што ты? Ты не вінаватая, кажа, маладзіца. Вайна ўсё... Ты правільна сказаў, Хвядос. Вайна... Яна наблытала... А новы мужык – ён не з мясцовых быў – сабраў транты, папрасіў прабачэння ў Панаса, раз ужо такая справа атрымалася, і пайшоў сваёй дарогай. Багата нас, баб, засталося. Знойдзе сваё шчасце. Ну, мужыкі, чаму галовы павесілі? Варка нешта ў ганчурцы нясе.

– Чакала... берагла... – сказала, з’явіўшыся, Варка і паклала на зямлю скрутак. – Не спатрэбілася. Бярыце, людзі, ежце.

Дзядзька Хвядос дастаў са скрутка кусель сала, патрымаў у руках, а тады паглядзеў на Варку:

– А можа – дарэмна, га?

Варка заматляла галавой:

– Не дарэмна. Чуе маё сэрца: не дарэмна.

Мікіта ўзяў нож, пачаў скрыліць сала, расцягваючы гукі, бубніў:

– Ёстваю няхай, га! Сала-а! Такія вось нашы справы, ядры ў корань. Радасна, таму што цішыня наўсцяж, дыхнуць боязна, не спудзіць бы яе, і горка-балюча, як успомніш, што за спіною заста-лося. А што яшчэ чакае нас наперадзе?

Варка і Лізавета раптам заплакалі, потым абняліся, і румзалі яшчэ гучней. На што Хвядос сказаў:

– Няхай паплачуць. Няхай. Слёзы для душы – як той дождж для зямлі ў сухмень. З карысцю. Няхай паплачуць.

Жанчыны, можа, і далей бы плакалі, лілі слёзы, але з’явілася Кацярына з галавешкай на руках, і Варка з Лізаветай пасмірнелі, зашморгалі насамі і пачалі прамакаць хусткамі слёзы на тварах. Кацярына ж па чарзе паглядзела на кожнага, а потым пачала гаварыць гучна і пераканаўча:

– Сядзіцё? Сядзіце, сядзіце, людзечкі. А я бягу. Спяшаюся я. Няма мне калі з вамі бавіцца. Міколка мой з вайны вяртаецца. На шляху сядзіць, пераабуваецца. Нагу нацёр. Зараз пабягу, чамадан памагу яму несці. Вельмі цяжкі чамадан у яго. І чаго ў ім толькі няма – вы б пабачылі! Падаруначкі дзеткам з вайны нясе. Сяргейку пілотку і гімнасцёрачку пад ягоны акурат расточак. Ганначцы сукенку ў гарошынкі вось такенечкія, – яна зрабіла з пальцаў кружачок, – а меншанькай, Волечцы, – чаравічкі. У іх яна будзе на выгане гусянятак пасвіць. І ўсім-усім цукерак шмат... і падушак, і ў паперках што... сядзіць Міколка, стаміўся. Ён заступіцца, ён не дасць дзетак у крыўду. А я яму яблыкаў нясу.

Мікіта скрывіўся, ёрзнуў на бервяне:

– Кацярына, ты пасядзі, адпачні з намі. Бульбы паеж.

Кацярына не пагадзілася:

– Некалі мне. Міколка чакае.

– Пасядзі, пасядзі з намі, – прапанавала Кацярыне і Варка.

Кацярына пагрозліва тарганулася, сказала Варцы гнеўна і рашуча:

– Ты ў сваім сэрцы смерць носіш!

– Каця! – прыкрыкнула Варка і пазначыла сябе шчопацем рукі. – Што ты гаворыш? Ой, людзі!

– Твой муж дзе? А мой дамоў вяртаецца. Жывы. Назусім. Жывы-ы!

Дзядзь ка Хвядос сказаў ціха і памяркоўна:

– Няхай ідзе. Няхай сустрэне.

Аддаляючыся ад людзей, Кацярына азіралася і шаптала:

– Міколка чакае... На шляху сядзіць... Нагу нацёр... Жывы... Жывы Міколка...

Мікіта злосна плюнуў:

– Праклятушчая вайна! Што зрабіла з чалаве-кам? Што нарабіла з людзьмі?

Лізавета заплакала, давілася слязамі, але нагадала дзядзьку Хвядосу пра тое, аб чым я добра ведаў. Але няхай лепш яна раскажа. Я, мусіць, і не змог бы: расплакаўся б, гэта дакладна. А Лізавета толькі шморгала зрэдчас носам і гаварыла ледзь не ў самае вуха Хвядосу:

– Ну хто б на яе месцы перажыў смерць дзетак? Яна ж, Кацярына, сувязной ў атрадзе была... у Мікіты... Прыйшла дамоў, а яе чакалі... Данёс нехта... Дзетак па расточку во так паставілі... і з боль-шанькага, Сяргейкі, пачалі... Дапытваліся ўсё, дзе партызаны... А калі да меншанькай чарга дайшла, тут Кацярына і зусім не вытрымала, у ногі немцам кінулася, крычаць пачала. А тады адразу быццам анямела. І пра дзяцей забылася. Устала і пайшла... Забілі, гады, без кулі чалавека.

Варка ўздыхнула:

– Госпадзі, і як яна далей жыць будзе?

– Не уберaглі мы яе, Кацю, – паскроб лысіну Мікіта. – Мая віна ў тым, што дзяцей не паспелі схаваць. Можа ёй... вось такой і лягчэй пасля ўсяго, што здарылася?

Хвядос нялюба глянуў на Мікіту, ледзь не сілком вырваў у таго з роту недакурак, зацягнуўся:

– Разумны ты чалавек, Мікіта, а глупствы кажаш. Як гэта лягчэй? Няшчасны яна чалавек, Кацярына. А ўяві, Мікола вернецца, калі на фронце ацалее. Ні дзяцей, ні жонкі... Маўчыш? Ну пра-вільна, я і сам не ведаю, што тут сказаць можна. А што тут казаць! Трэба рабіць нешта... неяк дапа-магчы ёй на гэтым свеце ўтрымацца.

– Дзякуй за бульбу табе, Хвядос, – Лізавета борздзенька падалася да свайго селішча.

Хвядос сказаў ёй услед на поўным сур'ёзе:

– Што мне? Ты, маладзіца, печы вунь скажы добрае слова. Ёсць печ – будзе і бульба, будзе і хлеб...

3. ЖАНІХ

На печы я абжыўся, а сама печ стала цэнтрам вясковага жыцця – як раней клець каля калгаснай канюшні, у якой віселі хамуты, сядзёлкі, вожкі і самая розная іншая вупраж. Коні, як і мужчыны, на фронце, калі толькі не пабілі іх, а вупраж дзе, толкам ніхто, здаецца, і не ведае. Акрамя, можа, Мікіты. Той, хоць і будзе ведаць, але язык за зубамі ўмее трымаць: камандаваць партызанскім атрадам не кожнаму даверацць. Дзед Грышка, аднак, пра Мікітаў атрад не дужа высокага аўтарытэту: «Гэта каб яны мяне ўзялі ў штат, неслухі, я б іх адукаваў. А так!..» Потым ён пачынае хваліцца, як даваў перцу супастатам у

імперыялістычную. Можа, і даваў, але хто бачыў? Таксама скажаш, дзед! Ці не хлусіш? Ды і дзе твае медалі? Калі б добра ваяваў, то не хваліўся б, а ўзнагароды на пінжак – і ўсе бачаць без тваіх слоў, што ты не абы-хто, а герой.

Вось і ў той дзень каля печы сабраліся вяскоўцы. Прытупаў і дзед Грышка, ён гопнуўся на бервяно, паклаў на калена шапку і паскардзіўся:

– Няма здароўя. Зусім зачах. Цікава-інцярэсна. А бывала ж!..

Пра тое, што з дзедам было раней, не цяжка здагадацца: быў і ён арлом. Хоць і цяпер стары не-не ды і пусціцца ў скокі, бы малады жарабок. Бывае. Толькі крэкча тады, сапе, вываліўшы з роту язык: «Ой, паміраю, ратуйце...» Але не памірае – жыве. І добра, што жыве, бо без дзеда Грышкі было б сумна ў нашай Гуце.

– Ну, што яшчэ скажаш? – глядзіць на старога дзядзька Хвядос. –Што здароўя няма, мы чулі.

– А тое скажу, што пакуль твой Сцяпан немцу мырмалку трэ, то да ягонай нявесты Раюхі нейкі танкіст з перавязанай галавой капыты падбівае, э-ге, – сказаў дзед і нацягнуў на галаву шапку. – Прымай меры. Спакусіць. З тым і пракандыбаў, каб паведаміць. Не спазніся.

Хвядос нічога не адказаў дзеду Грышку, моўчкі ўзяў чыгунок, наліў у яго вады і вілачнікам прыткнуў да дроў, што браліся ў печы полымем.

– Дык ты чуеш ці не? – напомніў Грышка. – Дзейнічай, кажу! Іначай капут будзе!..

Пачутае і мяне кранула. Як жа так? Няўжо дзед Грышка не хлусіць? І хто ён, гэты танкіст, адкуль узяўся? Яшчэ не хапала, каб забраў Раісу, Сця-панаву нявесту. Я сам не аднойчы бачыў, як да вайны Хвядосаў сын гужам увіваўся за прыгажуняй Раісай, а яна заўсёды яму ўсміхалася – так, як нявеста жаніху. А тут такое сказануў стары! І Хвядос, бачце, нават брывом не павёў, быццам не яго тычыць. Харош бацька. Я не вытрымаў, пабег шукаць таго танкіста, каб хоць глянуць, што там за шышка такая. Не можа быць, каб ён быў вышэйшы за Сцяпана.

– Гайда за мной! – махнуў я і Петрыку, які, убачыўшы мяне, вытыркнуў рыжую і лахматую галаву з-за паркана.

Петрык не стаў дапытвацца, куды я спяшаюся, а адразу ж увязаўся за мной. Толькі калі дагнаў, спытаў:

– К... куды?

– Зараз убачыш!

А вось і двор Раісы. Ціха. Нідзе, здаецца, не відаць танкіста. Толькі не: рыпнуў, рыпнуў гармо-нік. Так і ёсць... не хлусіў дзед Грышка. Рып той даляцеў з расчыненых сенцаў. І адразу ж на ганку з'явілася Раіса, а за ёй – танкіст. Канешне ж, малы, са Сцяпанам не параўнаць. Сцяпан у танку не памесціцца. Расцягваючы мяхі, танкіст ледзь не упаў на калена, пачаў маліць:

– Ну, Рая, ты чуеш ці? Павярніся хоць. Ты размаўляць можаш? У цябе язык ёсць?

– Ёсць! – гучна адказала Раіса і паказала на імгненне танкісту язык.

Мы з Петрыкам прытаіліся за сцяной хаты, толькі крадком выглядвалі на падворак. Месца бяспечнае: калі будуць яны выходзіць з двара, то акурат напоруцца на нас. Няёмка падглядваць. Але ж няма ў нас іншага выйсця: трэба выручаць неяк дзядзьку Хвядоса. Толькі я так падумаў, як убачыў, што ў нашым накірунку ідзе бабка Антося... з хамутом на шыі, а ў руках валачэ граблі і вілы. Ступае цяжка, быццам на катаргу. Трэба хавацца. Мы заскочылі ў агарод. Адсюль яшчэ лепш бачна, што робіцца на двары. Можна і да танкіста прыцаніцца: жаніх ён ці так сабе... адно званне?

Танкіст жа рашуча заявіў:

– Я на Курскай дузе, калі знаць хочаш, у танку гарэў!

Раіса на гэта яму адказала – бач ты, і Курская дуга для яе нішто! – з лёгкай вясёлай усмешкай на прыгожым твары:

– Кастусёчак, ну чаго ты да мяне прыліп? Ты ж расточку маленькага...

А я што гаварыў? Хіба ж можна параўнаць яго са Сцяпанам! Прыдумаеце таксама. Ніколі!

Танкіст жа пацягнуўся, бы толькі што прачнуўся, і кісла паморшчыўся:

– Я... я... я падрасту. Падрасту я. Верыш? Я ўсё зраблю, каб табе спадабацца. Усё, чуеш? Моркву буду есці кожны дзень. Самую вялікую.

Раіса цярэбіць нярвова пальцамі хустку, нізка схіліла галаву, а потым часта круціць ёю: не, не, не. Ура-а! Малайчына, Раіса. Цяпер будзе чым хоць парадаваць дзядзьку Хвядоса: не ўгаварыў, хоць і стараўся надта – ажно з гімнасцёркі вылузваўся! – танкіст нашу прыгажуню.

Танкіст, ці хай будзе Кастусёчак, роспачна ўздыхнуў, сеў на прызбу, якая яшчэ нават і не падсохла добра, таму будзе на яго салдацкіх галіфэ сырой зямліцы, будзе, і зайграў. Вальс. Пра дунайскія хвалі. Прыгожая музыка, так і слухаў бы. Але нельга губляць пільнасць, вуха востра трымаць трэба. Рыпнуўшы гармонікам, Кастусёчак талопіў позірк на Раісу, тлумачыў той, што ён за цаца:

– Падумаеш – маленькі. Хм-м. Ды я ж гарманіст! Гарманіста на рост не ацэньваюць. Таксама мне мерку знайшла. Гарманіст вышэй за ўсіх ростам быў і будзе. Як зайграю – усе дзеўкі збягуцца. Хочаш, зайграю?

– Зайграй, – абыякава паціснула плечуком Раіса.

І ён, наколькі можна, расцягнуў мяхі. А сам, блазнуючы, вядома ж, задраў галаву і паклікаў:

– Гэй, дзеўкі, гэй, маладухі-весялухі!

Тут я заўважыў, як на двор заходзіць бабка Антося ўсё з тым жа хамутом на шыі. Танкіст, убачыўшы яе, адвярнуўся і прабурчэў:

– Вось... адна прыклыпала... маладуха-весялуха.

Раіса пырскнула смехам і затуліла рот далоняй. Бабка Антося тым часам зняла хамут з шыі, і амаль подбегам да танкіста. Спынілася каля яго, спыталася:

– Саколік, саколік, а калі ты з фронту?

– Нядаўна.

– Можа ты сыночка майго сустракаў? – дастала фотакартку, падала танкісту. – Лагойка Пятро Рыгоравіч. Пецька. Рыжанькі такі... Прыгожанькі...

Нам таксама цікава зрабілася: во было б здорава, каб гэты самы танкіст абрадаваў зараз старую Антосіху. Толькі ён зморшчыўся і вярнуў картку назад:

– Не, матка, не сустракаў.

– З восені весткі няма, – сумна ўздыхнула бабка Антося.

– Не сустракаў, маці, – сказаў зноў танкіст і зайграў такую ж сумную мелодыю, як і твар у старой.

На музыку сабраліся людзі. Яны заходзілі на двор Раісы, як на свой. Заўсёды баявая Лізавета і на гэты раз ляпнула рукой танкіста па плячы, а потым падала яму далонь:

– Здарова, танкіст!

Танкіст ляніва паціснуў шурпатую Лізавеціну руку і не знайшоў нічога іншага, каб адказаць ёй:

– Прывітанне, лётчыца!

Жанчыны засмяяліся, загаманілі.

– Дзе гармонік узяў-та? – Лізавета сядзела ўжо побач з танкістам.

– Немец адзін знаёмы падарыў, – не міргнуўшы і вокам, сказаў танкіст. – Бачу, не верыш? А што? І сярод немцаў людзі ёсць. Кажуць. Я, праўда, не сустракаў. Ну, дык, жанчыны, для вас! Так і быць!..

І танкіст налёг на гузікі. Гармонік, здавалася, вось-вось і сам пусціцца ў скокі. За пальцамі танкіста не ўсачыць: носяцца – слізгаюць па гузіках, як угарэлыя. Ліха! Жанчыны, адна за адной, пусці-ліся ў пляс, і неўзабаве на дварэ курэў пыл, як на вясковай дарозе, калі па ёй пракапыціць статак кароў.

– Райка, пайшлі! – Лізавета тузанула дзяўчыну за руку, тая не ўтрымалася і таксама пачала мясіць свой двор босымі нагамі: чаравікі пашкадавала, разы два тупнула-гэцнула ў іх, а потым скаўзнула іх з ног.

Разам з усімі кружыла і бабка Антося, толькі яна больш фанабэрылася, чым танцавала, пыхкала, бы самавар, а тады і зусім спынілася, махнула рукой і загадала:

– Гарманіст, прыпеўкі давай! Гарманіст!.. Э-эх! – І заспявала. – Не хацела выхадзіць, стаяла сцяснялася, а гармоня заіграла, я не ўтрымалася! Э-эх!

Варка часта-часта і неяк смешна затупацела кароткімі нагамі, і таксама ўспомніла прыпеўку:

– Ох, вясна, вясна ідзе аж да Урала. Дзевачкі, вайна, вайна, а моладасць прапала!

– Пайшла плясаць, дома нечага кусаць – лебяда ды коркі... на нагах аборкі! – гэта ўжо Лізавета.

Я штурхануў Петрыка ў плячо:

– Ідзеш? Да печы?

Петрык зморшчыўся:

– Пачакай. Тут жа цікава...

Толькі нядоўга мы яшчэ тут бавіліся. Пасля таго, як Раіса спела пра міленькага свайго, якога чакала з вайны, а маці ёй сказала, каб выбірала сабе іншага жаніха, яна шмыгнула з двара некуды на агарод, пранеслася міма нас, і тады танкіст згроб гармонік, паклаў яго на лаўку і кінуўся ўслед, папярэдне не забыўшыся сказаць жанчынам мала радаснае для іх:

– Канцэрт пераносіцца! Арцісту няма калі!..

Двор апусцеў. Толькі гармонік ляжаў на лаўцы. А што, калі раптам?.. Я не бачыў, дзе Раіса, дзе танкіст: не палезеш жа тым на вочы. Але каб танкіст не нарабіў якіх-небудзь глупстваў, я вокам-гненна аказаўся каля гармоніка, узвалок яго на калені і пачаў рыпаць. На ўсю моц. Так я і дам табе, танкіст, быць з Раісай за пуняй. Не атрымаецца. Хоць ты і заслужаны баец і гарэў у танку.

А Раіса паказалася зусім з іншага боку, глядзела на мяне з Петрыкам і ўсміхалася. Значыць, у яе ўсё добра.

Пакуль не было відаць жаніха, мы ціхенечка падаліся з двара...

4. ВАЖНЫ ГОСЦЬ

Трывожна шуміць Дзянісаў бор. Тут наша схованка. У глыбокай яміне, якую самі выкапалі па чарзе адной рыдлёўкай, пад шыгаллем ляжыць зброя. Хто ж ведаў, што вайна так скончыцца хутка і мы не паспеем ёю пакарыстацца? Рыхтаваліся да бою, а як жа! «Трымайцеся, фрыцы!» Петрык прыцягнуў нават варожы кулямёт і скрынку патронаў: партызаны так моцна прыціснулі немцаў на ўзлеску агнём, што тыя, драпаючы, пагублялі не толькі зброю, а і вузлы з нарабаваным у людзей. Уяўляю, як шуравалі яны! Канешне ж, пыл курэў! Без аглядкі!

Ранкам мы з Петрыкам пабеглі ў Дзянісаў бор, засунулі пад шыгалле рукі: на месцы зброя, на месцы. Фу-у! Ды і куды яна магла падзецца? Хто ведае, акрамя саміх нас, што яна тут? Аднак пакуль самі не пераканаліся – было трывожна: жывыя ж людзі, не карчы балотныя якія-небудзь. Петрык з сумам заўважыў:

– Ну, і што будзем рабіць з гэтымі ствaламі?

Я не ведаў, што яму адказаць. А і праўда: што рабіць з нашай зброяй, якая, пэўна ж, сваё ўжо адваявала? Як адваяваліся, падобна на тое, і мы.

Мы яшчэ раз пабедавалі, што, мусіць, больш не спатрэбіцца нам зброя, і моўчкі падаліся ў вёску. Настрой – горш не прыдумаеш: пра нашы геройскія ўчынкі і ўспамінаць не хацелася. Ды і якая і каму карысць ад таго, што ты ўспомніш? Толькі ворагам, можа, гэта і на руку. Але дзе ж яны, тыя ворагі? Па якіх дарогах бягуць-уцякаюць? І што нам да іх рук? Гіблыя, адным словам, справы. Нікудышныя.

Яшчэ здалёк мы ўбачылі дзядзьку Хвядоса. Ён, прыгорблены, стаяў на двары каля печы, абапершыся на вілачнік і пра нешта думаў. Пачуўшы нашы крокі, падняў галаву, усміхнуўся:

– А, гэта вы, жэўжыкі! Дзе ж вы ходзіце столькі часу? Я ўжо і думаць пачаў пра кепскае. Ну, ды нічога, нічога: з’явіліся – і на тым дзякуй. Прагаладаліся?

Пытаецца! Але Петрык, як заўсёды, захацеў быць добранькім:

– Мы елі...

– Дзе? Што? Калі? Во хлус дык хлус. Хоць я разумею Петрыка: пачне зараз частаваць абедам дзядзька Хвядос, а ён адразу ж пачырванее, засаромеецца. Нібы дзяўчынка. Толькі што з таго – голад не цётка, есці хочацца, як не круці-вярці, а мне неяк дык і ўсёроўна, хто накорміць – ці дзядзька, ці цётка. Хоць, вядома ж, потым трэба будзе пастарацца, каб нечым аддзячыць, бо, як сказаў вясковы грамацей дзед Грышка, бясплатны сыр бывае толькі ў мышалоўцы. А дзед ведае, што гаворыць. Петрык жа хуценька разабраўся ў сітуацыі – варта было яму зірнуць толькі раз на мой кіслы твар – і ціха, каб не пачуў дзядзька, шапнуў мне:

– У нас суп з квасолі... Яшчэ смачней, чым што.

А дзядзьку Хвядосу не было калі і падслухоўваць таго Петрыка – ён ужо глядзеў на незнаёмага чалавека ў доўгім – ледзь не да самых пятаў – плашчы і ў новай кепцы-васьміклінцы, які моўчкі і задужа ўважліва разглядваў усё, што траплялася яму на папялішчы. Нарэшце пачаў выцягваць з-пад абгарэлых бёрнаў кола ад возу. Не

атрымлівалася – перашкаджаў плашч, тады незнаёмец зняў яго, паклаў на печ, краем звесіўшы долу. Выглянуў з-за печы і дзядзька Хвядос. Убачыўшы яго, незнаёмец павітаўся:

– Шчасця вам у хату!

– Дзякуй, – крыху неяк сарамліва адказаў дзядзька. – Дзякуй. З прыцэлам, бачу, наперад гля-дзіце. А то якая ж у мяне хата? Так вось... печ адна... З ёй і трымаемся.

Незнаёмец нарэшце ўпэўніўся, што кола нікуды нявартае, адстаў ад яго і падышоў бліжэй да гаспа-дара, глядзеў таму ў вочы, настырна і доўга, быццам спрабаваў прыгадаць, дзе ж ён бачыў Хвядоса, дзе сустракаліся. Не прыгадаў. Таму сказаў коратка, але пераканаўча:

– Печ ёсць – лічыце, і хата ёсць.

– Ды яно быццам і так, канешне... – пагадзіўся , але ўсяго напалову, дзядзька Хвядос. – А вы, калі не вялікі сакрэт, кім будзеце?

Чалавек той адказаў не адразу. Спярша выгледзеў паблізу ад сябе бярозавы цурбачок, а ўжо сядаючы на яго, прамовіў:

– Настаўнік я. Да вайны дзяцей вучыў. У школцы. А цяпер ад райкома партыі.

Яны пазнаёміліся – назвалі сябе.

Пачуўшы пра райком, Хвядос ніяк аслупянеў. Потым ён пашкроб каля вуха, і яшчэ, здавалася, больш разінуў рот:

– Ад... ад райкома, кажаце?! – І нацягнуў на галаву пілотку, якую схапіў на каптурку. – Ну-ну. Добра гэта. А я, прызнацца па шчырасці, думаў, што... як бы тут сказаць... каб не апраставалосіцца... ага.

– Калі так думалі, то памыляліся. Ёсць у раёне ўлада. Была і ёсць. Савецкая. Вадой не пачастуеце мяне?

Дзядзька Хвядос замітусіўся:

– Зараз. Мы гэта зараз. Чаго-чаго, а вады хапае.

Ён знік і неўзабаве вярнуўся з поўным – да беражкоў – карцом, падаў Козыраву. Той смачна выпіў, крэкнуў, і зноў вярнуўся да ранейшай размовы:

– Цяжкавата, праўда: дзе пехам, дзе на кані, але ў кожнай вёсцы хочацца пабываць. Дабраўся, дзякаваць Богу, і да вас.

– Вядома, вядома,– трос галавой дзядзька Хвядос.

А Козыраў працягваў:

– Каб знаць-ведаць, што засталося пасля немца…

– А што засталося? – дзядзька Хвядос паказаў рукой на папялішча. – Вось усё, што засталося, перад вамі… як на далоні. Адны галавешкі – такія ж чорныя, як і жыццё людское. Прабачце, можа што не так сказаў…

Так ці не так, але як на наш з Петрыкам розум, дык і правільна. Няма чаго нос задзіраць, калі парткі дзіравыя. Пагадзіўся з дзядзькам Хвядосам і важны райкомаўскі госць, але выгляду не падаў, а толькі сказаў, што ў нашай Гуце хоць там- сям хаткі віднеюцца, а ёсць жа вёскі… І ён махнуў рукой, бы шабляй:

– Былі!.. Эх, жыццё-бляшанка! Вот мне сказалі: калгасы трэба ўзнімаць. Хлеб вырошчваць. Парсючкоў. Каровамі абзаводзіцца. Дзе толькі іх возьмеш, рагуль тых? Коні… коні ёсць?

Дзядзька Хвядос паскроб пальцам за вухам, хехекнуў:

–Коні? Коні ёсць… Адзін. Белы. І тое не конь – баба…

Козыраў насцярожыўся:

– Баба?

– Кабыла.

– А-а, кабыла! – шырока ўсміхнуўся Козыраў. – Кабыла – гэта, можа, і лепш, га? Як думаеш, Хвядос?

–Калі з боку перспектывы, то канешне… – усміхнуўся дзядзька Хвядос. – Але ўсё ж сілёнкі ў яе не тыя. Хоць і грэх скардзіцца – цягавітая. Быццам разумее ўсё роўна, што сёння ёй больш рабіць трэба… за сясцёр і братоў, якіх на фронт забралі… Камісавалі кабылу – вока ў яе адно. Сляпая.

– Вока? – насцярожыўся райкомавец. – Сляпая?

– Ну… а што? Ёй на танцы не хадзіць.

– Каму? – зусім выкругліліся ў таго вочы.

– Марусьцы.

– Пачакай, якія танцы? Якая Маруська? – яшчэ больш, здавалася, заблытаў госця дзядзька Хвядос.

– Якая Маруська? Кабыла наша…

Пра гэтую кабылу дык і ўспомніць смешна і грэшна. Не ўзялі яе на фронт – калека ж. Выб’юць другое вока, што тады? За аброць вадзіць? Ды і з адным вокам – што з яе за

ваяка? Заставайся ўжо, Маруська, дома. А не ж! Як толькі ўсіх коней пагналі на зборны пункт – і яна наўздагон. Праз такі высокі паркан сiганула, што вяскоўцы дзіву даліся. Дагнала. А коней жа тых суправаджаў і дзед Грышка – ці не галоўным яшчэ начальнікам быў там? – то ён пазней мне з Петрыкам расказваў:

– Бач, і ёй на фронт захацелася. Цікава-інцярэсна. Табе, Маруська, і дома клопату хопіць. Нельга табе: інвалід. Білет не той маеш – белы. А з ім – к-хе, к-хе – скубі сабе траўку ў нашай Гуце ды тады-сяды і пуп рыхтуйся напружыць. Не ўсім трэба біць супастатаў ды гарматы цягаць. Камусьці і тут, дома, не менш клопатна. Я, хлопцы, яе сытна накарміў з казённага меха аўсом, пераначавала яна на зборным пункце, а тады зацугляў і прывёў дамоў. Пабачылі б, як ішла – ледзь ногі цягнула, а галаву так і не падняла, у зямельку ўперыла і не падняла: пакрыўдзілася, мабыць. Гонар і ў яе, Марускі, ёсць.

Так наша Маруська і адваявалася. А цяпер вось і ёй зацікавіліся, ды яшчэ і на высокім узроўні.

Дзядзька Хвядос чамусьці спытаў у раённага начальніка дазволу паклікаць сюды, да печы, усіх вяскоўцаў. Той пагадзіўся:

– Пакліч. Усіх пакліч, Хвядос.

Неўзабаве над Гутай стаяў звон – гэта біў кляцом з бараны ў рэйку дзядзька Хвядос, і павярнуўшыся тварам да госця, быццам супакойваў таго:

– Зараз яны збяруцца. Зараз. Яны падчыняюцца майму сігналу. Ага.

– Вы яшчэ багатыя, – Козыраў хадзіў туды-сюды, заклаўшы рукі за спіну. – Печ стаіць. Кабыла ёсць. А ў суседзяў, за ляском усяго, а нібы іншая зямля – ні кала, ні двара. Зусім дрэнь у іх справы...

Петрык шапнуў мне:

– Пра Званец гаворыць...

Я кіўнуў: канешне, а якая ж яшчэ вёска за ляском, ды і знайшоўся мне тут знахар – хіба я сам не ведаю. Сядзі лепш і слухай, што важны госць далей скажа. А ён сказаў тое, што мы і самі ведалі:

– І нікога з людзей не сустрэў. Яны, відаць, яшчэ не вераць гэтай цішыні. Баяцца яе.

А тады пачалі падыходзіць Мікіта, Лізавета, Варка, бабка Антося, Раіса, Тамаш. Козыраў кожнаму падаў руку. Тады і мы рашылі вылезці са схованкі. А чаго сядзець там, калі можна быць бліжэй да галоўных падзей, якія, спадзяваліся, былі наперадзе. Ды, калі шчыра, хацелася пераканацца, а ці пацісне райкомавец і нам руку. Але ён, убачыў-шы нас, прытуліў да сябе, паклаўшы спярша свае шырокія, бы лапаты, далоні нам на плечы, і гучна сказаў:

– Я вось і кажу тут Хвядосу: багатыя вы яшчэ. Вось, вось яно, ваша багацце, ваш заўтрашні дзень.

Як заўсёды, бліжэй да госця прадзёрся Тамаш, спытаў у Хвядоса быццам ціха, але пачулі ўсе:

– З райкома, гаворыш?

Дзядзька Хвядос кіўнуў: ага.

Пакуль дарослыя разбіраліся, хто адкуль, Петрык памацаў у Козырава кабуру, а тады мне шапнуў:

– Ёсць... Сапраўдны.

А Тамаш тым часам павярнуўся тварам да Козырава, гаварыў яму, а сам, схіліўшы галаву на бок, задаволена паглядаў на землякоў:

– Ты, чалавек, калі ўладу прадстаўляеш, давай... давай, гавару, слова выкладай дзяржаўнае. А хлапцы хоць і багацце, ды самі не шыбка багатыя... Пад штанамі лыткі, а на іх – латкі! Х-хі!

Дарослыя пачалі расказваць райкомаўцу пра нас, пра наша сірочае жыццё, ажно зрабілася няёмка... І добра, што Козыраў супакоіў іх:

– Нічога, нічога... Мала я ведаю сёння шчаслівых людзей... Хаця і шчаслівыя мы, калі падумаць. Вельмі шчаслівыя. Перамога зусім блізка, а вораг да нас ужо ніколі не вернецца!

Лізавета паглядзела на госця, уздыхнула:

– А я, прызнаюся, кожнай ранічкай у той бок трывожна паглядаю, куды яго турнулі: ці не ідзе зноў? Няма... і так добра на душы... так лёгка...

– Ой, не кажы, Ліза! – цяжка ўздыхнула бабка Антося. – І ў маіх жа пячонках супастат сядзіць, век бы яму дзёгаць есці!

– А чым калёсы мазаць будзем? – пажартаваў Мікіта.

Райкомавец жа, не звярнуўшы ўвагі на гэты жарт, паабяцаў зноў, што вораг больш не вернецца, што назад фашыстам дарогі няма. Тамаш, як заўсёды, не пагадзіўся:

– Цвёрда гаворыш?

Таму райкомаўцу давялося нагадаць, што неўзабаве ўся тэрыторыя Беларусі будзе вызвалена ад нечысці і нашы салдаты пяройдуць граніцу. Так што, дарагія мае, вось-вось і зусім скончыцца вайна. Жывіце, працуйце спакойна.

– Як працаваць-та? Усё папалілі, парасцягалі... – махнула рукой Варка і адвярнулася ад райкомаўца, а тады зноў падняла на яго галаву. –Як?!

А Тамаш нагадаў, што адна кабыла ўсяго і засталася – багата на ёй не напрацуеш. Бабка Антося ўсміхнулася:

– І тая мая равесніца.

– Пагэтаму, таварыш, выкладвай, як жыць... – не мог угаманіцца Тамаш. – Паведай, як там жывуць людзі, дзе мы не бачым... А то ў нас тут ні газетаў, ні радзіваў... Як на неабітаваным астраву... Га?

На кожным сходзе так выбягае наперад стары Тамаш, заўсёды ён задае ўсім самыя дасціпныя пытанні, а тады водзіць галавой па баках: ну, як, землякі, я праўду гавару ці не? Мы з Петрыкам любім тады быць каля дарослых: цікава ж Тамаша паслухаць! Ну-ну, давай, падсыпай перцу райкомаўцу, дзядзька! Ці вывернецца ён? Хто каго? Райкомавец жа крэкнуў, паглядзеў амаль як не на кожнага з нашых вяскоўцаў, а тады пачаў гаварыць:

– Грамадзяне! Таварышы! Як гэта добра, што вы сабраліся. Што ж мне вам сказаць? Багата я, даруйце, не скажу. Але ж час зараз у нас такі настаў, калі за новае жыццё трэба брацца, не чакаючы з мора надвор’я. Учора яшчэ ноч была, доўгая і цёмная, а сёння, самі бачыце, дзень настаў... Ціхі, спакойны, мірны дзень.

Зноў падаў голас Тамаш:

– Гэта цяпер ён ціхі. А тады шандарахне, як у сорак першым!

– Не дай Гасподзь! – перахрысцілася бабка Антося.

– За намі справа не стане, – паабяцаў дзядзька Хвядос, які да гэтага больш маўчаў.

На што атрымаў ад Тамаша:

– А ты за ўсіх у ведамасці не распісвайся!

За дзядзьку Хвядоса заступілася Варка:

– Хвядос праўду кажа: за намі не стане!

– Верна-а! – грымнуў магутным голасам Мікіта.

– Вайну вынеслі не на чужым гарбу, што тут языком малоць! – сказала Лізавета.

– І я падстаўляла... – бабка Антося нават крыху прыгнулася, каб паказаць усім, як падстаўляла яна свой горб.

Тамашу і такое не спадабалася, махнуў рукой на старую:

– Ды што ты падстаўляла, мы ведаем!..

Усе засмяяліся, а Тамаш яшчэ больш задраў нос. Мікіта паглядзеў на Козырава, папрасіў таго:

– Давай, таварыш, слухаем.

– Ага, – бы схамянуўся райкомавец. – Не думайце, што партыя і ўрад не ведаюць пра вашу вёску...

– Пра нашу... вёску? – натапырыў ажно, падалося, вушы Тамаш, засмяяўся. – Мужыкі, чулі? Пра нашу Гуту ў Маскве ў тры лапці званілі! Вось у гэтым я сумняваюся.

Дзядзька Хвядос нялюба паглядзеў на Тамаша:

– Ты зноў суперак усіх?

Бабка Антося таксама прыгадала:

– Адзін раз цябе ўжо вытурылі з хаты, калі сход быў. Ці хіба забыўся?

А Лізавета нават штурханула Тамаша ў плячо:

– Ды ўгаманіся ты нарэшце!

Тамаш крыху нават пакрыўджана паглядзеў на райкомаўца, развёў рукамі:

– Бачылі? Культура! Слова не даюць сказаць. А я, можа, усёй душой... усім целам...

Мікіта падцягнуў Тамаша бліжэй да сябе, цыкнуў:

– Не шавяліся! І каб ціха мне!..

Козыраў жа працягваў гаварыць далей, а мы паглядалі на Тамаша, якога моцна трымаў каля сябе Мікіта. Райкомавец сказаў колькі слоў пра нейкі пленум, а тады паабяцаў лесу. Людзі ажывіліся.

– Лесам паможам. Паможам, таварышы, лесам. Так што калі хто хоча адбудоўвацца, можа брацца за сякеру і пілу.

А я ўспомніў пра нашу хату, пра яму, што засталася на яе месцы, і пашкадаваў, што ў мяне няма ні пілы, ні сякеры. Хутчэй бы вярнуўся ўжо тата з вайны. Хутчэй бы. А без яго трэба сядзець і не рыпацца.

– Лес – гэта добра, – ступіла бліжэй да рай-комаўца Варка. – Дзякуй, таварыш, за ўвагу. Але вось Тамаш відаць праўду кажа, што ні цвікоў нідзе, ні шкла... І нават ніводнага быка няма, каб ягоным пузыром шкло тое замяніць.

Тамаш, пачуўшы, што пра яго размова, вырваўся. Петрык штурхануў мяне ў бок:

– На волі!.. Зараз ён пачне!..

Мікіта ж апраўдваўся:

– Не ўтрымаеш гэтага Тамаша. Стары, стары, а ўваротлівы, чорт!

Козыраў зрабіў Мікіту заўвагу:

– Вы яго не трымайце. Ён жа не арыштант.

Тамаш адышоў падалей ад Мікіты, скоса глядзеў на яго:

– І я гавару: не арыштант. Таму не лапай, раз не арыштант.

Лізавета ўздыхнула:

– Надакучыў, сілы няма. Слухай, Тамаш... Ты вось гаворыш: ні цвікоў, ні шкла... А сам дзе ўзяў? Людзі не паспелі слёзы з вачэй сцерці, а ты ўжо хату пачаў будаваць.

– А я, можа, у немцаў краў!

Калі Тамаш сказаў пра немцаў, нам з Петрыкам ажно смешна стала, бо мы ўявілі, як бы і сапраўды мог красці стары ў фашыстаў. І не ўяўлялася. Во хлус дык хлус! А Тамаш сыпаў далей:

– Я, можа, жыццём рызыкаваў. Можа мне яшчэ медаль за гэта дадуць? – Тамаш лыпнуў вачыма і прыпячатаў далонь да сарочкі на тое месца, дзе вісяць медалі ў дзядзькі Хвядоса. – А вы тут анці-монію разводзіце!..

Варка злосна прытупнула нагой:

– Ды суціхні ты!

Тамаш жа быццам і супакоіўся, але працягваў чмыхаць:

– Дзе ўзяў, дзе ўзяў… А ты б, Ліза,таксама магла б… ты баба ядроная… ты б вось гэтым вертанула… і не тое займела б… хі-хі-і!

Ад цёткі Лізаветы Тамаш атрымаў у каршэнь і ўвабраў галаву ў плечы. Бабка Антося паглядзела на яго, махнула рукой:

– Ён зараз скажа, што ў яго і дошкі, і цвікі былі яшчэ да вайны.

Козыраў жа папрасіў цішыні. Яму трэба было сказаць, што ў бліжэйшы час дзяржава будзе дапа-магаць пайкамі. Растлумачыў:

– Кілаграмаў па восем на сям'ю – яшчэ не вырашылі дакладна па колькі – плануем выдзяляць мукі…

– На ўсіх? – папытала Варка.

– Не, таварышы. На ўсіх – не. Старым паможам, удовам салдацкім, у якіх дзеці на руках… Вось. На ўсіх – не, не атрымліваецца.

Тамаш напомніў пра сябе:

– Паможаце… Цікава, што ж гэта за дапамога? Па восем кіло мукі дасцё, а па чатыры бязмены мяса – забярэце. Дзе ж справядлівасць тутацькі? За што кроў… ета самае… ліλі?

Райкомавец строга паглядзеў на Тамаша, твар у яго зрабіўся чырвоны, бы памідорына, і гучна сказаў:

– Справядлівасць дзе? За што кроў ліλі? А як ты яе, справядлівасць, разумееш? Як?

Тамаш крыху здрэйфіў, але стараўся трымацца горда:

– Дай пароўну ўсім – вось… яна самая і ёсць. Калі бярэш, скажам, столькі, то і мукі адсып паболі…

– А хто табе, дзед, павінен даць, адсыпаць? Каго ты маеш на ўвазе? – не пакідаў у спакоі Тамаша райкомавец.

– Цябе. Уладу.

Бабка Антося прашамкала бяззубым ротам:

– Можа і праўду Тамаш кажа, а?

Усе зрабілі выгляд, што яе не пачулі. А Козыраў гаварыў далей:

– Мяне? А чаму не сябе? Эх, браткі! Ды няма ж у мяне яе, торбы такой, з якой мог бы дастаць я і мяса, і зерне, і працягнуць усё гэта вам: бярыце, людзі! Няма… Пакуль няма. Але ж не забывайце, што мы пад ружжом яшчэ

ходзім, хоць і ціха ў нас. Мы ж яшчэ ваюем, цяжкія баі вядзем яшчэ. Ці хутка мо на нас цішыня падзейнічала, ад вайны адгарадзіла?

– Што вы Тамаша слухаеце! – заступіўся за райкомаўца Хвядос.

– Правільна! – падаў голас і Мікіта. – Лес даюць – трэба будавацца. Не лапцем жа нам боршч сёрбаць! А то ж!..

– Дзе ж лапцяў тых набярэшся, калі наш Іван рашыў у іх усю Еўропу абуць! – быццам бы сур'ёзна сказала Лізавета, але грымнуў смех – сказанае знянацку ўсім спадабалася: трапна!

А тым часам Варка войкнула, быццам нечага напалохалася, эатуліла твар далоняй, адступіла колькі крокаў назад, і прамовіла, глытаючы словы:

– Ой!.. Ідзе... салдат ідзе!..

І ўсе павярнулі галовы на дарогу.

– Ці не з нашых хто? – бліжэй да Варкі стала Лізавета.

– На Сцяпана падобны... – углядаўся ўдалеч і дзядзька Хвядос.

Раіса не ўтрымалася, кумельгам кінулася наперад, але адразу ж спахапілася, апамяталася і спынілася, часта затрэсла галавой:

– Не... не... не-е...

– Не павінна быць... – няпэўна прамовіў і Хвядос.

Варка пацёрла дрыготкімі пальцамі шчаку:

– Вярнуўся... Адваяваўся нехта...

Лізавета ж глянула на райкомаўца:

– А можа і зусім вайна скончылася? А мы сядзім тут!.. А, райкомавец?

Райкомавец паспеў толькі хлюпнуць носам – не было яму калі баіць з жанчынай: перад ім, роўна ж як і перад усімі гутленцамі, стаяў салдат. Быў ён у пілотцы, гімнасцёрцы і надта запыленых ботах. Я адразу ж убачыў аўтамат у яго за плячыма, які амаль нябачным вочкам цаляў у зямлю. Гляджу, і Петрык уперыў вочы на зброю. Такая рэч і ў нас ёсць. Вось каму б маглі аддаць аўтамат, дык сал-дату. Толькі навошта яму? Наўрад ці возьме. З двух ствалоў адразу па немцах паліць не будзеш. А салдат часта ківаў людзям у знак прывітання – ад хуткага кроку і хвалявання не мог, падалося, гаварыць на ўсе грудзі.

Зазіраў у вочы людзям, быцца некага шукаў. Але, відаць, не мог знайсці таго чалавека сярод нас. І тады ён загаварыў страстна і таропка:

– Землячкі! Добры дзень, землячкі!

– Добры, добры дзень табе, саколік! – бабка Ан-тося была тут як тут.

– Вярнуўся... – зноў прамовіла тое ж самае Варка.

– Ён вярнуўся, – замест салдата ўдакладніла бабка Антося.

– Званечан не сустракалі? – глядзеў на нас салдат, чакаў адказу. – Званецкі я, Міхайлы Канцавога сын. Га, людзі? Ну што ж вы маўчыце? Маці маю, Мар'ю Паўлаўну, павінны знаць. Настаўніцай яна была. Га? Дзетак жа вашых вучыла. – Салдат раптам паклаў сваю цяжкую далонь мне на галаву і я ажно ледзьве не прысеў – уго! – і спытаўся: – Брацікаў маіх не бачыў? Ваську і Мішу? Шыбку ў школе Васька з рагаткі разбіў... у пятым класе. Помніш? Мішка на два годзікі маладзейшы... Людзі! Што ж гэта вы маўчыце? Праездам я. На фронт едзем... У камандзіра адпрасіўся, пакуль хлопцы паабедаюць... Якраз прывал. Не сустракалі нікога з нашых?

Людзі маўчалі. І мы з Петрыкам – таксама. Хоць пра ўсё добра ведалі... Салдат жа не зводзіў з нас вачэй, і, цяжка дыхаючы, гаварыў:

– Была вёска – і няма... Забег, а там – бярвенні абгарэлыя, попел, вуголле чорнае... І печы стаяць... Па бярозцы, што пад акном пасадзіў, толькі і пазнаў хату... Дык што ж гэта? Што ж гэта, людзі? Нікога не бачылі, значыць... Нікога... А дзе ж яны павінны быць? А, людзі?

Першым знайшоўся райкомавец, ён паглядзеў на салдата і ціха прамовіў:

– У памяці нашай, салдат... У памяці...

Давячыся камяком у горле, Мікіта стараўся не сустракацца вачыма з салдатам:

– У свіран усіх... перад адступленнем... Згарэлі твае землякі, хлопец... Вось як... Ага...

Мужчыны, бы па камандзе, знялі картузы.

– Што-о-о?! – салдат нейкімі шклянымі вачыма каторы раз паглядзеў у той бок, дзе была некалі ягоная вёска. – Званечане згарэлі? Яны ж – жалезныя!.. Яны не згараць!

Што вы гаворыце такое? Не згараць! Не згараць яны! Не-е-е-е!

І ён, нічога больш не сказаўшы, пабег не ў той бок, адкуль узяўся, а – наперад. Па дарозе сустрэўся яму дзед Грышка, той здзёр з галавы сваю аблезлую шапку, саступіў яму дарогу і адбіў паклон. А потым стары перахрысціўся і папраставаў да нас... Але што спазніўся ён сёння дык спазніўся: мала таго, што не паслухаў райкомаўца, дык той і цяпер мусіў абыйсціся без дзеда, бо сказаў:

– Камуністаў прашу застацца...

А які ж камуніст дзед Грышка? Усяродку ён, магчыма, такім і будзе, але чым дакажаш? Пакажы дакумент. А яго якраз і няма.

Засталіся Хвядос і Кацярына. Кацярына люляла на руках галавешку:

– А-а-а-а-а-а-а-а-а! А-а-а-а-а-а! А-а-а-а-а-а!

Паклыпаў дахаты і Петрык, а я залез на печ – больш ісці мне не было куды. І зусім не вінаваты, што падслухаў, пра што гаварылі райкомавец і дзядзька Хвядос. А спярша апошні скруціў сама-крутку, паглядзеў на важнага госця:

– Можа, паспрабуеце майго тытуню? Паёк. З-пад Бранску прывёз. У шпіталі хлопцы накідалі на развітанне. У падарунак быццам. Дзякуй хлопцам – на год, глядзіш, і расцягну.

Райкомавец працягнуў руку, і пакуль Хвядос сыпаў яму на далонь тытунь, скоса пазлядаў на Кацярыну. Потым яны селі на бервяно.

– Адзін, значыць, камуніст?

– Пакуль адзін.

– Не густа...

– Скора мужыкі вернуцца... А мяне на фронце прынялі. Пад Вязьмай. Не збіраўся, шчыра скажу, а маёр кажа: «Ты, Сталетаў, варты». Ну, раз варты – вам, начальству, лепш відаць.

Нічога не адказаўшы на гэта, райкомавец асцярожна папытаў у дзядзькі Хвядоса:

– Пра Георгія, сына Тамаша, нічога не чуў? Гавораць... бытта... – Ён устаў. – Хоць добра. Гэта пакуль што размовы. Хоць і разумею, што полымя без агню не бывае.

Але пазней, адчуваю, нам пра гэта ўсё ж трэба будзе гаварыць...

– Як пагнаў калгасную скаціну ў сорак першым, кажуць, дык і не напамінаў пра сябе. А што?

– Разабрацца трэба...

– Гэта праўда. Навошта людзям да часу настрой псаваць? Хопіць для іх і той болі, які пераджылі, сцярпелі. А праўда усёроўна выплыве. Рана ці позна.

– Я пайду. Мне яшчэ ў Хатоўню трэба паспець сёння.

Дзядзька Хвядос таксама падняўся з бёрна, падаў райкомаўцу руку. Парукаваліся на развітанне.

– Раз ты адзін камуніст – быць табе старшынёй, – сказаў райкомавец Козыраў. – Нам з табой, Хвядос, цяпер на адной дарозе ісці. Пацягнецца яна ўгару – будзем караскацца... будзем лезці. Уніз жа пакуль ніяк нельга... Да сустрэчы. Вельмі ўдзячны лёсу, што з табой сустрэўся. Чалавек ты, бачу, адумны, разважлівы і паважаны сярод вяскоўцаў.

А я глядзеў на неба – хацелася ўбачыць, як прыляцяць буслы з выраю. Пакуль не відаць. Рана, мусіць. А што буслы вернуцца, паабяцаў і дзядзька Хвядос. Ён цвёрда сказаў: «Абавязкова вернуцца!».

Больш за ўсё я хацеў, каб нашы буслы вярнуліся. Асабліва пасля таго, калі наведаў нашу вёску рай-комавец Козыраў, важны госць .

5. ЦІХА ЯК!..

Ранічкай я звычайна злазіў з печы, мыўся і пытаўся ў дзядзькі Хвядоса, што рабіць будзем. Давай, загадвай. А той сёння паглядзеў на мяне вясёлымі вачыма, не так сур'ёзна, як заўсёды, усміхаўся і сказаў:

– Табе, Колька, у школу б. Яшчэ наробішся. Яшчэ напрацуешся. А пакуль давай снедаць.

Мы сядалі за самаробны стол і сёрбалі па чарзе з адной місы варыва – драўлянымі лыжкамі, якія сам выстругаў з ліпы дзядзька. Потым ён аблізваў сваю лыжку і глядзеў на неба: яму, небу, быццам і гаварыў:

– Ціха як!.. І заўтра будзе такая цішыня. Акурат так. Будзе. Мне можаш верыць. Не пусцім супастата да цябе. – І раптам пераводзіў позірк на печ. – Чуеш, печ? І цябе

датычыць. Ціха як!.. Гэта не хухры-мухры, а цішыня. Вось яна, на далоні. Бы яблык. Яна – як сон немаўляці... ага... які яшчэ матчыну соску смокча... забаўку... Прывезлі яго з радзільні, паклалі ў люльку – асцярожненька так, як мінёр снарад, на выцягнутых руках – а самі бацькі на кончыках пальцаў ходзяць-клыпаюць. Няхай спіць, няхай... Моцненька, бесклапотна... Бацькам дзіцятка – што нам, людзям, цішыня... Баішся, каб не спалохаць яе, каб не спудзіць... А там мужчыны вернуцца. Яны вернуцца. Вось і Колькаў татка прыйдзе... – Дзядзька Хвядос паглядзеў на мяне, затрымаў позірк. – Ты іх, печ, помніш. Сядзелі яны ў хаце: мужыкі на цябе глядзелі, ты на іх. Неўзабаве вернуцца. Скора. І тады мы зруб узвядзём. З новых бёрнаў. Вунь яны ляжаць. Бачыш? Ляжаць, людзей чакаюць. І дах над табой паставім, печ, каб не сірацела ты больш пад голым небам. Каб па-людску, ага. Тваё месца ў хаце – не на вуліцы... Ты, можа, і крыўдуеш на мяне, што пад небам пакуль... Не трэба. Вось калгас крыху на ногі паставім – і тады адразу, ага... Не крыўдуй. Малайчына, што разумееш. Малайчына.

Дзядзька Хвядос яшчэ доўга размаўляў бы, мусіць, з печчу і са мной, але я ўбачыў, што да нас ідзе Мікіта, таму падзякаваў за крупнік і пачаў прыбіраць на стале. Мікіта, як і нярэдка, грымнуў басам:

– Тамаш не заявіўся?

Хвядос вытрымаў паўзу, сказаў таксама закла-почана:

– Ды не відаць. Як у студню праваліўся.

– Праваліцца ён у студню, чакай! – таптаўся каля печы Мікіта, не знаходзячы сабе месца. – Ну, Тамаш! Ну, Тамаш!..

– Ды прыйдзе ён, прыйдзе! – супакоіў суседа дзядзька Хвядос. – Куды ж ён можа падзецца?

А Мікіта матляў у паветры вялікім кулаком:

– Не церпіцца мне тыцнуць яму ў адно месца!

– Тыцнеш, калі так ахвота. Паспееш. Усяму свой час. А вунь, дарэчы, і Тамаш. Дарэмна хваляваўся, Мікіта. Сам ідзе.

– Ды не сам: я выклікаў яго да тваёй печы, – паглядзеў на Тамаша, які тупаў паблізу, Мікіта, а потым захваляваўся, пачаў лапаць сваё адзенне, папраўляць кашулю, падцягнуў парткі. – Сам бы ён прыйшоў, адзін з тых!..

Тамаш, перш чым паказацца каля печы, зачапіўся за корч, ледзьве не прачырыў зямлю носам, але захаваў раўнавагу, кагосьці аблаяў – гаспадара ці сам корч, было не зразумець – і, сапучы, прагугнявіў:

– Чакаеце? Ну вось ён я! Навошта перадавалі, каб прыбыў? Слухаю, грамадзяне начальнікі.

Мікіта прызнаўся, што гэта ён наказаў, сам, адзін, таму па ўсіх пытаннях параіў звяртацца асабіста да яго. Хоць і каля Хвядосавай печы. Тут, маўляў, зручней размаўляць. І натапырыўся на Тамаша:

– Дык, прызнавайся?

Тамаш, хоць і не палахлівы, але плечы ў яго ўздрыгнулі:

– Гэтыя дошкі... школа калі гарэла... вам іх у мяне не забраць. У полымя лез. Рызыкаваў. Жыццём і ўнукамі. Зразумелі? Во! – Ён паказаў Мікіту дулю. – Не выйдзе! Не атрымаецца!

Дзядзька Хвядос параіў Мікіту:

– Пакажы і ты яму. Пакажы.

– А як жа, пакажу, пакажу! Глядзі, Тамаш! Ці не пазнаеш? Мяшок-та мой! – Мікіта выцягнуў з-пад папружкі мех, трасянуў ім у паветры. – Што скажаш, гарлапан?

Тамаш адмахнуўся, бы ад назойлівай мухі, ад таго меха:

– Дык і трасі ім перад сваім носам, калі твой!

– Не-е, я перад тваім патрасу.

Каля мяне ўжо моўчкі сеў Петрык, і мы навастрыліся глядзець далей, што будзе паміж мужчынамі. Ну-ну, давайце, працягвайце. Нам цікава. Дзядзька Хвядос падаў знак рукой, каб той дарэмна не псаваў нервы, параіў растлумачыць, што ўрэшце рэшт здарылася:

– Будзе, Мікіта, будзе. Не гарачыся. Раскажы, што і як. Спакойна. Тамаш, бачыцца мне, таксама нічога не разумее... Пра дошкі пачынае гаварыць... Так-так, дык што там у цябе? Якія прэтэнзіі?

Мікіту, мы з Петрыкам гэта добра ведалі, было цяжка спыніць, калі ён набіраў абароты. І не спыняецца, а мы што казалі! Сіпіць, бы раззлаваны гусак:

– Гэта хто нічога не разумее – Тамаш? Ён усё разумее! Толькі морду крывіць, губіну капыліць, бы конь, якога авадзень уджаліў, дурнем прыкідваецца. Дыверсант!

Пачуўшы «дыверсант», Тамаш ажно ўвабраў галаву ў плечы, а вочы ў яго, падалося, зрабіліся зусім маленькімі, як у пеўня. Але ён адразу апрытомнеў, шырока разявіў рот, ваяўніча заявіў:

– Ну, ты! А то як шандарахну!.. Прыпісваеш мне тут непатрэбшчыну. Падбірай словы. За гэта могуць далёка схаваць. А ў мяне дома спраў багата. Во так, анёл!

Мікіта стаяў на сваім:

– Што – «ты»! Я ж гэты мех у пуні ў цябе забраў. Маўра твая сказала, каб серп навастрыў. Шукаю яе... якраз міма праходзіў. У пуню заглянуў, а там – мех мой ляжыць, во гэты самы. Метку бачыш?

Тамаш дзеля прыліку ўзяў мех, пакруціў яго ў руках, пашкрабаў кручкаватым пальцам там, дзе метка, а потым шпурнуў яго Мікіту:

– І на маіх такая!

Мікіта плюнуў, сеў:

– Ну вось і пагавары з ім.

Пагаварыць з Тамашом узяўся дзядзька Хвядос. Ён падняў з зямлі мех, папытаў у Мікіты:

– Дык гэта той мех, у якім было зерне?

– Ну, тое, што на насенне берaглі, – пацвердзіў Мікіта, і да Тамаша: – Навошта зерне ўкраў, злодзей?

– Прашу не абражаць. А зерне... Ты пра якое зерне? Не разумею.

– Калгаснае, – сказаў Мікіта. – Ты абрабаваў усіх нас. Гэта хоць разумееш?

– Не браў, – аднекваецца Тамаш.

– Яно само к табе ў пуню забегла-закацілася, – навыручку Мікіту паспяшаўся Хвядос.

– Я ж гэты мех закапаў у свіране, – гэта ўжо Мікіта шкумутае далей злодзея, а што Тамаш можа сцібрыць чужое, у гэтым мы з Петрыкам пераканаyы. – Думаў немцы спёрлі, гады. А гэта ён гад, аказваецца. Пад носам жыве. Не з немцаў. З нашых, здаецца...

Тамаш не на жарт перапалохаўся, заглядваў у вочы то Мікіту, то Хвядосу, шукаў у іх падтрымкі і спагады:

– Вы што, людзі? Жывым – у магілу? За што? Не браў! Калгаснае зерне? Вы што – падурнелі, розуму пазбавіліся? Гэта ж турма! Астрог! Старшыня! Хвядос! Я ж у немцаў краў. У іх, супастатаў. З-пад носу цягнуў, таму што яны – ворагі, так ім і трэба, таму што іх біць і біць трэба. Калашмаціць. Я, можа, гэтым самым прыёмам падрываў іх моц. Мне, можа, за гэта яшчэ медаль павінна... Як, га?

Тамаша спыніў Мікіта:

– Не дрышчы. Якім жа чынам у цябе, калі паслухаць, мой мех апынуўся?

– Не ведаю. Поведам не ведаю. Можа, яны ў цябе, а я – у іх?

– Цьфу ты! – роспачна плюнуў Мікіта. – Уваротлівы, і сапраўды што той вужэлак.

– Чаго не ведаю, таго не ведаю. Стану на калені. – Тамаш цопнуўся на калені. – Наце. У доказ маёй нявіннасці. Што яшчэ трэба? Хвядос! Мікіта! Пашкадуйце! Не браў я зерне! Бог сведка! Госпадзі, пашкадуй!..

І Тамаш захлюпаў носам, а потым з вачэй яго пакаціліся па шчоках слёзы.

– Падніміся, не поўзай на каленях, – узяў Тамаша за каўнер дзядзька Хвядос, дапамог таму ўстаць.

А Мікіта ўсё трос рукамі:

– Нічога не разумею. Кепскі з мяне дапрошчык. Зусім.

Такое прызнанне спадабалася Тамашу, ён ажно выцягнуў шыю:

– Вось-вось. І я не разумею. Можа хто ўмысна яго мне падсунуў, мужыкі? Каб насаліць? Чаго маўчыцё?

Хвядос сказаў няпэўна:

– Не ведаю. Але ўсе ўлікі супраць цябе.

А Мікіта, што было моцы, зноў патрос мехам:

– Вось яна – галоўная! Ну што, будзем заяўляць?

Тамаш зноў уваБраў галаву ў плечы, стаяў і не варушыўся.

– Не хацелася б мне, Тамаш, каб усё вось так... – Хвядос склаў нейкую мудрагелістую штуковіну з усіх пяці сваіх тонкіх пальцаў. – Каб усё вось так кепска. А яно, бачыш, як атрымліваецца. Горш няма, калі свае сваім перашкаджаюць, не дапама-гаюць ісці роўна, а, наадварот, яшчэ і ў яміну штурхаюць. І пры гэтым

выбіраюць самую глыбо-кую. Каб гвазданууся дык гвазданууся! Эх!..

Фу-у, што было далей! Падумаць толькі! Тамаш зусім разгубіўся, хапаў засмяглым ротам паветра, а вочы ў яго пабялелі, бы ў варанай рыбіны, ён сударгава махаў некуды рукой, і толькі траха пазней яго нарэшце прарвала:

– Маўра! Каб у цябе бакі разнясло! У хаце сядзіш! Вырадка на свет выпусціла – і ша, і за дзверы, у цішспакой,га?! А ты ідзі, ідзі паслухай, што людзі гавораць! Ідзі паслухай, курыца аблезлая!..

Хвядос махнуў у мой з Петрыкам бок, каб мы гулялі падалей ад печы, дзецям няма чаго тут рабіць, дарослыя самі разбяруцца без саплівых, і мы зрабілі выгляд, што зніклі з ягоных вачэй, а самі схаваліся паблізу – не прапускаць жа самае цікавае, не хапала яшчэ гэтага. Дурняў няма. Са схованкі нас не тое што дзядзька Хвядос, а сам Тамаш, калі захоча, не вывудзіць. А ўсё відаць і чуваць. Яшчэ, можа, тут і лепш: толькі не чмыхнуць бы носам, не выдаць сябе. А пакуль уладкоўваліся, чулі, як дзядзька Хвядос прызнаўся, што спярша не верыў, каб мех з зернем украў свой вясковец, баяўся, што маглі яны з Мікітам наламаць дроў. А тут, бачыце, у Тамаша не вытрымалі нервы, і ён пачаў клікаць Маўру... і дакараць яе за сына, значыць... Ага, вось дзе сабака закапаны, высвятляецца! Гэта яшчэ больш цікава. Так, так. Толькі б нічога не ўпусціць. Я падміргнуў Петрыку, Петрык мне, і калі Тамаш, хістаючыся, бы п'яны, паканды- баў да сваёй хаты, мы крадком, прыгнуўшыся, шмыгнулі таксама ад печы. Куды беглі, і самі не ведалі, але калі спыніліся, зразумелі, што нам трэба быць сёння ў Дзянісавым бары.

Абавязкова!

6. У САКРЭЦЕ

Я, калі адсопся, папытаў у Петрыка, ці ўсё ён зразумеў. Той выталапіў вочы:

– А што?

– Як – што!? У цябе што, вушэй няма?

Петрык памацаў свае вялікія, бы лапухі, вушы:

– Ёсць быццам.

– Хіба не здагадаўся, чаму Тамаш пачаў лаяць у бок свайго двара, Маўру ўзгадаў? Не зразумею цябе, Петрык: да твайго макацёра даходзіць толькі на другія суткі. Калі не на трэція.

– Так, мабыць, – пагадзіўся Петрык і шморгнуў носам.

– Ён жа сына свайго ўспомніў нядобрым словам. Так?

– Так. Чуў.

– А чаму б ён за яго матку сваю лаяў, калі сын на фронце?

– Правільна: чаму б?

– Не здагадваешся?

– Пачынаю патрохі мікіціць. Значыць, сын Тамашоў, Георгій, не ў арміі...

– І я так думаю, Петрык. Ён недзе ў лесе... А зерне тое ці сам Георгій зацягнуў у лес ноччу, ці Тамаш... А можа, і праўда, ён пра зерне нічога не ведае? Можа, тут больш Маўра яго вінаватая,га? А Мікіта якраз не таму мехам з меткай і тыцкаў пад нос?

– Адна кодла, – сказаў па-даросламу разважліва Петрык і тузануў мяне за рукаў: ён паказаў вачмі на Тамаша, які, раз-пораз аглядаючыся назад, порстка шыбаваў да нас... Мы вымушаны былі прыбрацца са сцежкі... Куды ж ён так спяшаецца, шыбуе на злом галавы? Цікавей не прыдумаеш загадкі.

Мы прапусцілі Тамаша наперад, а потым крад-ком, пераскокваючы ад дрэва да дрэва, пачалі прабірацца за ім. Але нядоўга – неўзабаве стары, таксама з пераасцярогай павёўшы галавой па баках, падаў голас:

– Ну, дзе ты тут? – І паклаў на зямлю торбу, у якой, канешне ж, нешта прынёс. – Вылазь. Колькі можна па норах хавацца?

Адкуль вылез Георгій, сын Тамаша, мы так і не запрыкмецілі. Бы з-пад зямлі. А можа, з куста неўпрыкмет выпаўз, дзе яго лёжка? Але як бы там ні было, а Георгій стаяў перад бацькам і трымцеў усім целам, нават, падалося, ляскалі зубы:

– Здароў, бацька...

Тамаш не адразу адказаў, спярша змерыў сына з ног да галавы, а тады толькі працэдзіў:

– Ну, здароў.

Георгій насупіўся:

– Што гэта з табой?

Бач ты: хаваецца, а яшчэ і незадаволены, яшчэ і бурчыць! Тамаш жа па слова ў кішэню ніколі не лезе, нават на высокіх сходах, а што яму тут адказаць сыну, тым больш такому, які хаваецца ад вайны і людзей, трымціць, бы ліст у вецер. Таму і адказаў, высока задраўшы галаву:

– Са мной, дзякуй Богу, нічога. Ты спытай лепш, што з табой. У самога сябе спытай. Так, так! Што, маўчыш, язык пракаўтнуў? Герой!

– Спакойна ты можаш размаўляць? – не пера-ставаў ляскаць зубамі Георгій. – Як бацька з сынам?

– Бацька з сынам... Высока бярэш, бачу. Высока. А ці ёсць у мяне сын?

Георгій здрыгануўся ўсім целам:

– Што з табой? Раней жа ты такім не быў!

Тамаш нічога не адказаў, толькі ўздыхнуў і роспачна махнуў рукой: ай, гавары не гавары!..

А Георгій працягваў:

– Вы з маткай адзіная ў мяне апора. У мяне ж больш нікога няма. Нікога! Разумееш? Пеўня раніцай чую... Пазнаю: наш! Дым з печы іншы раз даплывае – таксама, здагадваюся, наш дым... Эх, бацька, бацька! Я б кожнага пеўня, можа, які ў нашай Гуце спявае, за роднага прыняў. Я, можа, расцалаваў бы яго...

Тамаш пачаў выкладваць з торбы прынесеныя скруткі, у якіх, здагадваліся мы, была ежа. Петрык, бачу, ажно сліну пракаўтнуў. Я варсануў яго ў бок: не зайдросці на чужое, ці, як казала мая мама, на чужы каравай рот не разявай. Петрык толькі ўздыхнуў – ён, відаць, сёння яшчэ нічога не еў... Менш спаць трэба.

– Людзі думаюць, што загінуў ты, – добра быў чуваць нам голас Тамаша. – І я гавару: загінуў, галаву склаў недзе Гошка. Гавару так і сам пачынаю верыць, што няма цябе... Асабліва цяпер, калі ў нашых мясцінах ціха стала, калі немцаў прагналі...

Георгій похапкам запіхваў у рот ежу, прагна глытаў, што і дурню зразумела: не кожны дзень шастае ў лес з торбай Тамаш. І хоць рот у яго быў забіты, папытаў у бацькі:

– А што ж далей? Як мне быць? Думай, бацька, думай.

– Сам натварыў, сам і думай! – пагрозліва параіў Тамаш.

– Што думаць тут? А можа зразумеюць, даруюць?

– Што жывёліну калгасную кінуў нямаведама дзе і каму? Гэта зразумеюць? І даруюць, хочаш сказаць, гэта? Не-е, сыну, не. Людзі нацярпеліся, нагаладаліся і наплакаліся. Ніколі такога не зразумеюць. Ніколі. Што і замест фронту каля бабскай спадніцы прыгрэўся – і гэта, думаеш, зразумеюць? Быццам і шкада мне цябе, але як падумаю, што ты – дэзерцір... – Тамаш памаўчаў. – Цікавіцца пачалі табой, здагадваюся. З раёна нейкі чалавек прыязджаў...

Канешне ж, Козыраў, хто ж яшчэ! Таго чалавека і мы бачылі.

– ... людзей распытваў. А цяпер гэтая гісторыя з мехам...

Георгій разявіў рот:

– А што з мехам?

– Вам бы з маткай той мяшок на галаву нацягнуць, каб вы свету белага не бачылі. Дваім адразу. Цьфу! І ў рэчку, як сляпых кацянят. Ну, для якой трасцы ёй той мяшок спатрэбіўся? Сваіх мала? Пакінула б тут – і канцы ў ваду. Дык не – дамоў пацягнула. Канспіратары хрэнавы! Цьфу!

Бацька з сынам памаўчалі.

Петрык паглядзеў на мяне, і ўсім тварам паказаў: вось хто такі Жорык, а! Шапнуў: «Дэзерцір. Чуў. Слова б гэта хоць не забыць». Я паабяцаў таксама яго запомніць.

Георгій зноў паглядзеў на бацьку, плакліва папрасіў:

– Не пакідай мяне, тата...

Тамаш павысіў голас:

– Што – я? Жыццё цябе, Георгій, са сваіх спісаў выкрэсліла, здаецца мне. І мяне заадно. Што мне новая хата, калі я ў ёй картачку адзінага сына павесіць на сцяне не магу. Баюся. Хвядос Сталетаў вунь пад голым небам жыве. На печы. А я зайдрошчу яму.

– Няхай заўтра матка прыйдзе, – папрасіў Георгій. – Добра?

Але Тамаш нібы і не чуў сына, працягваў гаварыць далей:

– А я ні адной ночы не спаў з таго часу, калі ты ў нашых краях аб'явіўся.

Георгій раптам згроб бацьку рукамі, трасянуў яго, ад чаго нават падалося, што ў Тамаша адарвецца галава:

– Тата-а! Я пакуль жывы! Не харані-і! Не трэба! Я не ў магіле яшчэ! Не ў магіле я! Чуеш? – І, выказаўшыся, павольна расслабіў рукі.

Тамаш паправіў адзежу, адсопся, а тады сказаў:

– Чуць чую, а карысці з гэтага?

Георгій сеў на земляны ўзгорачак, прысыпаны леташнім барвовым лісцем, не адразу падняў вочы на бацьку:

– Як жа так? Выходзіць, мая віна ў тым, што жывым застаўся? Пайшоў бы з усімі на вайну – значыць, быў бы героем?

– Сумняваюся я. Сумняваюся... – пакруціў галавою, і, відаць, ён быў шчыры да канца, стары Тамаш, якога нам з Петрыкам чамусьці ўпершыню, колькі і ведаем яго, зрабілася шкада. Эх, Георгій! Так падвесці бацьку, землякоў, ды – урэшце рэшт, калі на тое пайшло! – і нас з Петрыкам. Што, думаеце, мы не змаглі б калгасных кароў разам з дарослымі загнаць за тую Волгу ці куды там яшчэ. Няма чаго рабіць. Хто-хто, а рагулі нас заўсёды слухаліся. А цяпер жа, не ваяваць падаўся, а ў лесе сядзіць, пад носам у сваёй хаты, трымціць, як заяц пад кустом, калі на лісце капае дождж.

Ён яшчэ, бачыце вы яго, перапытвае ў бацькі, ажно галаву задраў, каб паглядзець таму ў вочы:

– Сумняваешся?

А то ж не! Хто табе пасля ўсяго, што нарабіў, паверыць? Бацька родны, маці? Хвядос, можа, ці Мікіта? І мы з Петрыкам – нізашто. Так і ведай, здраднік! Тут рваліся на вайну, зброіназбіралі, і не пусцілі, а ён!..

– Сумняешся, значыць...

– Сумняваюся.

– А што ты ведаеш пра мяне? Лёгка караць таго чалавека, у якога з-пад ног зямлю выбіла...

Я чамусьці паглядзеў на свае ногі, потым на Петрыкавы, парэпаныя і мурзатыя, на зямлю, што была ўсеяна ўсё тым жа старым жоўтым лісцем, і моцна

прыдавіў зямлю пятой: не, у нас зямлю не выбіла, яна тут, пад намі.

А Георгій працягваў, не ўстаючы з зямлі:

– Я, можа, нацярпеўся больш, чым на перадавой. Спіну паказаць? На, глядзі!.. – Георгій задраў пінжак, паказаў спіну бацьку,і што было там на той ягонай спіне, хоць крадком вока заўважыць не ўдасужыліся, аднак Тамаша паказаная спіна ўра-зіла: ён прыжмурыў вочы, ссупіў бровы, і моўчкі апусціў пінжак.

– Хто гэта цябе так? – спытаў Тамаш ціха і сумна.

– Калі са статкам здарылася тое... дык у ваен-камат я пайшоў – каб на фронт адправілі. А куды мне было падзецца? Несцера Цішчанку напавал... Самалёты наляцелі на нас... Гардзею Чарняўскаму адно паспеў крыкнуць: «Уцякаем!» А ён нешта там валтузіцца, лаецца... на каго і што... не зразумею... Калі на немцаў, то ўсё роўна ж не пачуюць... Гляджу, і яго няма... не відаць... Забіла, напэўна... не будзеш жа па траве поўзаць пад выбухамі...

Тамаш не пагадзіўся, і правільна зрабіў:

– Што ж ты так, га? Сваіх кінуў... А людзі ж поўзалі пад выбухамі... пад асколкамі... выцягвалі адзін аднаго з поля бою. Чаму ж ты так, Гошка-а?!

– І сам не ведаю, – пацепваў плячыма Георгій. – Спалохаўся – і ўсё... Што тут больш сказаць? Страх мяне працяў усяго... не гатовы я быў, каб... каб...

Тамашу не цярпелася пачуць – што, «каб»? Але Георгій так нічога не змог яму адказаць уцямнага, а цяпер ужо і нам з Петрыкам, пакуль бацька не папытаў у яго, куды ж з ваенкамата накіравалі.

– На фронт, куды ж... Не паспелі ад’ехаць у цялятніках ад гораду, як увесь эшалон наш разбамбілі. Разбегліся – хто куды... Адседзеўся ў лесе, перачакаў трохі. Чую галасы людзей. Падыйшоў, а гэта – паліцаі. І адкуль яны ўзяліся? За шкіркі мяне і пацягнулі... Куды? Навошта? Нічога не магу зразумець. Забіць маглі б і тут, у лесе, я ўжо неяк і гатовы быў да ўсяго гэтага... Прывялі ў гарнізон, форму выдалі...

– І ўзяў?

– Не пыталіся.

– Таму што ў цябе на мордзе напісана, Гошка, хто ты. Вялікімі літарамі. З чалавека ростам.

– Спіну глядзеў? Ці зноў паказаць?

Мы яшчэ бачылі, як Тамаш неяк абяссілена біў сына кулакамі, і паўтараў шмат разоў адно, але дужа страшнае, слова: «Здраднік!» А Георгій не ўпарціўся, ён моўчкі прымаў тыя нязграбныя ўдары, і толькі румзаў, бы дзіця.

Які з яго, і сапраўды, салдат атрымаўся б? Глядзець смешна. Пудзіла агароднае – і тое лепш выглядае, ды і вароны яго палохаюцца. А хто спалохаецца Георгія? Мы з Петрыкам? Ніколі! Хоць выйсці мы ў той дзень з Петрыкам са свайго сакрэту не асмеліліся, але на тое былі іншыя прычыны – не хацелася яшчэ больш насаліць Тамашу. Яму тады і так зашмат хапіла. Няхай думае Тамаш, што пра яго бяду ніхто ў вёсцы не ведае.

А Георгію, каб не бацька, – ух і далі б! Кулакі ў нас так і свярбелі.

7. КАЛОДЗЕЖ

Пра Георгія мы з Петрыкам дзядзьку Хвядосу і заікнуцца не паспелі, ён спярша спадылба паглядзеў на нас, а потым так гыркнуў, што я нават і не паверыў, што то быў не хто іншы, а дзядзька, з якім я сплю на печы пад адным шынялём, ем крупнік з адной міскі і лічу яго вельмі блізкім і нават чамусьці родным чалавекам. Гыркнуў і сказаў усяго адно слова:

– Цыц!

Але больш слоў, відаць, і не трэба было – мы і так усё зразумелі: варта накінуць на рот замок і пасопваць у дзве дзірачкі – дарослыя ўсё ўжо ведаюць. Яны разбяруцца. Пасля гэтага гырканная і так відаць, што тут да чаго. Нам жа дзядзька Хвядос загадаў:

– Да стала! А потым будзем калодзеж рабіць.

Здорава! Я даўно чакаў гэтага, бо дзядзька паабяцаў, што спусцяць у зруб мяне на вяроўчыне і я, як самы малы і вёрткі, буду падаваць у якой-небудзь пасудзіне з самога дна, дзе б'юць-струменяць крынічкі халоднай вады, зямлю.

Канешне, а хто яшчэ справіцца з гэтым? Дзед Грышка? Ой, не смяшыце мяне. Петрык таксама дапаможа, але ж гэта не яго калодзеж, а наш з дзядзькам

Хвядосам, і мы яго будзем рабіць для сябе. А потым ужо складзем зруб хаты. Вось толькі абмалоцяць людзі жыта, зямлю ўзаруць... Доўга чакаць, калі за хату трэба будзе брацца. Там, не міргнеш, і белыя мухі паляць. Але дядзька Хвядос верыць, што будзем зімаваць мы не ў зямлянцы, а ў новым жытле. А калі верыць ён, то веру і я.

– Талакой, брат Колька, можна што хочаш зрабіць.

Паглядзім, што там за талака такая. А пакуль мы сёрбаем варыва ўсе ўтрох з адной міскі, а дзядзька Хвядос глядзіць на Петрыка і пытае:

– Як мама, Петрык?

– Добра...

– Не хварэе?

– Ужо не.

– Скажы, няхай дапамагае, калі можа, будаваць новае жыццё.

– Скажу.

– Цяпер нам кожны чалавек дарагі. Накажаш ці мне зайсці самому?

– Не трэба. Я сам.

У Петрыка мама – не цаца: ручнік той – хварэе сама ці не хварэе – увесь час вісіць на плячы. Ледзьве што не так, адразу пускае яго ў ход. Петрык і не хаваецца: прывык. Колькі разоў дасталося і мне. Падвярнуўся не ў самы зручны час. Атрымаў па спіне. Ай, дробязі – бы камар укусіў. А чаму было і не атрымаць, калі самі вінаватыя. Пачалі хваліцца, што мы ўжо ледзь не героі... Але якія мы героі, нам сказала Петрыкава мама: «Смаркачы!» Яна нейкае там яшчэ слова дадала, больш смачнае, але яго ўслых сорамна вымаўляць, таму мы хуценька і «забыліся». Хопіць і аднаго. А яшчэ неяк цягнула яна нас у лес за вушы, каб паказалі, дзе прыкапана зброя, але мы не паддаліся – вырваліся і ўцяклі. А самі доўга баяліся ісці ў вёску, сядзелі ў лесе і думалі-гадалі: хто ж нас выдаў? Усе быццам бы свае, служаць нам, як і мы ім, верай і праўдай, а тут такое!.. Не, правільна гыркнуў толькі што на нас дзядзька Хвядос. Хто-хто, а ён у людзях лепш разбіраецца, чым мы з Петрыкам. Ды што мы! Чым усе, можа, нашы вяскоўцы адразу, во!

Пакуль мы шкрабалі лыжкамі ў місцы, тут як тут гарманіст Кастусь. Яшчэ гэтага не хапала. У мяне адразу прапаў апетыт. Зараз зноў пачне падлабуньвацца да Раісы, а горш за усё –адпіхне мяне і сам палезе ў калодзеж, і як заўсёды будзе прыгадваць, што ён у танку гарэў на Курскай дузе, а тут калодзеж нейкі... Пусціце, скажа. І хіба ж такога не пусціш? Як саўладаеш з ім? Во, во, ледзь не за стол лезе. Але ў нас больш лыжкі няма. Усяго тры. І ўсе занятыя.

– Давай, давай, Колька! – паклаў руку на маю шыю, прыгнуў галаву да міскі. – Як палопаеш, так і патопаеш. Гэта табе не махру цібрыць у пяколцы Хвядосавай.

– Ён не курыць, – заступіўся Хвядос.

– Так, так, яшчэ рана: соплі падпаліць.

Петрык хмыкнуў. Кастусь зрабіўся сур’ёзным, паглядзеў на дзядзьку Хвядоса:

– Ну што, будзем пачынаць? А там і Мікіта падыйдзе. Ды і нас тут ажно чацвёра. Будзе калодзеж!

Глядзі ты, і нас з Петрыкам палічыў. Ад гэтага настрой крыху палепшыўся.

Калі сабраліся ўсе мужчыны, якія памеліся выкапаць на двара дзядзькі Хвядоса калодзеж, Кастусь, як заўсёды, выскачыў наперад – зноў жартаваў, баіў, сыпаў показкамі – паспявай толькі запамінаць:

– Працуй, Мікіта, будзеш есці дасыта!

Мікіта ўдакладняў, усміхаючыся куточкамі вуснаў:

– Піць, піць дасыта: калодзеж жа будуем.

– А суп як без вады згатуеш? А кашу? А бульбец наш родны? Як, дзядзька? – не здаваўся Кастусь.

Але і Мікіта не зломак, за словам у кішэню не палезе, тут жа адказвае:

– Паясі ты таго супу ў Хвядоса – разяўляй рот шырэй! Жонку прывядзе ў хату, а там дзяцей пачне стругаць, як вось сёння зруб – толькі стружкі будуць ляцець. Бачыце, бачыце, як сякера ў ягонай руцэ спявае! Ён майстар! Так што не ўхопіш у Хвядоса.

Кастусь падбадзёрвае:

– Гэй, Хвядос, вышэй нос! Кожны палкаводзец будуе свой калодзец!

Дзядзька Хвядос усміхаецца: і прыдумаў жа – палкаводзец! Да радавога прыляпіў такі высокі чын. Хоць тут, на сваім двары, кім заўзгодна можна стаць, ці не так? Гэта ж не сапраўдная армія. Балбачы, балбачы далей, Кастусёк! А яму што – была б прычына. А тут якраз і Раіса жэрдку цягне да будучай студні. Атрымлівай ад Кастуся, тым больш, што каго-каго, а цябе ён ніколі і нізашто не праміне:

– А-а, Раюха, жытнёвая краюха!

Дачакаліся і мы з Петрыкам, калі нас па чарзе асмеліліся мужчыны апускаць у калодзеж чэрпаць зямлю. Прыемна! На двары сонца паліць, а там цягне прахалодай, ажно спіну халадком кранае. Але ўсё гэта дробязі ў параўнані з тым, што мы робім! І нічога, што увечар мы разглядвалі на сваіх далонях пухіры, на якія маці Петрыка заўважыла:

– Эх, работнічкі! Праўду кажуць: гультай за дзела – мазоль за цела.

Але мы не крыўдуем на яе, таму што цётка не можа схаваць радасці: працаўнікі растуць, а што да мазалёў, дык а як загартуеш рукі, не натрудзіўшы іх. І яна запрашае нас да стала:

– Ідзіце ешце, калодзежных спраў майстры! Ды хоць сёння ўжо не бегайце па вечарах – адпачніце, натаміліся ж, бачу.

Ага, натаміліся! Ніколечкі. Яшчэ і заўтра будзем дапамагаць дарослым. Узяўся, як кажуць, за гуж, то не гавары, што нядзюж.

Канешне, усю зямлю вычарпалі ў першы дзень, і на другі нам мала што засталося рабіць. Так, дробязі: прынясі-падай. То сякеру, то малаток, то кавалак дроту…

А пад вечар зноў толькі і было чуваць Кастуся – нібы не мы, а ён сядзеў у калодзежы і вось толькі што вылез адтуль, таму ніяк не мог нагаварыцца. Падаў Кастусь і галоўную каманду:

– Цэбар!

І трымаў працягнутую да Раісы руку, пакуль яна не падала яму тое, што прасіў. Кастусь хуценька прымацаваў цэбар, пад вясёлыя галасы людзей апусціў у студню… Хвіліны чакання паўзуць марудна, а Кастусь, да таго ж,

яшчэ і не спяшаецца выцягваць цэбар з першай вадой з новага калодзежа. Балбоча, пацяшае ўсіх. Ваду, ваду падавай, танкіст. Нарэшце! Выцягвае і паведамляе, што гэта вада, нібы мы самі не бачым:

– Чыстая, людзі! Як сляза! Ну, хто першы?

– Колька хай першы, – падштурхнула мяне бліжэй да цэбара Раіса, я памкнуўся наперад і пацягнуў за рукаў кашулі за сабой Петрыка.

– Так, так, няхай дзеці першыя паспрабуюць Хвядосавай вады, – на самы ўрачысты момант сабраліся і жанчыны, і адна з іх, Варка, таксама падштурхнула мяне бліжэй да цэбара. – Тады тут вада заўсёды чыстая будзе... маладая і свежая...

Вада была смачная – салодкая, халодная, так і піў бы яе нагбом, не адрываючыся, але ж і Петрыка трэба падпусціць, ён ужо нават паспяшае:

– Хутчэй, не адзін ты...

Калі я выцер вусны, Кастусь папытаў:

– Смачная?

– Вельмі!– адказаў я.

Кастусь жа, зрабіўшы пасля ўсіх некалькі глыткоў, зачэрпнуў жменяй прама з цэбара вады і расплёскаў яе ў паветры ўсімі колерамі вясёлкі, а потым, пашукаўшы яе вачыма, абліў Раісу. Раіса ў даўгу не засталася – сарвала з галавы хустку, адшлёгала ёй танкіста.

– А вось табе! А вось!.. – бачылі б вы, як свяціліся ў яе вочы, калі давала рэшты Кастусю.

– Мяне? Танкіста? – спярша быццам бы адбі-ваўся Кастусь, а потым набраўся смеласці і на вачах ва ўсіх прыгарнуў дзяўчыну да сябе, цмокнуў у шчаку.

Ну-у, нахабнік! Раіса вырвалася, запунсавелася, і паглядзела на Кастуся так, быццам з’ела нешта кіслае:

– Людзі ж!..

Гэта яшчэ добра, што дзядзька Хвядос вярцеў самакрутку і не глядзеў на гэтыя гульні.

А Кастусю таму хоць бы хны, яшчэ і – чуеце? – не можа цішэй размаўляць, на ўвесь двор:

– Ну і што! Вакол нас заўсёды былі і будуць людзі! І мы сярод іх! І мы!..

Не, з гэтым Кастусём нешта трэба рабіць. Ды і з Раісай, відаць, таксама.

Даабліваюцца.

8. КУЗНЯ, ДЗЕД ГРЫШКА І МЫ

Даўно не было відаць дзеда Грышкі, мы ўжо і сумаваць пачалі па яму, таму дамовіліся схадзіць праведаць старога. Аднак не паспелі – заходзіць якраз у той дзень, накульгваючы, на кузню, і адразу пытае ў мяне:

– Вахту, Кольча, цікава-інцярэсна, нясём?

Петрык глядзіць на мяне, я – на Петрыка: пакуль мы да яго, дык ён да нас першы. Не ўгонішся за гэтым дзедам. Хоць і паранены быццам.

– Гэта ты, дзед Грышка? – вырвалася ў мяне.

– А як жа – мы! Собсцвеннай персонай! – Стары пашукаў вачыма, на што б сесці, убачыў цурбан, асцярожна апусціўся на яго. – Дык я вам той раз, хлопцы, не дагаварыў...

Петрык прыгадаў:

– Так, так, помнім, было. Яшчэ і сказаў: за мной не стане.

– Таму спецыяльна і прыйшоў, – схлусіў, канешне ж, дзед. – Я не люблю слоў на вецер кідаць.

– Спецыяльна? – не паверыў я.

– А то як жа! Спецыяльна, спецыяльна. Ледзь адшукаў вас. Гукаў, гукаў, ажно ахрып. А вы вось – пры справе, бачу.

Хлус які! Ён гукаў. Таксама скажа. Каб гукаў, то пачулі б. Петрык так яму прама ў вочы і сказаў:

– Ой, дзед, ды хлусіш ты.

Грышка замахаў на нас рукамі:

– Грышка не такі! Не! Што вы! Дык на чым я тады спыніўся? А-а, як мы драпака задавалі. Унось ногі, пакуль відаць дарогі, адным словам! Не чакаць жа, пакуль немец ачомаецца, і як драпа-а-нулі!

Не зразумееш гэтага дзеда – з кім, адкуль драпаў? Ці, можа, гэта было яшчэ на той вайне? Але каб дзед зусім не заблытаўся, сядзім моўчкі, слухаем – пытанні, калі будуць, пакідаем на потым.

А дзед працягвае:

– Але ж трэба і сляды замятаць. Ляцім паміж дрэў, галовы задраўшы, уцякаем, значыцца, з Яфрэмам...

Ага, вось з кім – з Яфрэмам. Гэта ж такі ваяка, як і дзед. Калі не мудрэйшы.

– Каб хоць ствол які меўся на ўзбраенні, то можна было б развярнуцца, бабахнуць. Чую толькі, пагоня за плячыма. Адно зямля дрыжыць...

Петрык усё ж не вытрымаў, папытаў:

– І ўцяклі?

– Хто – мы? – здзівіўся дзед Грышка. – На ад-ной назе. Ды і не ўцякалі мы, а вярталіся з баявога задання...

Во як! Дзед Грышка за свае подзвігі мала не возьме. Папытаў і я:

– Дык гэта... немец адстаў ці вы закружылі яго?

На твары старога было столькі гонару, што яму нічога не заставалася зрабіць, як адразу ж адказаць:

– Закружылі, брат! Закружылі! Ён, вядома, страляў у нас, але паспрабуй патрапіць, калі мы выкрунтасы рабілі мудрэй за шаракоў. Той хрыц яшчэ пад стол пехам хадзіў, калі я ў гэтым лесе кожнае дрэўца знаў. Як ён мяне возьме там? Якім метадам? Але ж адна куля, халера, зачапіла ўсё ж... За тое месца, на якім сяджу... Так што і мы, можна сказаць, паваявалі з Яфрэмам. Худа-беда, а гранату ў грузавік шпурнулі. Адну на дваіх. Шкада толькі, што ўсяго адзін хрыц і ехаў у тым грузавіку. Сапсавалі гранату.

– А калі ж гэта было? – цікава мне зрабілася, бо нешта пра гэта ў нашай Гуце ніхто не заікаўся нават: каб здзейсніў такое геройства Грышка, не толькі б наша вёска ведала, а і ўсе, што паблізу. Хадзіў бы і плакаў: сапсавалі гранату... сапсавалі гранату... сапсавалі гранату... І кожнаму б расказваў – як сапсавалі, калі, дзе... А то ж – маўчок.

– Ды было гэта, братка, ці то трэцяга чысла, ці то пятага ў жніўні сорак першага году... – прыгадвае стары, наморшчвае лоб. – Але што было, тое было. Грэх браць на сваю душу не буду. А пра заданне сказаць нічога не магу – было сакрэтным. Кляўся не балаболіць. Так што, арлы, даруйце...

Але ж нам цікава, колькі стары ляжаў на печы , тое самае месца грэў-лячыў. Адказ і на гэтае пытанне ў

Грышкі гатовы, далёка хадзіць за ім не трэба – на языку боўтаецца:

– Лячыў, браты славяне. Што лячыў, тое лячыў. Хлусіць не буду сябрам па духу. – Дзед устаў, як заўсёды, войкаючы і ахаючы, прайшоўся па кухні туды-сюды, цяжка пераступаючы нагамі. – Бачыце? Фашыст пракляты, а! А цяпер во як надвор’е змяняецца, то і дае мне знаць кантузія. Хоць плач. Але мы не з такіх, не-е!..

– Так ужо і кантузія! – смяецца Петрык. – Таксама скажаце. Аб дрэва падрапаўся, можа, а форсу!..

– Ну, ну! – прыгразіў пальцам дзед Грышка. – За свае словы адказваю. Мне лішняй славы не трэба. Як і чужой. Ужо і касіць пара, а хіба ж замахнешся, скрыўлены калі? Факт, не.

У кузню зайшлі Хвядос і Мікіта, і ўбачыўшы тут Грышку, іх твары пазначыліся прыемнымі ўсмеш-камі. А Хвядос нават сказаў, весела і бадзёра:

– Святлей стала ў тваёй кузні, Мікіта!

Мікіта падтрымаў яго хітрасць:

– Ды бачу, бачу!

Дзед Грышка, лыпаючы вачыма, зняў шапку-аблавушку з галавы, папляваў на далонь, прыгладзіў кудзеркі на лысіне, і папытаў, ніякавеючы:

– З чаго б... ага, значыць... святлей? Не павінна б... прыкрыта... прыхінута...

Хвядос патлумачыў:

– Ад аднаго твайго з’яўлення, Грышка.

– Дзякуй за ўвагу да маёй персоны. Прымаю.

– Выкарабкаўся? – Мікіта пачаў тузаць горан за матузок, і ён ашчэрыўся жарам.

– Х-хе! «Выкарабкаўся». Пытанне, наколькі я разумею, тычыцца мяне?

– Цябе, цябе. Хварэў жа, кажуць.

– А то я, Грышка, не ў лапцях швэндаю!

Хвядос раптам больш уважліва прыгледзіўся да старога, затрымаў на ім свой позірк, а тады паглядзеў на Мікіту:

– Пачакай-пачакай! Ты што гэта, дзед Грышка? Каму служыш?

Грышка зморшчыўся:

– Пакуль яловыя нашы справы. Таму служу толькі печы. Абвастрэнне. Старыя баявыя раны даюць пра сябе ведаць. Ныюць, калі ім нешта не па нутры. Так, так. А выпрамлюся, пачну калгасу служыць. Як і раней. Як і заўсёды.

– Грышка зубы замаўляць вялікі майстар, – усміхнуўся Мікіта. – Бачыш, як хвастом віляе. Быццам не здагадваецца, пра што ты яму намёк даў. Хітрун стары. Але нічога, нічога, дзед: без такіх, як ты, мы б пачахлі, пазызлі... Мацуйся, дзед Грышка! А шынель знімі. Хвядос тут праўду табе гаворыць. А то што ж атрымліваецца? У нашай шапцы, прытым камандзірскай...

– Камандзірскай, камандзірскай,– пацвердзіў Грышка і палапаў дрыготкімі пальцамі аблавушку.–Твая праўда. Праверaная шапка: узімку добра грэе, а ўлетку спёку не падпускае да лысіны.

Мікіта ж працягваў, шморгаючы матузком і не зводзячы вачэй са старога:

– У сялянскім абутку і ў фашысцкім шынялі. Незразумела!

Грышка не на жарт натапырыўся:

– А мацерыя хіба ж вінаватая, што яна спярша не на тыя плечы была пашытая? Га? У яе ж языка не маецца, як яна за сябе заступіцца? – стары пацiснуў плячыма, павадзіў галавой вакол сябе, шукаючы, мусіць жа, падтрымкі, спагады. – Ды і грэе. Хаця і лета, а касцям зызка.

– Знімі ўсё ж, – сур’ёзна сказаў на гэты раз Хвядос, – а то гляджу я на цябе, і зноў бытта немец перад вачамі стаіць. Як бяльмо... Старое прыгадваецца... Чуеш, Грышка?

– Вынудзяць, – прызнаў, здаецца, сваё паражэнне дзед Грышка. – Канфіскуюць. Вам бы толькі адымаць. Добра, угаварылі. Зніму. Але ж і табе заўважу, Хвядос: тое старое, брат, не скора забудзецца. Вельмі карані ў яго моцныя. К-хе, значыць!..

Мікіта тым часам падрыхтаваўся нешта рабіць – на ўсю моц пыхкаў жарам горан, быў ён ужо ў сваім дзіравым чорным фартушку, і неўзабаве кавалак жалеза, абхоплены вялікімі абцугамі-клешнямі, якія слухаліся ў дужых руках

каваля, апынуўся ў распаленых да белага калення вуглях. І яшчэ паддаў дыхту – затузаў за ўсё той жа матузок.

– Будзем свой інвентар рабіць, – Мікіта закурыў, засунуў кавалак жалеза глыбей у вугалі. – Без яго нам нельга. Плугі, бароны трэба ў калгасе.

Дзед Грышка пахваліў Мікіту:

– За табой не зачахне.

А пакуль Мікіта пляскаў молатам па напаленаму кавалку жалеза, у кузню прасунулася з бараной Варка. Паставіла барану адразу ж за парогам, паказала на яе рукой:

– Вось і ў мяне яшчэ знайшлася. Саломай прысыпала, ледзьве заўважыла. Нічога яшчэ барана. Двух пальцаў толькі не хапае. Мікіта, ты чуеш?

– Пакуль у мяне ўсе пальцы, то і ў барану ўстаўлю, – крадком глянуў Мікіта спярша на барану, потым на жанчыну. – Няхай пачакае. Плугі на першым плане. Араць хутка трэба будзе.

Хвядос падзякаваў Варцы за барану.

– Шкада хіба? – сумелася жанчына і адразу ж паглядзела на дзеда Грышку. – Што гэта на цябе за напасць такая, сусед? То пчолы наляцелі – вочы былі, як у кітайца, то пад лёд ледзь не праваліўся...

– Гэта я лёгкай рыбы захацеў, – прызнаўся стары.

– А цяпер вось немец падстрэліў у адно месца...

– Не цяпер, а даўно, – паправіў Варку дзед Грышка. – Гэта раней я проста маскіраваўся. Ды махнуў рукой... Відаць, кантузія. На ўсё жыццё метка. Як думаеце, мужыкі?

Хвядос махнуў рукой:

– Усё будзе добра, дзед. Зажыве.

– Колькі ж можна!..

А Варка старалася паглядзець на тое месца, куды, калі верыць старому, пацэліў немец, але дзед круціцца і так і гэтак, быццам ім кіруюць Варчыны вочы. Варцы такое не падабаецца, яна тузае яго за рукаў шыняля:

– Ды стой жа ты!

– Стаю! – Грышка выпрастаўся, знерухомеў. – Як бачыш. А ўся аказія таму праісходзіць, што я ўсё жыццё смерць на выпрабаванне бяру: хто каго? Пакуль – я яе!

Табе ўсё зразумела, маладзіца? – І крадком, бы між іншым, пагладзіў аднымі пальцамі яе па грудзях.

Жанчына разгубілася спярша, а потым строга папытала:

– Ты што гэта, дзед?

Той і вокам не міргнуў, адказаў:

– Пыл...

– Скажу тваёй Антосі, стары гуляка, то яна з цябе ўвесь пыл выб'е, – папужала Варка.

Падзейнічала, бачце вы, бо адразу Грышка замахаў рукамі некуды ў бок – толькі не гэта! Толькі не!.. Ёй – маўчок!

– Ды за словам у кішэню ты не палезеш, – парадавалася, што спалохаўся жонкі дзед Грышка, і ўсміхнулася Варка.

А стары паляпаў па шынялі, лыпнуў вачмі:

– Як палезеш? Куды? Цікава-інцярэсна, – вывернуў кішэні, прадэманстраваў іх не толькі Варцы – усім. – Захочаш, а не возьмеш, таму што нямецкія словы ў маіх кішэнях. Га?

– Ну і фантазёр жа ты! – махнула рукой Варка і паглядзела на дзверы.

– Знімі, Грышка, – зачапіў шынель зноў дзядзька Хвядос.

– Дык паабяцаў жа! Паабяцаў! – зняў нарэшце шынель, шпурнуў яе ў кут. – От далася ж вам мая трахея!

Ужо пакідаючы кузню, Варка сказала:

– Добра з вамі, ды некалі. Пайду я: касу направіць трэба. Дык што, Хвядос, заўтра на пакос?

– На пакос, на пакос, Варка, – кіўнуў Хвядос і перахапіў з рук Мікіты молат і загэкаў ім па кавалку жалеза, з якога нешта пачынала атрым-лівацца падобнае на ручку плуга, а да Мікіты сказаў, хітруючы: – Чуеш, і доўга ты яшчэ бабылём хадзіць будзеш? Можа вунь Варка па табе сохне, га?

– А сам далёка пайшоў? – не праслабіў і Мікіта. – Ды Варка і заходзіць да мяне не з таго боку. На правае вока я не бачу... – І ён загадваў Хвядосу: – Весялей ляпай, старшыня!

Дзед жа Грышка ўбаку ад гэтай сцэнкі не застаўся:

– А што, Хвядос, з’еў? Х-ха-ха-ха-ха-а-а-а!

– Атрымліваецца, што так. З’еў.

А тады Грышка сказаў больш сур’ёзна і разважліва:

– Ты ўжо даруй, старшыня, што да кузні прыліп. Усё хрыц той нягоднік набедакурыў. Ён, халера! І трэба ж было яму па тым месцы, на якім сядзець прадназначаецца, шандарахнуць! І часу прайшло, здавалася б, багата, а муліць...

Калі заціх смех, Мікіта заўважыў:

– Добра яшчэ, што па тым... Там усё ж мяса паболі.

Стары жарт не зразумеў:

– А цябе куды? У тое месца, дзе памені?

Пачуўся голас бабкі Антосі:

– Грышка-а! Паразіт стары-ы! Грышка-а-а!

Грышка захваляваўся, і такое было ўражанне, што ён не ведаў, куды схавацца ад сваёй старой, і ўрэшце рэшт гопнуўся на бервяно каля мяне:

– Пасунься, Колька! – І, вытрымаўшы паўзу, выхапіў у мяне малаток, падняў з зямлі нейкую трэску і пачаў ляпаць па ёй. – З магілы выкавырне. «Грышка-а!» На хвілінку нельга адвярнуцца. А як было, што на вайну хадзіў? І нічога! Мужыкі, што гэта яна разгрышкалася,га?

– Нешта спатрэбіўся ты ёй, – адказаў Хвядос. – Без патрэбы не клікала б?

А неўзабаве і бабка Антося ўляцела ў кузню, заківала на свайго Грышку:

– Я яго і тут, я яго і там, а ён во дзе! Бяздомнік стары! Зусім ад хаты адбіўся. Ну, скажыце, людзі! Адны лапухі на печы, а яго і след не пахне. Няма! Табе ж ляжаць трэба. Што ты тут робіш?

Дзед Грышка надзьмуўся, прасіпеў, бы раздражнёны гусак:

– Хопіць пры людзях-та! Цыц! Ты чаго, мякіны аб’елася?

– Ён яшчэ і здзекуецца! Ён яшчэ і яршыцца! – Бабка Антося таўчэ старога кулаком у спіну.

– Мужыкі! – дзед Грышка ўзняўся з бервяна, адмахваецца. – А вы, а вы куды глядзіце? Хвядос! Мікіта! Ой! Смала! Яна ж горш за самага злоснага немца! Ой! Ды

ты што па спіне лупцуеш, га, Антося? Грышка пры выкананні... пры справе твой Грышка... Спыніць!..

– Няхай, Грышка, баба твае хоць трохі косці старыя разамне, – параіў Мікіта.

Баба Антося раптам абняла дзеда Грышку, пацалавала ў лысіну, потым на тое месца зноў насунула аблавушку, а сама, гледзячы некуды далёка-далёка – міма, здавалася, нас з Петрыкам, міма Хвядоса і Мікіты, міма свайго дзеда – і шаптала:

– Пянёк ты мой старэнькі... Пісьмо ж прыйшло... Пісьмо...

Пачуўшы пра пісьмо, дзед Грышка прыняў строгі выгляд, распраміў плечы:

– Дзе?.. Як?.. Ад Пятра? Ці ад каго? Чаму маўчыш?

– Ад сыночка... ад яго... з фронту, – бабка Антося прытуліла пісьмо да грудзей, потым пацалавала яго, зноў прытуліла, а вочы былі поўныя слёз.

– Ад сына! – гучна і горда сказаў дзед Грышка і ўзяў пісьмо ў старой, падаў мне. – Зачытай-ка прылюдна. Мікіта, не грукай молатам. Прывал, як той казаў. Ну-ну, Колька. – І да Антосі. – Зараз, зараз. А рукам паслабленне больш не давай. Чытай, Колька. Чытай. Цікава-інцярэсна. Ша!

Я бачыў, як усе абступілі мяне, і такое было ўражанне, што гэтае кола з людзей сціснецца і раздавіць мяне разам з пісьмом. І калі ўсе суцішыліся, толькі было чуваць дыханне людзей, я пачаў чытаць: «Прывітанне з фронту ад Пятра... ад Пятра... Дарагія мама і тата! Пішу вам, а сам успамінаю вёску, землякоў. Як вы там?»

Дзед Грышка хлюпнуў носам, крадком змахнуў слязу са шчакі:

– Характарны ён чалавек, Пятро. «Як вы там?» Не кожны папытае, а ён даўмеўся. Увесь у мяне.

Бабка Антося варсанула старому ў бок:

– Стой ужо!

– Чытай, Колька, – загадаў дзед Грышка.

«Чытаў у газеце, што ўсю нашу вобласць ачысцілі ад фашысцкай заразы. Як гэта здорава! Добра, відаць, цяпер у вас. Ціха».

– Ціха, – кіўнуў дзядзька Хвядос.

– Адзін толькі Мікіта молатам гэкае, – сказаў дзед Грышка. – Днём і ноччу. Далей, далей, Колька...

«А мы... а мы ўсё яшчэ ваюем. Да Берліна далёка, трэба берагчыся...»

– А як жа! Беражыся, беражыся, Пятро. Але і за спіны іншых не хавайся. Не маеш права, сынок! – зноў хлюпнуў носам дзед Грышка.

– Ён не такі, – пахваліў Пятра Мікіта.

– Не такі... – пагадзіўся і дзядзька Хвядос.

А я глядзеў на землякоў, і перад вачмі стаяў Георгій. Абросшы, брудны, страшны, трымцяць, бы лісце на ветры, рукі... Так ніводнага пісьма ад Георгія дома і не дачакаліся. А ў бабкі Антосі і дзеда Грышкі сёння свята, і каб не сапсаваць яго, я стараўся чытаць выразна, гучна: «Шмат пісаць не буду, таму што хутка канец усёй гэтай праклятай вайне, вярнуся з перамогай, тады пра ўсё і пагаворым».

– Пагаворым, пагаворым, сын... – паківаў галавой, думаючы пра сваё, дзед Грышка.

«За мяне не хвалюйцеся. Ваюю я добра, два ордэны заслужыў, акрамя таго... акрамя таго... ёсць медалі. Іх паболей».

Бабка Антося толькі цяпер успомніла пра падзяку ад самога Сталіна, пахвалілася. Дзед Грышка торкнуў угору пальцам:

– Так, так, мужыкі. Яна не хлусіць.

Бабка Антося махнула рукой, злуючы на свайго дзеда, і загадала чытаць мне далей. На што Грышка сказаў, бы адсек:

– Факт ёсць факт! Прашу засведчыць! Для гісторыі, грамадзяне!

«Я вам, мама і тата, не пісаў раней, не прызнаваўся, а цяпер скажу: вярнуся з вайны не адзін... Сустрэўся я з добрай дзяўчынай, Зінай зваць, палюбілі мы адзін аднаго, і хутка ў нас будзе дзіця...» Далей я чытаць чамусьці не стаў, а паглядзеў на бабку Антосю, на дзеда Грышку, на ўсіх астатніх... На твары дзеда ўбачыў шырокую ўсмешку – яна, усмешка тая, большала і большала, і недзе за вушамі знікла. Грышка прытупнуў лапцем:

– Ці не Пятро! Ці не ў мяне, га? Людзі! Усё, усё паспявае рабіць на вайне! Хвядос! Мікіта! Во ў каго

павучыцца трэба! Перадавы – на перадавой! Га? Ну і Пятро! І хрыца б’е, і на любоўным фронце ў перадавіках – круглы выдатнік!

Усе глядзелі на старога і твары людзей таксама свяціліся шчасцем.

– Малайчына! – сказаў коратка Хвядос.

– Толькі б вярнуўся… – ціха сказала бабка Ан-тося.

Дзед Грышка з ёй не пагадзіўся, ён быў больш катэгарычным:

– Э-э-э-э! Ён да Берліна дойдзе і вернецца! Яму цяпер абавязкова трэба дайсці… І да Берліна, і назад, да гнязда свайго, да хаткі… Вунь яна, хатка… – Стары паказаў рукой у той бок, дзе было ягонае жытло.

І ўсе сказалі, што дойдзе.

«Да хуткай сустрэчы. Цалую. Абдымаю. Ваш сын – Пятро». Я склаў пісьмо і падаў бабцы Антосі, яна прыціснула яго да сябе:

– Адзін ён у нас, Пецька… Адзін… Зберажы яго, Божа, зберажы… Якаў у грамадзянскую загінуў… Зусім хлопчыкам быў… Куды, пытаю, ты, Яша, сабраўся? За Савецкую ўладу ваяваць–адказвае. Пайшоў – і не вярнуўся… Міцьку кулакі з абрэза застрэлілі… Вярніся, Пецька, вярніся…

Бабка Антося плакала, дзед Грышка суцяшаў яе:

– Будзе табе, будзе. Супакойся. Пятро вернецца. За ім там цяпер і нагляд ёсць – Зінка. – Стары паляпаў молатам па накавальні. – Антося-я! Хопіць, сказаў!

Яна нічога не адказала свайму дзеду, а моўчкі павярнулася і пайшла з кузні, трымаючы пісьмо на грудзях. Мікіта ўздыхнуў і папытаў у Грышкі, дзе старое вядро, якое ён прасіў раней некалі яго залудзіць.

– Давай, давай… сёння дзень такі… раней рукі да вядра не даходзілі.

– Ну, добра, а я ў полі буду, – сказаў Хвядос і таксама выйшаў з кузні.

– Пастаў на віднае месца вядро. Сёння адрамантую. Сёння свята ў цябе…

Але дзед Грышка не спяшаўся ставіць вядро на тое віднае месца, а доўга разглядваў яго, а тады зачапіўся

вокам за тую маленькую дзірачку, што была ў дне і праз якую сачылася вада. Глядзеў у тую дзірачку і казаў:

– Маленькая, а свет бачыцца. Калі блізка да вачэй паднесці. Яй-богу, усё бачу! Вунь Лізавета па вуліцы з касой на плячы шыбуе. Як малодка. Іш! Іш! Круць-верць! Туды-сюды! – Ён таксама крутнуў адным месцам, але адразу ж зморшчыўся ад болю.–Ой! Ой! Забыўся!.. Цьфу! Куды гэта яна? Да Варкі. Стаяць, размаўляюць. Тамаш? Тамаш. Ён. А куды ж яго нячыстая панесла? Куды ж гэта ён з торбай? Галаву звесіў, ад зямлі не адрывае, усё роўна як дарогі не ведае. Баіцца, павінна быць, каб у ямку нагой не трапіць... Эх-ха! Калі б можна было Пятру майму вось у такую хоць дзірачку паглядзець... Няхай бы ён убачыў, як у нас тут усё цвіце... як у нас тут хараша... як мірна тут...

Куды пайшоў Тамаш – мы ведалі, але нам не хацелася больш сустракацца з Георгіем, таму мы дапамаглі дзеду Грышку дакандыбаць да сваёй хаты. На развітанне стары сказаў:

– Дзень сёння добры выдаўся. Сам з печы злез. Пісьмо прыбыло. І вядро ёсцека...

Мы пагадзіліся.

9. ГЛУПСТВЫ

Час ішоў, а ў нас навін, лічыце, аніякіх. Пра Георгія – бы вады ў рот набралі. Хвядос з Мікітам робяць выгляд, што нічога не адбылося, маўляў, не чулі і не бачылі. Хітруны старыя. Любяць паказаць сябе камандзірамі – каб усе толькі перад імі і скакалі. Мы самі з Петрыкам маглі б скруціць дэзерціра і даставіць, куды трэба. А куды? У раён, канешне ж. Да Козырава. Ці, можа, яшчэ да каго, хто вышэй сядзіць, чым ён. Знайшлі б адрас. Але дзядзька Хвядос не дае пра Георгія нават заікнуцца. І што, цікава, яны надумаліся з ім рабіць? Можа спадцішка ад нас, хлапчукоў, хочуць яго ўзяць? А мы ж – што, павінны ў шапку спаць?

І я прапанаваў Петрыку самім арыштаваць сына Тамаша. Толькі Петрык, як заўсёды, памуляў губамі, бы конь, якому жвачка надакучыла, і махнуў рукой, а сам нават на мяне не глядзеў: ай, навошта? Каму трэба – разбяруцца... Вось такая ў яго ахвота разабрацца са здраднікам. А я

збіраўся яшчэ з ім разам ваяваць. Звязаўся б. Добра, што далей размоў справы не пайшлі: вайна кончылася, капут фрыцам! Але ж адзін – таксама амаль фрыц – жыве пад самым носам у нас, а мы робім выгляд, што нічога не здарылася. Рашылі зноў нагадаць Хвядосу пра Георгія. Мо забыўся? І Мікіта таксама харош – толькі б ляпаў у кузні молатам. Хацелі прама сёння дзядзьку Хвядосу напомніць, а тут цётка Матруна ўлезла са сваімі грыбамі:

– Боўтаецеся па вуліцы, як бяздомныя. Схадзілі б у грыбы. Самі на сцежкі выбягаюць. Занятку для вас няма.

Трэба і ў грыбы збегаць, абяцаем цётцы Матруне. А самім пакуль няма калі: вунь і з Кастусём нешта трэба рабіць, зусім распаразаўся – адчувае сябе ў нашай Гуце, бы ў сябе дома: высока нос трымае, калі ходзіць, і толькі пыл пырскае з-пад чобатаў. Падумаеш, цаца! Не можа быць, каб мы з Петрыкам не здагадаліся, як цябе выкурыць ад нас. Нашто тады макацёры на плячах? Для форсу? Ага, так і прызнаемся, адразу растрэзвонім, што і як мы будзем рабіць з тым Кастусём. Прыдумаем. А то ж – і праўда! – на гулянках толькі яго чуваць гармонік і голас... І Раісу ад сябе ні на крок не адпускае...

Паўз нас прабегла Кацярына, затрымалася толькі, каб сказаць:

– Сядзіцё? Сядзіце, сядзіце, людзечкі. А я бягу. Няма мне калі з вамі бавіцца. Міколка мой з вайны вяртаецца... На шляху сядзіць, пераабуваецца... Нагу нацёр... Зараз пабягу, чамадан дапамагу яму несці... Вельмі цяжкі чамадан у яго... І чаго толькі ў ім няма! Падаруначкі дзеткам з вайны нясе. Сяргейку пілотачку і гімнасцёрачку пад ягоны акурат расточак. Галінцы сукенку ў гарошынкі вось такенечкія... – Яна зрабіла з пальцаў кружочак. – А меншанькай, Волечцы, – чаравікі... У іх яна будзе на выгане гусянятак пасвіць... І ўсім-усім цукерак... І ў паперках што, і падушачак... Сядзіць Міколка, стаміўся... Ён заступіцца, ён не дасці дзетак у крыўду... А я вось... яблычак яму нясу...

Кацярына дастала з кашолкі галінкі, паднесла іх да твару спярша мне, а потым Петрыку.

– Смачныя яблычкі, – сказала яна і пайшла.

Пара было і нам у дарогу. Каб ніхто нічога не пытаўся, куды і навошта, узялі кошыкі, быццам па грыбы ў лес. Для

прыліку. Хоць і грыбоў трэба насабіраць. Але ж тата мне гаварыў, і я хораша помніў яго словы: «За двума зайцамі, Колька, ніколі не ганіся: ніводнага не зловіш». Толькі, праўда, не такія тут ужо і зайцы, калі разабрацца. Патлумачу. У Канаве, гэта вёска побач з нашай, жыве стары Астап, а ў яго, кажуць, ёсць гармонік. Нават быццам на гарышчы ляжыць. Ці ў пуні. Псуецца толькі. Сам ён даўно ўжо не грае – стары, пальцы не слухаюцца, а нам гармонік быў самы раз. Толькі як яго выпрасіць? Упрэцца, як слон, і не ўступіць: і сам не гам, і іншым не дам. А даць яму нешта за той гармонік – не дасі: акрамя парток у нас нічога няма.

І вось мы ідзем да Астапа, спадзяемся на яго дабрыню і на цуд.

– Навучымся на гармоніку граць, тады нечага будзе рабіць у нас Кастусю! – катэгарычна заяўляе Петрык.

Я падтрымліваю яго:

– А то зусім ужо распе占азаўся!

Не ведаю, як Петрык, а я ўжо бачыў сябе з гармонікам на каленях на Грышкавым бервяне, дзе ўлетку збіраецца моладзь на танцы, а ўзімку на лаве каля вядра з вадой у хаце, і ўяўляў, як пад мелодыю, што граю я на Астапавым гармоніку, кружаць хлопцы і дзяўчаты, глядзяць на мяне, падміргваюць: так і працягвай, Колька, малайчына! Мне хацелася спачатку вальс навучыцца, а там ужо як атрымаецца. З адным вальсам таксама можна пражыць. Тым больш, што Петрык хоча пачаць з «Полькі». Яго справа. Але вальс ёсць вальс – асабліва той, пра дунайскія хвалі, дужа заліхвацкі, прыгожы. Нават Кастусь калі яго грае, мне здаецца, што недзе там на вайне кружыць і мой тата, вальсуе і папраўляе адной рукой новенькую гімнасцёрку, а боты нацёртыя ваксай – шык-бляск.

Хата дзеда Астапа адразу ж за бярэзнікам, першая, і перад самымі веснічкамі мы спыніліся. Пераглянуліся. Што рабіць? Паклікаць старога ці адразу заходзіць? Усё ж Петрык паклікаў, а ў адказ – маўчанне. Зайшлі ў хату. Не вытурыць, калі і злосны будзе: мы ж свае, можна сказаць, суседзі. Але і ў хаце старога не было. Ведалі, што жыве ён адзін, а ўсе дзверы насцеж... Рашылі зноў паклікаць. Ціха. Не можа быць, каб дзед Астап куды далёка паклыпаў, мы

яго ведалі – стары ён зусім, слабенькі, далёка ад жытла, канешне ж, не адважыцца тэпаць.

Ну і сапраўды, дзе ж ён, гаспадар гармоніка? Яшчэ б, мусіць, доўга ламалі мы голаў, каб з-за паркана не паказалася незнаёмая нам цётка, яна прасунула галаву ў дзірку і сказала:

– Ды ў грыбы, у грыбы пайшоў Астап. Цяпер толькі лайдак ды хворы сядзіць дома. Як вось я.

Каменьчык і ў наш агарод, атрымліваецца. Толькі не зразумелі, што з цёткай – лайдак яна ці хворая? А праўда ж, грыбы! Калі што і можам прапанаваць старому за гармонік, дык толькі іх. Гэта – ідэя! Заадно і Астапа пашукаем.

Пакрочылі. А што там крочыць – у бярэзніку ж хата Астапава, дык адразу і пачалі шукаць. Абабкі трапляліся на кожным кроку, зрэдчас крамяныя, строгія і важныя, баравікі. Іншыя грыбы мы з Петрыкам не прызнавалі. Падабаліся нам яшчэ падасінавікі, але тут, на гары, яны не раслі.

Неўзабаве грыбоў было з каптурком – што ў мяне, што ў Петрыка. Нават пашкадавалі, што малыя кашы ўзялі. А дзеда так і не знайшлі. Знайшоў ён нас. Селі мы, адпачываем, а стары тут як тут – з-за куста вылузваецца, глядзіць на нас, вачмі міргае:

– А я, прызнацца, думаў, што адзін грыбы збіраю. Маё здароўечка. Памыліўся. Ну, і што там у вас, малеча, у кашах?

Астап зазірнуў у нашы кашы, пахваліў:

– Малайцом. Адкуль жа будзеце, гвардзейцы?

– З Гуты, – адказаў Петрык.

– І чые ж? – Астап таксама сеў побач з намі.

Трэба будзе расказаць, чые мы, тады хутчэй гармонь аддасць, і хоць нашы бацькі не вялікія начальнікі, але дурной славы ў наваколлі не маюць, і гэта, рашыў я, павінна падзейнічаць на дзеда. Пра ўсе беды-напасці таксама не забыцца б. У мяне мамы няма, у Петрыка таты... Яшчэ невядома, ці вернецца і мой тата з вайны... Даўно няма вестак. І мы ўсімі гэтымі фактамі прыціснулі, здавалася, Астапа да сцяпы: гармонь нам, дзед! Стары ж,

слухаючы нас, хехекаў, хітаў галавою, іншы раз твар у яго лагаднеў, а больш быў суровы і задумлівы:

– Э-ге... Так-так... Ай-яй-яй!.. Няўжо?.. Хіба?. Адкуль, здавалася б?.. І столькі на такія кволыя плечы?.. Дзе справядліваць?.. Хто скажа?.. Э-ге!..

А паднімаючыся з зямлі, сказаў:

– Трымайцеся, хлопцы.

Петрык падаў знак, каб я заводзіў гамонку пра гармонік. Пара. А то позна будзе. З дзедам, канешне ж, не з дзядзькам Хвядосам пра Георгія размаўляць, тут неяк прасцей, і я пачаў здалёк:

– Трымаліся б мы яшчэ, дзед, лепш і больш стойка...

– Ага, – падтакнуў і Петрык.

– ... каб вы нам дапамаглі ў тым.

– А ў чым, цікава? – Астап зноў сеў на ўзгорачак. – Слухаю, землячкі.

– Гармонікам! – вырвалася ў мяне, і я не спалохаўся, што так усё знянацку атрымалася, а абрадаваўся: як кажа дзед Грышка, быка адразу трэба браць за рогі. Быццам і я ўзяў.

Пачуўшы пра гармонік, Астап насцярожыўся:

– А навошта ён вам?

– Граць будзем! – гукнуў Петрык.

– А ці ўмееце? – адразу ж пацікавіўся Астап, і я павесялеў: размова, здаецца, ідзе так, як і трэба...

Тут якраз такая сітуацыя, калі варта гаварыць праўду: скажаш, што ўмеем, ён жа лёгка праверыць. Нічога не заставалася, як сказаць праўду:

– Не.

– Ну, вось бачыце! Не. Гэта ўсё роўна, што мне даць самалёт. Што я з ім рабіць буду?

Амаль у адзін голас мы паабяцалі Астапу навучыцца, але гэта на яго не падзейнічала, зноў падняўся, сказаў:

– Як навучыцеся граць, тады прыходзьце.

Петрык ледзь не захлімкаў:

– Дык а дзе ж мы навучымся, дзед Астап? У нас жа няма на чым вучыцца.

Астап зноў сеў:

– Таксама разумна. Калі ўжо хочаце так наву-чыцца на гармоніку рыпаць, прыходзьце і вучыцеся. А даць проста

так гармонік не магу – рэч дарагая. З ёй у мяне багата чаго звязана. Гэта каб у музей, дык аддаў бы і не думаў багата. Вось што я вам скажу, хлопцы. Думайце!

Настрой цалкам сапсаваўся. Хоць і навучышся граць на тым гармоніку ў Астапа, то хто будзе ведаць пра гэта. Ды і гармоніка ён не дасці за парог вынесці, калі з ім у Астапа багата чаго звязана. Адно – трата часу, а тут жа трэба дзейнічаць рашуча, каб выкурыць Кастуся з нашай вёскі.

Мы паабяцалі падумаць над прапановай дзеда Астапа і развіталіся. Па дарозе, праўда, пашкада-валі, што не занеслі яму ў хату свае грыбы. Для сябе знайшлі б яшчэ – сёлета іх у лесе дужа багата.

Не атрымалася з гармонікам, тады я пайшоў яшчэ на адну хітрасць. Было не было. А што ж, чакаць, калі Сцяпан, сын Хвядоса, вернецца да разбітага карыта? Ну, не-е!

Як было і задумана, я сядзеў на двары і стругаў сцізорыкам палку. Нарэшце паказалася і Раіса з бялізнай, якую сабралася развешваць на вяроўцы – сушыцца. Павіталіся кіўком главы. Раіса папытала:

– Майструеш?

Я зрабіў выгляд, што вельмі заняты і не проста майструю абы-што, а сур’ёзную рэч – можа нават танк ці самалёт, у горшым выпадку – гармату. Сам жа паціснуў плячыма, і неахвотна адказаў:

– А-а, гэта так... А ты, цётка Рая, куды?

– Бялізну развешу.

– Ну, правільна... бялізну. Яна тут, на ветрыку, хуценька высахне.

– Высахне.

Заставалася сказаць самае галоўнае, а не ведаў, з якіх слоў пачаць. Усе словы, што раней падбіраў, пераблыталіся ў галаве, пазабіваліся ва ўсе куткі, што іх адтуль так проста і не выкалупнеш. Сяджу, крамсаю сцізорыкам... Так нядоўга і зусім упусціць Раісу, не пабяжыш жа тады наўздагон за ёй. Петрык паблізу ў зарасніку сядзіць і, відаць, падбадзёрвае мяне... Пра гэта трэба толькі здагадвацца. Ды і не да Петрыка цяпер. Адказны момант. Не сапсаваць бы. Так, яшчэ раз удыхнуць паветра, не

спяшаючыся, выдыхнуць... Здаецца, хваляванне крыху знікла. Можна. Можна сказаць нешта такое, каб яна спярша паглядзела на мяне, потым усміхнулася, падыйшла бліжэй...

– Цётка Рая... – ледзьве дыхаючы, прамовіў я.

Пачатак добры – як і трэба было, яна ўсміхнулася, паглядзела на мяне:

– Слухаю, Колька...

– А прызнацца можна? Прызнацца... гэта... можна?

Раіса здзівілася, затрымала на мне свой позірк:

– Прызнацца? Набедакурыў дзе?

– Я ў іншым прызнацца хачу...

Раіса дазволіла:

– Ну, прызнавайся. Дазваляю. Чаму ж ты маўчыш?

Чаму, чаму! Я і сам не ведаю – чаму. Язык быццам прымерз у роце. Зусім не слухаецца. Стаў цяжкі, што камень. Не падняць...

А Раіса паспяшае:

– Слухаю, Колька! Мне ж няма часу!..

Неяк так атрымалася, што я ўстаў, хоць і не хацеў. Стаю і маўчу. А тады адвярнуўся траха ў бок, каб не сустракацца вачыма з Раісай, і вымавіў:

– Я цябе люблю...

Думаў, маланка грымне. Нават павадзіў галавой па баках: ціха. Не смяецца здзекліва і Раіса, а паставіла на зямлю міску з бялізнай, падыйшла да мяне, закасала рукавы на маёй кашулі – яшчэ не хапала лапаць маю адзежу! – ціха, каб ніхто, падалося, не пачуў, мовіла мне на самае вуха:

– І я цябе люблю, Колька...

Давялося хмыкнуць:

– Я праўда, а ты!

Раіса пагладзіла мяне па галаве і сказала:

– Маленькі ты яшчэ, Колька. Зусім дзіця. Калі б вышэй хоць трохі расточкам быў, я б тады абавязкова за цябе замуж пайшла...

Ведаў жа, што будзе адгаворвацца, выкруч-вацца, а ўсё роўна палез з гэтым прызнаннем. Гэта Петрык усё: скажаш – і нічога з табой не здарыцца, карона не ўпадзе. А цяпер вось сам у кустах сядзіць, а тут выкручвайся. Што

ж, што ж далей гаварыць? Ну, Пятруня! Апусціў галаву, кволенькім такім галаском прамовіў:

– Во, маленькі... А дзядзька Сцяпан высокі?

– Высокі. Ён высокі быў.

– Чаму быў? – не спадабалася мне, што яна так: быў. Бач ты, крыж паставіла на чалавеку. Пахавальная – гэта яшчэ ні аб чым не гаворыць. Было ж і не раз, што атрымлівалі іх людзі, а потым салдаты вярталіся з вайны. Так што ведай, Раіса, дзе і што гаварыць.

– Прабач. І прыгожы ён. Ты што, хіба яго не помніш?

Як жа – не помню! Але ж трэба пра нешта гаварыць, і я паабяцаў:

– Ды я магу падрасці! Пачакаеш? Моркву буду есці. На градцы пасаджу...

– Ты расці, расці, Колька, – сказала няпэўна Раіса, і цяпер думай, што ў яе было наўме.

Але і я рашыў не здавацца:

– Куды табе спяшацца з замужжствам? У цябе ж ёсць пакуль з кім жыць. Мамка ў цябе. А к таму часу, калі яна памрэ, і я падрасту. І мы будзем разам жыць. Дзяцей выхоўваць... Як мяне дзядзька Хвядос выхоўвае. Я падрасту, цётка Рая!

Не, каб нешта канкрэтнае адказаць, а яна зноў заблытала ўсё:

– І я цябе люблю, Колька.

Вось і думай тут што хочаш. Так можа сказаць пра мяне і бабка Антося. Але ж гэта не адно і тое ж. Адчуў нават, як палалі шчокі – гарэў, канешне ж, сінім полымем. І каб ужо гарэць да канца, рашыў працягваць казаць глупствы:

– А то хто-небудзь возьме ды і забярэ цябе. Мы з дзядзькам Хвядосам не хочам, каб цябе другі дзядзька забраў. Таму я і рашыў на табе ажаніцца... А можа б ты і за дзядзьку Хвядоса пайшла б? Мы з ім дружым.

А Раіса – не, каб усміхнуцца – пусціла слязу і пайшла працягваць развешваць бялізну. Толькі мне сказала:

– Дзякуй табе, Колька, за дабрыню тваю. Дзякуй.

Багата мне трэба яе «дзякуй». А далей што? Што? Кастуся там нідзе не відаць? Пакуль – не, ціха. Але – пакуль...

Увечар мы сядзелі з Петрыкам на Грышкавай прызбе і думалі, што багата нарабілі сёння глупстваў. Ці, можа, то былі зусім і не глупствы?

10. БЯДА АДНА НЕ ХОДЗІЦЬ

Добрае жыта вырасла. Каласы буйныя, цяжкія – і быццам сонцам налітыя. Дзядзька Хвядос расцёр колас на далоні, паглядзеў на мяне, і сказаў:

– Будзем з хлебам, Колька!

А тады трошкі цішэй прамовіў:

– Заўтра жаць пачынаем.

Гэта дарослыя пачынаюць, а што мы, хлопцы, рабіць будзем? Хоць серп той раздабудзь. Ды толькі дзе яго возмеш –яны на вуліцы не валяюцца і замест яблыкаў на дрэвах не вісяць. Петрык дык і не бядуе: не мужчынская справа гэта – з сярпом хадзіць. Пачакаем, кажа, калі і нас паклічуць – снапы зносіць на калгасны ток. «Вось тады паарудаем!» Але калі тое яшчэ будзе? Хоць – прыдумаў! – і будзе: сёння ж напомню дзядзьку Хвядосу, што той калгасны ток мы будзем рабіць разам з дарослымі. А што там, розуму багата трэба? Дзед Грышка, вядома ж, за старшага наб’ецца, хоць яго і прызначаць ніхто не стане: сядзі на печы, дзед, ад хвароб сваіх адбівайся, як некалі ў лесе ад немца. Ды з дзедам мы як-небудзь саўладаем – галоўнае, каб каго іншага старшым не прызначылі, бо той можа даць і ад варот паварот. А ток у нас робіцца проста – на тым жа полі, дзе расце жыта, зразаецца рыдлёўкамі іржэўнік, раўняецца, прыбі-раюцца камяні і камякі зямлі, і тады лапік той становіцца такі ж лысы, як і ў дзеда Грышкі галава. Адно на адно. А потым трактарыст Сёмка прыцягне дапатопны камбайн, і будзе тарахцець трактар дзень і ноч – падавай толькі снапы камбайну, а барабан той ён упраўна будзе круціць. І тады наўсцяж так хораша пахне жытам, зернем, што, здаецца, не адыходзіў бы ад дарослых, якія, бы мурашы, будуць завіхацца на калгасным таку .

А пакуль няма яшчэ тых і снапоў, толькі заўтра выйдуць жанчыны з сярпамі на палетак. Горш за ўсё – чакаць. Не, каб прама сёння і пачаць, што там адзін ужо

той дзень вырашае, але ж дзядзьку Хвядосу хіба што дакажаш? Як старшынёй стаў, дык зусім не слухаецца.

– Заўтра, бабы, на жніво! – бы наўмысна яшчэ, каб паказаць мне, хто тут камандзір, гучна гаварыў кожнай стрэчнай жанчыне ён. – Не спазняцца! Выходзім дружна – як на бой! Усе чулі?

Ды чулі, чулі! Тут і глухі пачуе. Дзед Грышка і тое ўжо ведае, што заўтра жаць пачынаюць і шаркае напілкам па сярпу і, відаць жа, скардзіцца, што зрок зусім слабы, а ён, дзівак, не захапіў у тым баі з немцам у лесе акуляры. Трэба было адабраць. Спатрэбіліся б. Хоць і на чужым носе віселі, а прыжыліся б і на ягоным – савецкім.

А пазней нехта з дарослых пусціў па вёсцы пагалоску, што воўк задраў кабылу, і гэтая бяда сабрала людзей каля Хвядосавай печы, які, перш чым выцягнуць з-пад печча ружжо, загорнутае ў анучыну, паківаў галавой:

– Ах ты, гора, гора. Як жа нам цяпер без яе, без Маруські?

І дзед Грышка тут як тут – прыскакаў з сякерай, махае ёю ў паветры, бы шабляй:

– На ваўка, на гада! Вы што гэта, Хвядос, мяне хочаце абмінуць, галоўнага, можна сказаць, паляў-нічага? На паляванне – і без мяне? З якога часу? Я павінен з тым ваўком сустрэцца твар у твар, вока ў вока!

Нехта пырснуў смехам:

– А падштанікі запасныя ёсць?

– Ёсць! Знойдзем! За гэта, грамадзяне, не хвалюйцеся. Ша! Я за такую кабылу таму ваўку галаву звярну на бок. Я ж яе – хіба не помніце? – жарабём выхадзіў, калі яна нагу падвярнула. Для чаго – каб ваўку дасталася? Во яму! – і ён варсануў дулю ў паветра. – Я ўжо за вайну і забыўся, што ваўкі гэтыя ёсць – страшнейшыя звяры іх захінулі, пахавалі. А яны, быдлы, ёсць, аказваецца.

Хвядос пагадзіўся:

– На наш з табой век іх яшчэ хопіць.

Вылучыўшы момант, папрасіўся на паляванне і я. Дзядзька Хвядос, каб адчапіцца ад нас, хіба ж не вядома, паабяцаў даць нейкае іншае, але не менш адказвае і важнае заданне, а дзед Грышка, падлабуньванец стары, хехекнуў:

– Гэта, брат Колька, табе не лемяхі ў кузні падаваць! – І да дзядзькі Хвядоса: – Калі думаеш будавацца, старшыня?

Я ж і кажу: яшчэ той падлабуньванец! Каб на паляванне ўзялі, дык, бачце вы яго, здалёку пачынае... пра хату. Можна падумаць, што і ты дапаможаш. Калі толькі языком. А дзядзька Хвядос яшчэ і адказвае яму, бы няма больш чаго рабіць:

– За восень трэба. Куды ж яшчэ больш цягнуць? Только спярша ў арцелі трэба парадак навесці. На печы начую. А што? На ёй цёпла. Хай вунь Колька скажа...

Я кіўнуў, бо ўсе паглядзелі на мяне, і мне больш нічога не заставалася, як пагадзіцца, што на печы лепш, чым дзе.

Дзед Грышка, хітраван стары, памеўся дапамагчы паставіць зруб, яшчэ і сказаў:

– Вось падрамантуюся трошкі... А то яно не зусім зручна атрымліваецца: старшыня, першы чалавек у калгасе, і спіць пад голым небам. Як на вакзале. Як бяздомны.

Дагаварыўся! Пачаў за здравіцу, а скончыў за ўпакой. Добра, што прытупаў нарэшце Мікіта, і дзядзька Хвядос загадаў нам, хлопцам, і дзеду Грышку, сядзець дома, а самі яны – бач ты, начальнікі! – падаліся, не аглядаючыся нават, у бок лесу... Дзед Грышка доўга скардзіўся нам на «калгаснае начальства, якое далей свайго носу нічога не бачыць», таму і дапусціла яно нямаведама якую памылку, што не ўзяла яго на паляванне, і што ўсё гэта ім некалі вылезе бокам. «Шалапуты!» Ён думае, што і нам не крыўдна? Аднак скардзіцца мы не прывыклі – усе хлопцы, у тым ліку і я з Петрыкам, неўзабаве шуганулі ўслед за паляў-нічымі – варта ім было толькі схавацца ў лесе. І мы не лыкам шытыя. Так проста нас не аб'ягорыце. А дзед Грышка зусім разгубіўся, доўга яшчэ таптаўся на адным і тым жа месцы, а тады патупаў да хаты... Але перш чым пайсці, шпурнуў перад сабой сякеру. Злосна так, ажно вылаяўся. А куды яму, старому і нямогламу, было падзецца? За паляўнічымі не паспееш, а за намі – тым больш! Не галопам жа бегчы яму? Пайшоў зноў, відаць, серп вастрыць сваёй Антосі.

У лесе было так, як заўсёды. Ціха і хораша. Спявалі птушкі, шасталі з галінкі на галінку, і толькі былі чуваць

крокі вяскоўцаў – яны ішлі крыху наводдалі, але мы іх з поля зроку не гублялі. Зрэдку быў чуваць голас то дзядзькі Хвядоса, то Мікіты. Астатнія больш маўчалі. Але што за дзівосы?! Кабыла, Маруська, жывая! Яна пасвілася на ўскрайку, і цяпер яе вёў за аброць Мікіта. Нічога не зразумеем. Калі жывая кабыла, то чаму не павяртаюць нашы паляўнічыя назад, а прадзіраюцца ўсё далей і далей у лес? Якога ваўка яны шукаюць? І хто, а галоўнае для чаго прыдумана ўсё гэтае паляванне? Я пачынаў здагадвацца. Шапнуў Петрыку: «Відаць, Георгія хочуць зацапаць?» Петрык адказаў: «Так яму і трэба, здрадніку!»І мы, каб не адстаць ад дарослых, клубкамі каціліся ўслед за імі – ад дрэва да дрэва, ад хмыза да хмыза. Паказаліся паблізу ад нашай схованкі, але зрабілі выгляд, што яе ўвогуле не існуе, таму стараліся не глядзець нават у той бок.

– Вось ён!.. – пачулі раптам мы голас дзядзькі Хвядоса, і наўсцяж у лесе зрабілася яшчэ больш ціха і чамусьці, як ніколі раней, трывожна.

– Бедалага, – парушыў нарэшце маўчанне Мікіта. – Шэршні яму трыбунал вызначалі, і жорстка пакаралі. Так і чалавек не змог бы – пашкадаваў бы, мусіць.

І мы бачылі, як мужчыны садралі з галоў картузы – у каго што было на чупрынах і лысінах – і стаялі моўчкі, крыху нахіліўшы галовы наперад. У гэты самы час нейкая сіла штурханула усіх нас, хлапцоў, і мы, не саромечыся і нікога не баючыся, паказаліся са сваіх часовых схованак і сталі побач з дарослымі. Дзядзька Хвядос змерыў мяне абы-якавым, як падалося мне, позіркам і загадаў:

– Забірайце яго, Георгія, мужыкі. Пакуль яшчэ не акалеў, то на Маруську пакладзем... Яна давязе.

З лесу вярталіся моўчкі. Маўчалі і дарослыя, і мы. Самы раз было паказаць дзядзьку Хвядосу нашу схованку, але мы з Петрыкам перадумалі: сёння яму, мусіць, не да нашай зброі. Будзе час. Не апошні дзень жывём. Хоць, як звычайна кажа ў такіх выпадках вясковы філосаф дзед Грышка, не загадаеш. Не так, пэўна ж, думаў жыць далей і Георгій, рыхтаваўся, відаць, здацца ўладзе, усё расказаць, як яно было, спадзяваўся, канешне ж, што яго зразумеюць, хоць і не пагладзяць па галаве, але трохі і пашкадуюць. Чалавек заўсёды спадзя-ецца на лепшае. Але атрымалася

як нельга горш – цесна стала ў вялікім Дзянісавым бары Георгію і шэршням, і цяпер ніхто не ўведае, хто каго зачапіў першы. Аднак перамаглі шэршні, пакусалі Георгія, і ён не вытрымаў – памёр.

Жніво перанеслі на адзін дзень – хавалі Георгія. На пагосце нічога людзі не гаварылі, акрамя Тамаша, які румзаў, бы малое дзіця, часта шморгаў носам і прамакаў на твары рукавом слёзы:

– Гошка ты Гошка! Ты не толькі людзям не дагадзіў, але і шэршням, маць іх так!.. Чаму, чаму ў цябе жыццё так павярнулася, сыночак? Хто тут вінаваты? Хто-о-о? – Тамаш, шырока разявіўшы рот, глядзеў на людзей, але тыя стараліся не сустракацца з ім поглядамі: што паробіш цяпер ужо, Тамаш, што паробіш!.. І разыходзіліся з пагоста, несучы з яго кожны сваё – хто спагаду, хто і нянавісць да Тамаша і да ягонага сына...

Дзед Грышка, як заўсёды, тупаў ззаду і хваліў шэршняў, якія нарэшце разабраліся з гэтым Георгіем.

– Разумныя істоты, хоць я іх таксама не надта каб цаніў, – казаў ён, шоргаючы лапцямі па зямлі, пра насякомых.– Але вось тут яны вытыркнуліся своечасова: на табе, Георгій, атрымлівай, што заслужыў. Вынеслі прысуд чалавеку. Памаглі людзям, іш ты!.. І адкуль яны, цікава мне, даведаліся, што ён здраднік? Мне вось гэта больш за ўсё цікава-інцярэсна. Хто шапнуў ім? Хоць і шкада мне Жорку – ён таксама мне ласкуты падаваў, калі я кажухі шыў.

Жніво пачалося неяк ціха і непрыкметна, хаця па тым, як рыхтаваліся да яго людзі, можна было спадзявацца, што дзядзька Хвядос будзе ісці наперадзе, а за ім жанчыны ў белых хустках... З песняй. Як і раней, да вайны. Але было не да спеваў, і таму людзі сабраліся на ўскрайку жытнёвага поля хоць і не арганізавана, але амаль у адзін і той жа час: адзін за адным, ланцужком, прыцягнуліся жанчыны з сярпамі і вузельчыкамі з ежай і глядзелі на дзядзьку Хвядоса, чакаючы ад яго, старшыні, мудрых, усцешных слоў. Але той маўчаў, толькі смактаў свай самасад, а калі сказаў: «Ну з Богам, жанчынкі!», тыя рассыпаліся, быццам разбегліся куры па дварэ, па ладнаму лапіку жытнёванга палетку. Дзядзька Хвядос яшчэ колькі пастаяў каля жанчын, а потым, спаслаўшыся на занятасць

– ды хіба ж і сапраўды мала ў калгасе спраў! – патупаў у бок вёскі...

Бяда здарылася апоўдні, калі неба зацягнулі густыя цёмныя хмары, яго распаласавала бліска-віца, а потым трывожна загрукацеў гром і лінуў дождж – бы з вядра. Жанчыны пахаваліся ад яго ў бабкі, якіх жа самі ўжо паспелі нарабіць з тугіх снапоў. Схавалася і Антося, а серп паклала зверху на снапы. Мужчыны потым вінавацілі серп, які быццам бы узяў на сябе увесь зарад, бы маланкаадвод, але хто тут вінаваты, хто не, паспрабуй цяпер разбярыся... Бабка, у якой ляжала ўжо забітая маланкай Антося, загарэлася, жанчыны паднялі лямант, але іх пакуль яшчэ ніхто не чуў – вёска далёка, а дождж не пераставаў церабіць, сыпаў і сыпаў на зямлю... Толькі на яго ўжо ніхто са жней не звяртаў увагі – спярша спрабавалі ўратаваць Антосю, але потым зразумелі, што дарэмна ўсё, яна не дыхала і ўся была чорная, бы сажа, і тады яны здагадаліся адправіць каго-небудзь за старшынёй...

Праўду кажуць, што бяда адна не ходзіць. Цётку Антосю вельмі шкадавалі людзі – не тое, што Георгія: усе плакалі. Пасыпаліся слёзы і з маіх вачэй. Асабліва тады, калі на пагосце Ганна пачала маліцца Богу, а ёй падпявалі жанчыны. Тут і мёртвы заплача, не тое каб... Я раз-пораз паглядаў на дзеда Грышку, які зусім згорбіўся, пачарнеў, і мне больш за ўсё было шкада старога. І пакуль яго сын Пятро недзе яшчэ ваюе, як і Сцяпан дзядзькі Хвядоса, мы з Петрыкам паабяцалі самі сабе часцей заходзіць да яго і памагаць. А то як жа ён адзін? Ды і сумленне мець трэба: калі ў нас нешта не так, ці ў каго іншага, дзед Грышка тут як тут, першы прытупае. Змахне тады з галавы сваю аблезлую шапку, акіне люд зацікаўленым позіркам, і скажа:

– Мне вось цікава-інцярэсна...

І пачне разводзіць філасофію, якую не толькі мы, хлапчукі, але і ўсе дарослыя – хіба ж не відаць! – любяць слухаць.

Таму дзеда Грышку ў бядзе не пакінем.

Такое наша слова.

11. СВЕЧКА НЕ ПАТУХЛА

Учора мы здаліся дзядзьку Хвядосу. Трэба ж было калі-небудзь, не вечна ж нам хаваць тую зброю пад шыгаллем, калі вайна грукоча недзе далёка, і ўсе кажуць, што капут немцам і назад яму ходу няма. Навошта нам цяпер тыя ствалы? Дзядзька Хвядос уважліва слухаў нас з Петрыкам, а мы наперабой расказвалі яму пра кулямёт, аўтаматы і вінтоўкі, нават пра наган, што ў лесе. Думалі, скажа: «Ну што ж, пашліце, паказвайце, ваякі, свой арсенал», аднак ён нетаропка скруціў сваю цыгарку з самасаду, залізаў, як заўсёды, языком акуратны шоў на паперы, пыхнуў дымком. Толькі тады прамовіў:

– Хай пакуль ляжыць зброя ваша, хлопцы, там, дзе і схавалі. Не да яе. Я ў раён Козыраву паведамлю, ці ў ваенкамат, адтуль прыедуць і адразу ў лесе забяруць. Навошта нам цягаць зброю туды-сюды? Ці ёсць рэзон? А за тое, што прызналіся, малайцы.

А ўвечар таго дня ўся малеча набілася ў хату бабы Ганны, бо сказалі нам, што будзе свята. І не абы якое, а будуць аддаваць некаму свячу, і той, хто яе возьме, панясе па вуліцы ў свой двор. І трэба яе пранесці так, каб свяча не патухла. Цікава, што за свята такое. Затаіліся, назіраем. Баба Ганна, крадком паглядаючы ў свой зашмальцаваны царкоўны талмуд, моліцца Богу, ёй дапамагаюць жанчыны – не ўсе, а ў каго, відаць, ёсць голас. А можа хто і слоў не ведае? Раіса вунь толькі губамі шамкае, а ніводнага слова не вымавіла – адно што выгляд робіць. Артыстка. Каб Кастусь тут быў, то б на яго касіла вачмі, як баба Ганна на свой малітоўнік. Ціха, увага: Ганна скончыла, здаецца, сваю справу, утварылася паўза, і людзі заварушыліся. Ну, калі ўжо тую свячу панясуць? Навошта марудзіць? А то згарыць уся і не будзе чаго несці. Баба Ганна, здаецца, пачула мяне, і калі людзі зноў суцішыліся, папытала:

– Людзі добрыя, хто возьме свячу?

– Мы возьмем! – гэта сказала Маўра, жонка Тамаша, і ў хаце зрабілася яшчэ больш ціха, чым было раней. – Мы! Мы прывецім свячу ў сваёй хаце, якую яна, свяча, ачысціць ад усяго таго, чым забрудзіў яе наш сын Георгій.

Бач ты, што робіцца! Во куды свячу панясуць. Цікава, а што скажа баба Ганна, ці аддасці? А мне ж адразу

ўспомніўся лес, Георгій, Тамаш... Аднак перабіла баба Ганна:

– Забірай, Маўра, свячу. Нясі.

Ганна з Маўрай абняліся, пацалавалі адну адну, а свячу паставілі на вечка з кадкі. Хоць Маўры падказалі, што свячу можа несці хто-небудзь з маладзейшых, але яна не паслухалася, сама ўзяла вечка ў рукі, і няўпэўнена, намацваючы нагамі падлогу, патупала з хаты. За ёй пачалі выбірацца астатнія. Гарыць свяча, палае. Толькі зрэдку хістаецца агеньчык, вось-вось быццам гатовы парвацца, як нітка, ды не – дрыжыць, трасецца, а жыве. Перад Маўрай ішла Ганна з іконай, а перад імі Лізавета – тая ўсюды паспее! – сцела салому, толькі паспяваюць ёй падаваць снапы. Салому ж адразу падбіраюць людзі, узяў і я. Петрык шапнуў:

– Бяры болі, болі бяры!

Ну, узяў. А навошта больш – няма калі разбірацца. Петрык жа сам растлумачыў:

– Жыўнасць весціся будзе.

Бач ты, ведае.

Каля брамы ўсё шэсце страчаў Тамаш. Пераняў у Маўры вечка са свячой, і запрасіў усіх у хату.

– А нам ісці? – паглядзеў на мяне Петрык.

Можна падумаць, што я ведаю. Аднак, калі Лізавета сказала, што ўсіх будуць частаваць баршчом, аладкамі-мачанкамі , кашай і кісялём, то і дурню зразумела: канешне ж, ісці! Нават бегчы трэба, а то можна і спазніцца. А на стале і сапраўды было шмат страў. І пах цудоўны! Хутчэй бы паласавацца. Аднак Тамаш не надта спяшаецца. Канешне, куды яму спяшацца – сам налопаўся, вядома ж, пакуль чакаў усіх, таму і ў вус не дзьме. А ў нас слінкі цякуць. Маўра таксама харошая – топчацца, як не жывая. Так можа і свяча патухнуць ад непавагі да людзей. Нарэшце сказала:

– Людцы добрыя, давайце запросім да нашага стала сына нашага Георгія і Антосю, і ўсіх нябожчыкаў, хопіць ежы...

Ды калі б тут былі адны нябожчыкі – ого б мы наеліся! А то ж усе рукі цягнуць. Не дабрацца да стала. Так-сяк прыстасоўваемся, гэта дзеду Грышку цяжэй: з яго

жыватом не разгонішся асабліва, ён толькі пыхкае, бы самавар. Адціраюць старога. Трэба выручаць. Зубоў у Грышкі няма, то яму добра будзе кісель з кашай, чым неўзабаве мы і забяспечылі старога: прыемнага апетыту, Грышка!

Стары падзякаваў і спытаў:

– А самі ж?

Можна было падумаць, што ён не бачыў, хітраван, як мы церабілі. Ух і наеліся! Жываты парабіліся, нібы тыя бубны. А на стале яшчэ хапала ўсяго. Цікава, і хто ж гэта будзе даядаць?

Добра, што было свята. І шкада, што яно кончылася.

Назаўтра Петрык прапанаваў:

– Давай сходзім да Тамаша, паглядзім, як свяча гарыць.

Я спярша пагадзіўся, а потым адмовіўся: не кожны ж дзень павінны быць святы...

12. ЗРУБ

Ну, вось і надыйшоў той дзень, калі дзядзька Хвядос сказаў за снеданнем:

– Сёння, Колька, пачынаем хату будаваць.

Хацелася гукнуць: «Ура!», але мяне апярэдзіў дзядзька Хвядос:

– Будзем радавацца, калі зруб зробім і дах змайструем над галавой. А тады, ужо не спяшаючыся, перанясём туды і печ. Як жа без яе? Не, сяброўку сваю не пакінем, забярэм з сабой.

– Забярэм, – пагадзіўся , вядома ж, і я, бо не ўяўляў нават, як можна жыць у хаце без печы.

І адразу ж людзей каля нас сабралася – уга колькі! Нават дзед Грышка прытупаў, з той самай сякерай, з якой збіраўся на паляванне, але яго пыл астудзілі тады мужчыны. Пасля таго, як маланка забіла бабку Антосю, дзед Грышка крыху змяніўся – пасмірнеў, ці што: яго цяпер менш бачаць на вуліцы і не так часта чуюць ягоную філасофію. Аднак, калі прачуў, што старшыня пачынае будаваць хату, не ўседзеў дома, таўчэцца каля нашай печы.

– Хвядос, сякеру навастрыў, бачыш? – паказвае ён інструмент. – Што брытва. Тады не спатрэбілася, то сёння, спадзяюся, адвяду душу.

Дзядзька Хвядос усміхаецца:

– Адвядзеш, Грышка, абавязкова. Хоць і цяжка табе будзе, гляджу, уціснуцца... Мужчын – бачыш? – колькі. Канкурэнцыя!

– Я пазаканкурэнцыяй, – махае сякерай дзед Грышка. – Так, як я, рэдка хто цёс зробіць.

Але Мікіта не пагадзіўся:

– Адпачні, Грышка. Ці не намахаўся ты за сваё жыццё сякерай?

Дзед Грышка адбівае чарговую атаку:

– Ша! Талака ёсць талака. Тут усе роўныя. І не камандуй, а то парушыш усе мае планы. Во так! Я, можа, сабе слова даў: памагчы старшыні хату пабудаваць, і можна будзе... Во так!

Пэўны час было ціха, усе маўчалі, а потым – бы па камандзе – заляпалі сякеры, пасыпаліся жарты, а дзед Грышка пагадзіўся нарэшце, што тут шмат працы і без ягонай сякеры, таму паклаў яе на загнет, і спярша пэцкаў галавешкай шнур, каб мужчыны маглі адбіць роўную палосачку на бервяне, а тады разам са мной і Петрыкам збіраў трэскі, якія мы зносілі ў адну кучу.

– Калі талакой рабіць, то любая работа добрая, – казаў ён і зрэдку цыкаў на нас: – Варушыцеся, малеча! Гэта вам не суп лыжкай сёрбаць за сталом. А мне вось цікава-інцярэсна, у які бок вокны будуць у гэтай хаце? Туды ці сюды?

Дзядзька Хвядос пачуў дзеда Грышку, узяў таго за локаць, павярнуў:

– Вось у той бок будуць вокны... Да сонца... І шлях відаць... Як на далоні.

– Цікава-інцярэсна! Давай, старшыня, хутчэй будуй жытло ды перабірайся ў хату, – дзед Грышка глядзеў удалячынь, на ягоных вачах заблішчэлі слязінкі, але стары не зважаў на іх, не саромеўся. – Калі Пятро мой не вернецца да зімы, то дазволь перад тваімі вокнамі іншы раз пасядзець: узімку холадна чакаць на вуліцы... І во, забыўся папытаць: не пашкадуй колькі трэсак... падсохнуць, то на распал добра будуць...

Шляхам у нас называюць шырокую дарогу, якая вядзе з вёскі да шашы. І ўсе мужчыны наблізілся да Хвядоса з Грышкам, стаялі побач, і таксама глядзелі ў той бок, адкуль прыходзяць у нашу Гуту заўсёды і смутак, і радасць...

На шляху пакуль нікога не было відаць.

І мужчыны пачалі зноў цюкаць сякерамі – будавалі зруб. А дзед Грышка нагроб трэсак, пасядзеў з імі на бёрне, а тады з крэктам устаў і моўчкі пасунуўся да сваёй хаты. Мы з Петрыкам усхапіліся, набралі таксама трэсак і неўзабаве дагналі старога. Ён, пачуўшы нашы крокі, спыніўся, паглядзеў на нас, і, стомлена ўсміхнуўшыся , сказаў:

– Вы, хлапцы, мне і памерці не дасцё!

Не дадзім, дзед Грышка.

Не атрымаецца.

Будзем жыць.

Для чаго і хаты будуем з вокнамі да сонца і на шлях...

Частка другая
Н А Б А Л О Ц Е

1.НАВАСЕЛЛЕ

Што не кажыце, а Петрык любіць падлабуньвацца да дзеда Грышкі. Вось і на наваселле побач, плячо ў плячо, прытупалі стары і малы. Нават маці яго, цётка Матруна, адстала. Дык яно ж і праўда – хіба за такімі угонішся, паспееш! Асабліва, калі ў хаце сталы ломяцца ад ежы. Слінкі пракаўтнеш. Петрык, праўда, ужо паспеў паласавацца: разам жа мы і чыгуны памагалі Лізавеце і Варцы ў печ стаўляць, і за вадой бегалі да калодзежа, ды і яшчэ чаго толькі не рабілі – стараліся, каб наваселле было як трэба, бо само ж слова «наваселле», праўда ж, нейкае дужа ўжо вясёлае, заліхвацкае, і яно пахне не толькі жывіцай і трэскамі, яно не толькі глядзіць на нас, людзей, светлымі вокнамі, але і голасам дзядзькі Хвядоса запрашае ўсіх за стол:

– Паглядзелі хату, а цяпер за стол, землякі! За стол, там і пагамонім!

Дзед Грышка падміргнуў мне і сказаў:

– А што мне было з гэтай хатай знаёміцца, калі я, можна сказаць, не толькі ад яе трэскамі снабдзіўся на цэлы век, але і генеральскія лампасы адбіваў сажай на бёрнах. Так ці не так, але ў баку не стаяў! Хвядос, пацвердзі!

Дзядзька Хвядос шырока ўсміхнуўся:

– А хто пра гэта не ведае, дзед?

– То-та ж! А гэта прымі, навасёл, ад мяне, – дзед Грышка ўзяў у кішэні падкову і пад аладкі ўсіх людзей, што набіліся ў хату, уручыў яе гаспадару. – Без яе аніяк нельга. На шчасце. Паказвай, куды садзіцца.

– На сваё месца, дзед, каб у акно зручна было глядзець, – нагадаў старому дзядзька Хвядос.

– Гэта ты правільна, – кіўнуў лысінай дзед Грышка і пачаў прабірацца на сваё месца. – Свая хатка, як родная матка. Так-так. Я таксама ўжо ў сваёй, у старэнькай, як-небудзь... Для кожнай птушкі сваё гняздо міла. Ну, я сеў. І ў акно дарогу бачу. Пачынайце міцінг.

Але наконт мітынгу яму запярэчыў Мікіта:

– Міцінгаваць прыходзь да мяне ў кузню. А тут наліваць трэба з бутлі. Каму не зразумела, паказваю – як. Глядзі, дзед.

– Ды ну цябе!– замахаў на Мікіту дзед Грышка. – Каго вучыць уздумаў, блазнюк! Супчык шчэ. Вы бачылі яго? Землякі! Ён яшчэ за матчын падол трымаўся, а я ўжо смактаў яе, халеру. Так што... ведай, дзе і што казаць, Мікіта.

Мікіта нешта адказаў Грышку, але яго ўжо ніхто не чуў, бо ў парозе паказалася Лізавета, яна трымала на выцягнутых руках ручнік, а на ім сонцам ляжаў прыгожы, як намаляваны, круглячок белага хлеба.

– Красна хата не вугламі, а пірагамі! – сказала Лізавета і перадала круглячок дзядзьку Хвядосу.

Той пацалаваў хлеб, адламіў кавалачак, пакаштаваў. А тады запрасіў паспрабаваць усіх нас.

– Мне калі мякішу толькі,– папярэдзіў дзед Грышка.

Я адкалупнуў яму таго, чаго і прасіў, але дзед не стаў есці, а паклаў той кавалачак на ўскраек стала, а да Мікіты, які прымасціўся побач з ім, шапнуў:

– Занюхаю тады...

Што ён сабраўся занюхваць, я, канешне ж, здагадаўся: не маленькі, ведаю. І такая магчымасць яму неўзабаве прадаставілася. Дзед Грышка, пасля таго як дзядзька Хвядос падзякаваў усіх за помач і ўвагу, бо адзін бы ён хату такую, як звон, аніяк не агораў, адпіў траха з карца, а тады смачна занюхаў кавалачкам пірага. Пасядзеў крыху, і зноў паднёс яго да носу і ціха сказаў:

– Так пахне, што і пракаўтнуць страшка... Шкада. Нюхаў бы і нюхаў.

Мікіта пачуў, паклаў перад дзедам і свой кавалачак:

– Ад мяне асабіста. Глядзі, як сыты кот на мыш, а я з рыбай і капустай пазабаўляюся. А то молат не падніму. От. Ды ты, стары, і не выпіў? І тут увільнуў?

– Сваю дозу ўкінуў, – ціха адказаў дзед Грышка, пасядзеў яшчэ крыху моўчкі, зноў панюхаў кавалачак пірага, потым патрымаў у руках Мікітаў і вярнуў яго – падсунуў бліжэй да каваля, а сам заспяваў:

Сам кудравы, кучаравы,
Кудры ўюцца ў тры рады,ой.
Расчашу я свае кудры
Чыстым, густым грабяшком, ой.

Калі дзед Грышка заспяваў пра свае кудры, толькі адзін ён і не ўсміхнуўся. А такія ж лысыя, як ён, мужчыны і дзяды, крадком памацалі свае лысіны, нібы хацелі пераканацца, ці не выраслі на іх валасы. Ага, так і разагналіся. Як было так і ёсць: гола.

– Рана ты песню зацягнуў, дзед Грышка, – спыніў яго Хвядос. – Выпіць трэба па чарцы, паабедаць. А ты адразу... Усяму свой час.

– Каму рана, каму – не, – не пагадзіўся запявала. – Тут лавіць момант трэба. Як і дзяўчыну. Упусціш – іншыя ўхопяць. А табе – пшык застанецца.

А неўзабаве ўсе толькі і гаманілі, хвалілі дзядзьку Хвядоса, што ён і старшыня добры і мяне даглядае, як роднага сына, толькі вось адзін у яго недахоп – не глядзіць у бок жанчын, хоць ты яго забі. Дзядзька Хвядос аднекваўся, калі яму даводзілі з усіх бакоў пра няўвагу да жанчын, казаў, што не час цяпер імі займацца, а дзед Грышка нагадаў, што яго сын Пецька не абы-дзе, а на фронце гэтым самым займаўся: адной рукой немцаў

калашмаціў, а з другой не выпускаў сваю нявесту Зінку. А тут яму, бачце, некалі. Гультай нібыта дзядзька Хвядос, і не кажыце больш нічога пра яго. Абібок. Дзед Грышка хацеў усё гэта сказаць больш шырокаму колу, падымаў і руку, і прасіў слова, аднак яго, акрамя нас з Петрыкам ды Мікіты, больш ніхто і не пачуў. Тады ён роспачна зрабіў наступнае заключэнне:

– У нас пасля першай, цікава-інцярэсна, няма каму гаварыць, а пасля трэцяй няма каму слухаць.

Мікіта пахваліў яго за філасофію, і сказаў, што калі б ён, дзед ,вучыўся, то далёка б пайшоў. Я ўявіў, як ён некуды пайшоў бы, і нідзе, як у нашай Гуце, больш дзеда Грышку не бачыў. Трэба ён таму гораду. Там, відаць, сваіх разумнікаў хапае. Ды і як без гэтага дзеда нам, скажыце? Не соладка было б. Сумна. А так, хоць войкае і ахае раз-пораз, чмыхае і чыхае, а свой дзед Грышка, свой, наш!

Не адразу агледзеліся людзі, што на наваселлі няма Кастуся з Раісай.

– Ёй піць нельга,– таямніча, загадкава сказала Варка і зрабіла такі твар, што не кожны і прачытае на ім тое, што яна хацела сказаць. Старэйшыя, праўда, здагадаліся, а мы дык і не думалі асабліва здагадвацца, вельмі нам карціць! Ну, няма і няма. Трэба ён тут, той Кастусь! Ух! Так і ўцёрся ў нашу Гуту, ахмурыў Раюху, а мяне з Петрыкам дык і зусім за людзей не лічыць: то за нос ухопіць, то за вуха шкуматне... Можна падумаць, што сам такі ўжо герой. Метр шэсцьдзесят з кепкай. Калі кепку падкінеш угору. Форсу больш, чым трэба. Задавака.

– Быць не можа, каб танкіст не прыбег,– сказаў дзед Грышка. –Тады ў лесе нешта загіне. Ён жа, анціхрыст, усюды паспявае. Быць не можа!...

Мікіта яго паправіў:

– Усюды, гэта факт, не сакрэт. Але – не за стол. Заўваж, Грышка: не за стол.

– Тут ты праўду гамоніш, – пагадзіўся стары. – Існінную. Не налягае на градус. Пашанцавала дзеўцы.

Бачце вы яго, дзеда! «Пашанцавала». А раней што спяваў, салавей ты наш? Быў жа на нашым баку, за Хвядоса і Сцяпана ў грудзі ляпаў, а цяпер што – перабег на бок танкіста? Так, атрымліваецца? Лёгка, аднак. Гоп – і

там! Вось з такімі і задумай зрабіць што-небудзь сур'ёзнае. Тут жа здрадзяць. І вокам ні міргнуць.

– Хай Раюху каравуліць, – дзед Грышка паскроб пальцам за вухам. – Дзела такое, не кожны дзень бывае. Х-хе! Яно каравуль не каравуль, але і прашляпіць можна. Як я. Прашляпіў, калі Пецька мой паявіўся. Адвярнуўся кудысь, падыходжу да хаты, а ён, гарлапан, і крычыць ужо на ўсю аселіцу. Гарластым і вырас. Ды ты, Мікіта ж, памяркуй: на фронце бабу сабе знайшоў, ну, ці не ў мяне! Лагойка, адным словам.

А калі ўсе напеліся і наскакаліся, а потым зноў селі на стол, то раптам людзі зашапталіся, пачалі перадаваць навіну па ланцужку, адзін аднаму, і калі дайшла яна да дзеда Грышкі, тут ланцужок той не проста абарваўся, а трэснуў з вялікім грукатам. Стары ўстаў, махнуў рукой і строга сказаў:

– Цыц мухам - камарам! Ціха! Ядры вашу!.. У такі дзень хлапец у танкіста з Раісай нарадзіўся, калі наваселле. Цікава-інцярэсна, га? Супадзенне якое, землякі. Наваселле і народзіны. Значыць, шчаслівы будзе хлапец. Вось за гэта і я вып ‘ю да канца. І не толькі занюхаю. Ну, з Богам, за мальца, за новага жыхара нашай вёскі. – І ён кульнуў пітво ў свой бяззубы рот, аддыхаўся і сказаў: – А я і ведаў, што танкіст нашкодзіць у нас. І тое добра! Карысная шкода!

Калі разыходзілія людзі з наваселля, то паабяцалі трохі пазней схадзіць да Раісы ў адведкі, глянуць, на каго падобны хлапец. Хоць дзед Грышка на ўсе сто перакананы, што на танкіста, на каго ж яшчэ – той нідзе свайго шанцу не ўпусціць. У любога на хаду падэшвы адарве. А Мікіта ўзяў старога за локаць, паказаў на падкову, што вісела над парогам, і гарэзліва ўсміхаючыся, паківаў на яго пальцам:

– Больш без дазволу не бяры, Грышка. Уцяміў? Усе падковы расцягнеш з маёй кузні, не будзе чым узімку і коней каваць. Ногі паламаюць.

– Яшчэ зробіш,– адмахнуўся дзед Грышка. – Былі б навеселлі. Былі б мы. А жалеззя знойдзем. Вунь яго, у полі, колькі!..

І Мікіта не знайшоў, што адказаць старому.

2. І ЗНОЎ НА ПЕЧЫ

Цяпер над печчу была столь. Не параўнаць. Хоць снег, хоць дождж – нічога не страшна. А толькі ляжы ды слухай, як кроплі сякуць па саломе і зрэдку, калі касы дождж, па акну. Дык гэта ўжо можна слухаць, нават прыемна. А калі слухаеш, то марыцца хораша – зусім, як у кніжцы. Хутчэй падрасці б. Ды ў школу ФЗН падацца, дзе, кажуць, не толькі форму даюць, але і кормяць. На токара ці слесара. Хоць не, лепш усё ж на трактарыста. Едзеш на трактары, як дзядзька Сёмка, а дзеці бягуць услед і гагочуць, нібы гусі: га-га-га-а! Канешне, просяцца, каб падвёз. Але ж куды я вас, малеча, пасаджу, калі ў кабіне месца толькі для мяне аднаго. Як адмерана. Нават Петрык, паглядзіце, не можа ўціснуцца. Так-сяк уладкаваўся. У цеснаце не ў крыўдзе. А як жа мне яго, дружбака, не ўзяць? Ну, гэта ўжо даруйце! А дзед Грышка змахне з галавы тады сваю аблезлую шапку, махне рукой і скажа ўслед:

– Забыліся, хто мне ласкуты падаваў, калі я кажухі шыў? Цікава-інцярэсна. То-та ж! Ці не я казаў, што з яго чалавек вырасце! Га? А вы не верылі, блазнюкі! Наце вам! Неслухі, адным словам!

А то ўявіцца раптам, як адчыняюцца дзверы і на парозе з'яўляецца мой тата, глядзіць на мяне, усміхаецца: вось і я, Колька! Толькі таты няма і няма. А нехта распусціў чутку па вёсцы, быццам мая мама атрымала пахавальную, а мне не прызналася – пашкадавала. Так і забрала тую тайну з сабой. А я цяпер вось і не ведаю, чакаць тату ці не. Хоць што тут не ведаць – чакаць, абавязкова, каго ж яшчэ, калі не яго! І Сцяпана чакаць. І Пятра Лагойку, сына дзеда Грышкі. Усіх.

Ляжу на печы, і ўяўляю, як будзе ў нашай Гуце, калі ўсе яны, салдаты, вернуцца. Удзень – чаму ж, добра ляжаць, а ноччу страшна. У Іскані вунь парсюка ўкралі бандыты, кажуць усе ў нас, распаролі яму жывот, вантробы выпусцілі, а сала і мяса забралі. Цяпер гэтыя бандзюкі толькі і бачацца, як недзе на дварэ штосьці рыпне-скрыпне, і мроіцца, што яны там вынюхваюць нешта сваімі доўгімі і хлюпатымі насамі. А што ў нас вынюхваць, каб папытаць? У хлеве пакуль пуста, вецер

гуляе. Ні парсюка, ні каровы. Адны куры.Хоць бы сабаку завесці. Дзядзька Хвядос усё абяцае шчанюка аднекуль прынесці, быццам яму там нехта не пашкадуе, аднак ці забывае, ці за нос водзіць. А сам і не прыйдзе тады-сяды начаваць. Адзін тут і слухай, затаіўшыся, ці не шлындае там па двары хто? Казаў жа: давай, дзядзька Хвядос, сабе аўтамат пакінем, адзін на двух, спатрэбіцца. Дык не, увесь наш арсенал зацапаў і адвёз у раён. Галава таксама! А сам цяпер: «Я, Мікалай, не буду начаваць сёння дома. Не баішся?» Было, што і баяўся, аднак Петрык навошта?А тады высветлілася – во дзівосы , га! – што Петрык на ноч да мяне, а дзядзька Хвядос – да яго. І дзе яны толькі размінаюцца? Дзед Грышка, калі даведаўся пра гэта, гыркнуў на нас абодвух і крыху мякчэй сказаў:

– Калі ўжо калгас, то і хай будзе калгас!

Потым я пасядзеў, падумаў і зразумеў, што значаць гэтыя словы. А значаць яны наступнае: можа так стацца, што ўсе мы – і дзядзька Хвядос, і цётка Матруна, і я з Петрыкам будзем жыць вось у гэтай хаце. Усе разам. Адной сям'ёй. Цікава, а будзе насіць Петрыкава маці, як і раней, ручнік на плячы і пускаць яго ў ход без дай прычыны? Наўрад. А то моду ўзяла. Дзядзька Хвядос ўкажа ёй на сваё месца, калі трэба будзе. Прывучыць. Пры ім такая самадзейнасць не пройдзе. Цыкне – і навядзе парадак, не дазволіць, ясная справа, каб нехта нас, мужчын, крыўдзіў.

Але пакуль – маўчок. Пажывем – там відаць будзе, што да чаго. Пабачым.

Печ жа новая, яшчэ лепшая, чым ранейшая, хоць яна і зроблена з той самай цэглы. Перасыпалі,ператрэслі. Трохі дабавілі новых цаглін спадыспаду– цэглу рабілі самі, на двары. Я больш мясіў гліну нагамі. Хоць ногі адмыліся – за ўвесь час, блішчэлі ажно, нібы воскам нацёртыя. Пячнік, дзядзька Лёха, зрабіў пяколку і камянок. У пяколцы цяпер ляжаць самыя сапраўдныя запалкі, загараюцца адразу, толькі шаркні па цёрцы. На камянку іншы раз мы варылі з дзядзькам Хвядосам бульбу, і тады не трэба было запальваць лучыну – светла і так у хаце, а сухія дровы патрэсквалі, салютавалі, і я толькі сачыў, каб яны далёка

не стралялі, каб не сваволілі, а то, чаго добрага, трапіць вугельчык на апратку ці на што іншае, тады пагрэем неба.

На печы, бывае, і ўрокі вучу. Вусныя. А калі збяруцца ў нас мужчыны, я выглядваю з-за коміна ці проста ляжу і слухаю, пра што яны гамоняць. Мікіта выпісаў газету і ўсім чытае. Астатнія каменціруюць пачутае. Іншы раз разгараюцца гарачыя спрэчкі. На роўным месцы. І я тады думаю: хто каго? Дзядзька Хвядос, як самы памяркоўны, супакойвае:

– Ад гэтага, што мы скажам ці не скажам так або гэтак, нічога, сябры мае, не зменіцца. Хто нас дзе пачуе? Сталін? Крэмль? Успомніце Тамаша. Па-markрознаму можна да яго адносіцца, а чалавек праўду гаварыў, калі першы раз Козыраў прыязджаў. Каля маёй печы. Ніхто нас не пачуе, і ў звон біць не будзе...

Мікіта ўсё ж не здаваўся:

– А я гавару, што каб не Сталін... то б , можа, вайны і зусім не было!

Бач ты яго, Мікіту! Ён што, разумнейшы за дзядзьку Хвядоса? Каб жа не так. Старшынёй абы-каго не паставяць. Выбралі ж самага разумнага, галавастага. А не з бухты-барахты. Як сказаў бы дзед Грышка, у яго макацёр на месцы. Мікіта ж пра гэта таксама ведае, але ж задзіраецца. І навошта, каб папытаць у чалавека? Хай бы хто іншы, у каго клёпак не хапае, а то ж сам камандзір партызанскага атрада. Яшчэ і газету выпісвае. Грамацей!

А тады пра мясцовыя навіны, калі надакучыць палітыка, пачынаюць гаманіць. І пра жанчын, і пра мужчын... іншы раз забудуць пра мяне ці падумаюць, што я сплю, і такое скажуць, што мне потым сорамна перад імі паказацца, каб на вуліцу выскачыць па патрэбе. Застаецца хітраваць – раблю выгляд, быццам спаў, моршчуся, злёгку хістаюся, быццам яшчэ сонны, як леташняя муха, тру кулакамі вочы, дзіўлюся – дык гэта яны яшчэ ўсё тут? – і выкульваюся ў сенцы.

Не пражывеш, не абхітрыўшы. Можна падумаць, што я па сваёй ахвоце так раблю. Вымушаюць.

Усё б добра, можна слухаць іхнія байкі, але ж смуродзяць – хоць сякеру вешай. Не прадыхнуць. Спярша я чмыхаў, як паравоз, а тады прывык да той атруты, і хоць

мы таксама з Петрыкам ужо спрабавалі курыць сухое альховае лісце, горкае і пякучае, я ўзненавідзеў гэтае курэнне і пакляўся, калі вырасту і буду вялікім, нават не глядзець на табаку: каму трэба, той няхай і курыць, а я не дурань.

Не, ўсё ж разумны той чалавек, які прыдумаў печ. Не менш разумны і дзядзька Лёха, які яе выштукаваў, бы цацку, і паказваецца ў Гуце вельмі рэдка: стары халасцяк ходзіць з вёскі ў вёску, робіць не толькі печы і грубы, а, як падслухаў я за тым жа комінам, і яшчэ нешта... Дарослым можна пра гэта гаварыць, а нам, дзецем, – што ты!..

3. КОШ І ВЯНОК

Дзядзька Хвядос надоечы разважаў пра наша жыццё так:

– Вось мы, Колька, з табой у новай хаце цяпер жывём. Хата добрая, нічога сказаць не магу. Але траха перастараліся – трэба было не такую вялікую рабіць. Навошта нам палац быў? Гэта ўлетку добра, а зімой паспрабуй напаліць грубу, каб цёпла было. Ох, і апетыт у яе на торф будзе, факт. Вунь Лізавета з Варкай папрасілі, каб ім маленькія хаткі пабудавалі – з адным акенцам нат. Разумна. На першы час хопіць. А там, калі што, відаць будзе... Галоўнае, на ногі стаць. А мы – разагналіся... А цяпер вось думай пра паліва... І касіць, і сеяць... а тут яшчэ і на балоце трэба будзе павалтузіцца, каб торфу накапаць. Кашоў пятнаццаць трэба, мабыць. Поўных – як накласці... Так што, хата хатай, а парабіць нам з табой, брат, давядзецца.

– Накапаем торфу, дзядзька! – я выпяў наперад грудзі і паглядзеў на заступ, які стаяў у куце перад парогам. – Як няма чаго рабіць! Што мы, не мужчыны?

– Ды накапаем... яно так, – не надта, гляджу, паверыў мне Хвядос.

Ён патрымаў у руках заступ, паставіў яго на ранейшае месца, і толькі сказаў:

– Навастрыць трэба. Але ж у нас і каша няма...

Ну, гэта не праблема. Кош я хоць заўтра зраблю. Нават сёння магу пачаць. Была б лаза. А лазы хапае.

І я заняўся кашом. Нарэзаў лазы, а пакуль яе рэзаў, колькі разоў паказаў язык лупатай Надзейцы , якая чамусьці таксама была ў лазняку і шчыпала нейкія кветкі – вянкі, бачце вы, ім, дзяўчынкам, трэба. І гэта ў такі час, калі ўсе на балота збіраюцца, каб узімку у сваіх хатах печы і грубы паліць, а то можна так і насы адмарозіць, а ім – вянкі... Ну што з яе возьмеш, хоць бы з гэтай Надзейкі! Хі-хі ды ха-ха. І вачыма прама сваімі свідруе, нібы мяне ніколі не бачыла. Вяночніца. Такая і вырасце невядома кім, сама і бульбіну будзе ленавацца да роту паднесці – прыгатуй ёй ды і падай. Я б на такой ні за што не жаніўся. Вось пасля школы паедзем з Петрыкам ў горад, там, кажуць, выбірай сабе нявесту якую хочаш, на любы густ. І выбірам. А такой, як Надзейка, толькі і застаецца язык паказаць. На, на, на! Хопіць? Ці яшчэ? Гэтага дабра не шкада – не акрайчык хлеба даць. А яна і не злуецца, толькі ўсміхаецца... Але калі ўсміхаецца куточкамі вуснаў, дык прыгожа ў яе атрымліваецца...Фу-у, але ж няма калі хіханькі ды хаханькі строіць з гэтай Надзейкай, трэба цягнуць лазу да дзеда Грышкі і рабіць з ім кош. Толькі ён ведае, як трэба яго плесці. Пабурчыць, канешне, спярша. Невукам назаве. А тады і пакажа, як кош робіцца. У яго дык гэта лоўка атрымліваецца – шух-шух, і гатова! А ў мяне, калі верыць дзеду Грышку, рукі не туды глядзяць. І ён маімі рукамі тады кіруе – нібы лыжкай за сталом. Можа і тумака ўляпіць – за няправільнасць. Але не балюча. Так, для навукі. Летась мы з дзедам адзін кош разам зрабілі, але ён застаўся там, дзе і наша хата...Згарэў. Таму я крыху помню, як трэба будзе плесці кош, і спадзяюся, што дзед Грышка не будзе асабліва задавацца, што такі ўжо умека і спец у гэтых кашах, а я нікуды няварты. Там відаць будзе, дзед!

Надзейка набіваецца паднесці мне лазу. Яшчэ чаго не хапала. Гэта ж трэба ісці па ўсёй вёсцы, а што людзі скажуць? Малеча якая ўбачыць і будзе, выглядаючы з-за вугла, дражніцца: «Жаніх і нявеста...ці-лі, ці-лі... паелі ўсё цеста...» Не, я сам дацягну лазу, хоць і нарэзаў яе столькі, што за адзін раз не адолею. Бяды тае, вярнуся... Але без дзяўчынак. Няхай пляце вянок. Вянок – не кош. Кош – гэта

патрэбная рэч, а без вянка можна пражыць. Вось так, Надзейка!

– Падумаеш!.. – дзяўчынка так паглядзела на мяне, што я ажно разгубіўся і таму адвярнуўся, а яна яшчэ раз сказала гэтае самае «Падумаеш!», фыркнула, павяла плечуком, рашуча павярнулася і , падскокваючы то на адной назе, то на другой, пашыбавала ў вёску, а вянок круціла на пальцы, бы шапку са сланечніка.

Хм! Вось табе і вяночніца. Я доўга глядзеў услед Надзейцы, на пэўны час забыўся пра лазу, а тады ўскінуў вязанку на плечы і патупаў да дзеда Грышкі.. І хоць я стараўся не думаць больш пра яе, Надзейку, – а я б ёй лусту хлеба і не пашкадаваў, – а яно само думалася і думалася , ажно пакуль не прытупаў на падворак старога. Той сустрэў мяне пытаннем:

– Каму?

– Калі трэба, і табе прынясу...

– Прынясі, прынясі, хлопча, – ухапіўся дзед за маю прапанову, і я абрадаваўся, што дагадзіў яму. – А гэта – на наш кош лаза. Паможаш, дзед?

– Калі прынёс, то давядзецца. Будзем кашаплётствам займацца. А пакуль хадзем паснедаем.

– Снедаў...

– Тады пачакай. Я не затрымаюся. Люблю кашы рабіць. Асабліва, з гатовай лазы. Як вось цяпер.

Пакуль дзед Грышка снедаў, я зноў збегаў у лазняк, каб забраць тую лазу, што засталася. І на ёй, на лазе, ляжаў вянок... Я адразу здагадаўся, што гэта Надзейка паклала, а сама, мабыць, схавалася недзе паблізу і будзе назіраць за мной, што я зраблю з яе вянком. А што я зраблю? На галаву, канешне, не надзену, не хлапечая гэта справа вянкі насіць на чупрыне сярод белага дня. А ў руках патрымаць можна. І патрымаю, чаго ж. Не укусіць. А ён не такі і лёгкі. Пахне хораша. Я пашукаў вачыма Надзейку, але нідзе не заўважыў яе, павесіў вянок на галінку, узваліў на плечы зноў вязанку лазы і , пакуль нёс яе, чамусьці пашкадаваў, што не ўзяў вянок. Спатрэбіўся б. Ці мне, ці дзеду Грышку. Ён бы яго, канешне, павесіў у хаце на вялізны цвік. Калі прыгожы вянок, чаму б не павесіць? І ў нашай хаце з дзядзькам Хвядосам можна

было б... Добра глядзеўся б. Над сталом. Толькі што гэта я ўсё пра вянок ды пра вянок! Вось-вось торф капаць трэба, а ў нас і каша няма.

Не быў бы дзед Грышка вясковым філосафам. Перш, чым узяцца рабіць кош, ён пасядзеў на зэдліку, пакрактаў, а потым расказаў пра сон.

– Як думаеш, Колька, к чаму б я палец парэзаў? – глядзеў стары на мяне і чакаў адказу. – Во гэты. Як цяпер помню... і кроў кап-кап-кап... на белы пясок.

– Пясок белым не бывае, – запярэчыў я.

На што дзед Грышка нахмурыўся:

– Мне лепш ведаць, які бывае пясок у маім сне.

–Жоўты пясок.

– У тваім – можа і жоўты, а ў маім белы быў, як з мелу. У чым і загваздка. Дык не падкажаш, к чаму б сон прысніўся, а?

Я пра гэтыя сны дык нічога толкам і сам не ведаю. Што я скажу яму? Паціснуў адно плячыма раз, другі... Старому такое не падабалася, ён усміхнуўся сам сабе, хехекнуў і прызнаўся:

– Ведаю, к чаму сон , я і сам, дзетка. Пецька вернецца з вайны. Магу паспрачацца.

– А на што?

– На жменю семак.

– Давай! – я ахвотна пагадзіўся, бо даўно не лузаў семкі, хоць і не падумаў, перш чым перабіць рукі, што аддам, калі прайграю: дужа закарцела семак. Але я паглядзеў на Грышкаў твар, і мне адразу захацелася прайграць яму тую жменю – не пераўнаць і мех, і два мяхі нават семак з вяртаннем ягонага сына Пятра.

Тады я і сказаў:

– Я хачу прайграць табе, дзед.

– А семак я табе і так насыплю. Дзе кішэня? Адтапырвай.

– Не трэба, дзед! – заўпарціўся я, бо паглядзеў на лазу, якая сіратліва ляжала перад намі і ўспомніў пра кош, якога пакуль няма. – Тады семкі. Пазней. Як зробім.

– Тады дык тады. А сыну майму, Пецьку, даўно пара. Гэта каб ён адзін быў, то ўжо б. А то ж з кабетай. Можа, затрымка якая. Можа яе не адпускаюць, калі важная

асоба? Колькі людзей перабілі хрыцы, то паспрабуй так адразу і знайдзі замену. Няпроста. Але прыедуць, прыедуць... Ужо, мусіць, у дарозе... вось-вось заявяцца...Ну, дзе лаза? Падавай мне па адной – перабярэм спярша, адсартыруем, што адкінем, а як ты думаў... рабіць кош – дык надоўга... вам торф вазіць яшчэ ды вазіць... А ў мяне кош ёсць... ёсць кош у мяне... у пуні ляжыць... такі ж стары, як і сам... Цікава, а гэта мой Пецька умее кашы рабіць ці не? Вучыў, вучыў... Але за вайну мог і забыцца. Але калі ўмеў што рабіць, тое аднавіць лёгка. Кажу табе па сакрэту.

Пляценне каша заняло ўвесь двор, і калі хто недасведчаны паглядзеў бы, што мы тут робім, падумаў бы, не інакш, што развялі цэлую арцель. І тут лаза, і там лаза... няма куды нагу паставіць. А пасярод двара падымаецца, бы расце з зямлі, кош. Пляту і я . Бяру лазіну, і як вучыць дзед Грышка, прасоўваю паміж «рэбраў», якія ён называе каркасам. Потым другую, трэцяю... Дзед Грышка склаў нарэшце рукі на каленях, назірае толькі за мной, падхвальвае, а калі і заўвагу зробіць, што не так у мяне атрымліваецца.

– Такі кош як паставіш на калёсы, то ён як пан будзе на іх! – хітра ўсміхаецца стары. – Колькі торфу ўлезе ў наш кош, Колька, дык і не падлічыш! Што багата, то багата. Процьму тарфін памесціцца. Як піць даць. Галоўнае, каб конь пацягнуў. Калі ж коні цяпер дохлыя. Дыстрофікі. Але ж торф высушыцца, то ён лёгкі будзе. Ну што, хлапец, пара абедаць. А тады і закончым наш карабель. Бяжы, бяжы дадому.. У мяне дык і няма нічога такога, каб цябе пачаставаць. Суп адзін. Варка згатавала, дзякуй ёй. То не прападу. А ты збегай дахаты, падсілкуйся. Расцеш, цягнешся угору, то апетыт павінен быць. Ну, давай, давай... няхай цябе Хвядос пакорміць.

– А яго няма. Я сам знайду, што з’есці.

– І адразу прыходзь. На заўтра не будзем адкладваць тое, што можна зрабіць сёння.

Я пабег да сябе, а дзед застаўся сядзець на зэдліку. Калі я вярнуўся назад, ён спаў у хаце на ложку і ўсміхаўся ў сне. І я не стаў яго будзіць. А раптам ён бачыць зноў той белы пясок ці яшчэ што-небудзь такое, што яму прыемна бачыць? Кош я і сам магу дарабіць. Што там засталося. Дробязі. А калі амаль што кош быў гатовы, я залез у яго і

таксама заснуў. Мяне разбудзіў дождж – ён так секануў, знянацку і спорна, што я падскочыў, бы апараны. А дзед Грышка глядзеў на мяне з клеці і смяяўся:

– Паспаць мы з табой, брат, майстры. Што стары, што малы – адна парода. Але ж кош агаралі, хоць і з прыгодамі, забрыкай яго каза!..

Пра кош я не адразу ўспомніў – доўга лыпаў вачамі і шукаў вянок, які прысніўся. Вянка не было. І Надзейкі таксама. Пасярод двара стаяў адзін толькі кош. А калі я ўсё зразумеў, таксама засмяяўся.

Было чыста, лёгка і свежа на зямлі.

Як заўсёды пасля дажджу.

4.«БАГУН, БАГУН, МЫ Ў БАЛОТА...»

І неўзабаве людзі пацягнуліся ў бок балота. Яно пачынаецца не адразу за вёскай, а трэба патэпаць – і па бальшаку, і па куп’істым Чопкім лажку, а тады ўжо, калі за маленькім мастком, які і зрабілі летась , каб цераз канаву можна было вазіць торф, пакажацца маленькае пасяленне – вёска не вёска, хутар не хутар – з нейкай не дужа зразумелай назвай Негліва, то па левую руку, як ісці, і будзе балота. Насустрач выбягуць кусты вербалозу , тонкія і крывыя бярозкі, побач з якімі, бывае, пракідваюцца і грыбы. Абабкі. Яны не такія, як у звычайнам лесе – брылькі больш светлыя, а ножкі доўгія , тонкія і часцей за ўсё крывыя. Нібы дражняцца з бярозак. А далей пачынаецца сапраўднае балота. У старых кар’ерах цвіце рудая вада, а галінкі з ягадамі-дурніцамі звісаюць прама над вадой, і не заўсёды іх дастанеш: небяспечна, можна абрынуцца ў ваду, а там плавае неба – уга, якая глыбіня. Не, лепш не лезці. Ягад хапае і на іншых кустах. Толькі ж іх усёроўна многа не з’ясі. Гэта каб хто зрываў табе, а самому збіраць надакучвае. Ну іх, тыя дурніцы. Не тое, што грыбы. Дзяўчынкі, дык тыя любяць. І атрымліваецца ў іх добра, спрытна: хап-хап-хап! Але што ягады? Ёсць на балоце адзін вораг, якога ўсе баяцца – як агню. Нават дарослыя і такі смяльчак, як дзед Грышка. Стары і навучыў мяне, як змагацца з тым супастатам. Гэта багун, расліна такая. Яна кусціцца, дзе толькі можа. І быццам наўмысна, калі з’яўляецца побач з багуном чалавек, ён

пачынае так пахнуць, што ачмурэць можна. Галава робіцца, што чыгун. Не свая. Ты ёй загадваеш, галаве, ягады збіраць, а яна хоча паляжаць. Або пасядзець. Ці што-небудзь іншае, а багун – не, будзеш рабіць тое, што я загадаю: спярша ачмурэць павінен, а тады я павяду цябе, куды пажадаю. Адзін раз і мяне ён падлавіў, багун той. Ледзь выйшаў з балота, і тое не помню – як. Так што з ім жартачкі кепскія. Калі мы з дзядзькам Хвядосам і Петрыкам толькі запрыкмецілі першыя кусты багуну, я загадаў :

– Багун, багун, мы ў балота, а ты – з балота!

Петрык таксама прашаптаў гэтыя словы, і нават тупнуў нагой:

– Вон! Ну, каму сказана!

Дзядзька Хвядос усміхнуўся:

– Усё, цяпер можна заходзіць смела: галава не разбаліцца.

Канешне, не. І дурню зразумела. А каб не сказалі і мы тыя словы, каб не прагналі яго, дурмана, то хапіла б. Можа, і торфу таго накапалі б кату пад хвост, зусім мала, а так можна будзе працаваць, пакуль сілы хопіць. А сілы павінна хапіць. Паснедалі мы добра, яшчэ і цётка Матруна напакавала торбачку, так што будзе , калі вымерхаемся, што ўкусіць. Падсілкуемся – і зноў наперад. Расседжвацца няма калі. Бо на балоце людзей, што мурашак, і ўсе адны перад адным таўкуцца, хочуць паказаць сябе. Не там, дык тут. Ясная справа. А мы што, павінны выглядаць слабакамі? У мяне мускулы, калі руку рычажком зрабіць, як бугарок. Петрык толькі насупіцца і адвернецца: канешне, а чым яму пахваліцца? Рука роўная, што брусок. Як не рабі яе, а таго бугарка, які ў мяне, і блізка няма. Слабак. А яшчэ і крыўдзіцца, не любіць, калі яму праўду гавораць.

Дзядзька Хвядос учора прыходзіў на балота, аблюбаваў месца, і вось цяпер ён вядзе нас да яго. А я ўспомніў дзеда Грышку, і мне зрабілася шкада старога, бо ён – толькі б пабачылі! – такімі сумнымі вачыма праводзіў нас, што не пазайдросціш. А мне, калі забіраў кош, прызнаўся:

– Зноў без мяне на балота... І навошта жыць? Э-ха-ха-а!..

А потым , нібы ачомаўшыся, прымаў бадзёры выгляд – успамінаў пра сына, якога чакаў, і больш не скардзіўся на жыццё.

Кош дзядзьку Хвядосу спадабаўся, ён патрос яго, сказаў, што крэпенькі, паслужыць доўга, але не ацаніў мяне, як кашаплёта. Усё прыпісаў дзеду Грышку. Можна падумаць, што ён і лазу рэзаў, і цягаў яе, і плёў толькі адзін... нават язык паказваў лупатай Надзейцы. А я з боку прыпёку. Зусім не ацаніў. Каб не сам дзед Грышка, то так бы і застаўся я ў цені, бы зломак які.

– Гэта, лічы, Колькаў кош, – сказаў стары. – Сам зрабіў. Пад маім наглядам. Адукаваўся ён хутка, макацёр варыць.

Чуў, дзядзька Хвядос?

– Калі ахвотнікам будзе да навукі, то і хлеб будзе есці смачнейшы, чымся мы, старшыня, з табой ядом. Бантон.

Я не стрымаўся тады, і пахваліўся, што буду шафёрам, а дзед Грышка прыгадаў сваю байку, на іх у яго розуму багата, і сыпануў :

Мой мілёнак вучыцца,
Не знаю, што палучыцца:
Ці то поп, ці то манах,
Ці то шохвёр на валах.

Усе засмяяліся, і я таксама. Прыдумае дзед Грышка. На валах. Не, не на валах. А – сапраўдным. Самым што ні ёсць. Калі толькі сам не перадумаю. Магу я перадумаць ці не? Цяпер гэтых спецыяльнасцяў – уга колькі, і бывае, што сёння хочацца стаць інжынерам, а заўтра яшчэ кім-небудзь. Цяжка выбраць адразу – кім. З наскоку. А можа заўтра я пачую яшчэ пра якую прафесію, раней пра якую і поведам не ведаў? Цяпер жыццё такое, што трымай вушы тарчком. Напагатове. Гэта яму, дзеду, добра: сядзі на печы і глядзі ў столь.

Аднак наконт каша – малайчына: не прысвоіў сабе ўсе заслугі, а падзяліўся, як і мае быць, нават мне перапала больш пахвалы. І калі дзядзька Хвядос сказаў яму, каб не хваляваўся, у халоднай хаце зімаваць дзед не будзе, той, хоць і гаварун добры, змоўчаў, ні словам, а на вачах заблішчэлі слёзы... А праўда, хто яму накапае таго торфу, хто яго высушыць, прывязе? Мы з Петрыкам? Падрасці б, а то з кар’ера не відаць. Вось дзядзька Хвядос – дык гэта

фігура, ужо і вада будзе на дне хлюпаць, а яму па пояс. Да самага пяску дакапаецца. Наразае торф цаглінкамі і кладзе перад сабой, насвіствае, бывае, што і расказвае што цікавае нам пра вайну, а мы з Петрыкам толькі паспяваем адносіць тыя сырыя тарфінкі і класці адна каля аднае – каб падсыхалі. Праз колькі дзён тады прыбяжым на балота і перавернем іх на другі бок – няхай цяпер гэтак будуць да сонца.

– Ну што, абедаць пара, байцы? – глядзіць на нас дзядзька Хвядос, і , не дачакаўшыся канкрэтнага адказу, вылазіць з кар'ера. А што яму вылазіць: раз – і гатова, парадак. – Давайце перакусім.

Давайце. Па праўдзе кажучы, дык і смокча пад лыжачкай. А сонца яшчэ высока. Падсілкуемся, і тады зноў упражэмся. Не прывыкаць. Надзейка таксама носіць торф з маткай, у іх кар'ер побач, адзін раз загледзелася на нас , пляснулася вобзем і тыцнулася прама носам у тарфіну. На той, мабыць, і адбітак твару меўся. Пабачылі б! Увесь твар чорны, як у негра, толькі вочы блішчаць. І калі я паказаў ёй язык, салупнула і яна, і тады была яшчэ больш смешнай.

Гледзячы на нас, селі абедаць і Шурмялі. Надзейка адвярнулася, не глядзіць нат у наш бок. Бачце вы яе, крыўдуля такая. Таксама харош! Можна падумаць, што гэта я ці Петрык піхнуў яе і яна так выпэцкалася. Нават і крадком не гляне. Дзе тут які сухі і лёгенькі камячок? Зараз я пакажу ёй, як дзьмуцца. На, атрымлівай. Міма. Можна кідок паўтарыць. На гэты раз дакладна, але не па адрасу – трапіў не ў тую спіну, у якую цэліўся, а ў матчыну, і ўбачыў, як Надзейка пырснула смехам, ледзь не падавалася ежай, а маці пагразіла ў наш бок кулаком:

– Я вам!..

Дзядзька Хвядос папракнуў:

– Не шкодНічайце, хлопцы. Як маленькія.

Мы зрабілі выгляд, што тое тычыць зусім і не нас. Яшчэ Надзейка хіхікаць – а тут яе не абскачаш – пачне: што, атрымалі! А калі б атрымалі, то табе якая справа, вяночніца? Торф насіць – не кветачкі пальчыкамі перабіраць. Зразумела цяпер, па чым фунт ліха. І не тое яшчэ будзе. Дай трохі падрасці, тады я ў кар'еры буду стаяць з

рыдлёўкай замест дзядзькі Хвядоса, пабачыш, хто з нас герой, а хто і блізка не бываў. Што, атрымала? Насі, насі, Надзейка, сырыя цагліны, ды пад ногі паглядай часцей , а то зноў носам тыцнешся, уся выквацаешся, х-хі!... Чаго гэта я? А, можа, ёй балюча было, а мне тут смешна. І Петрык зыркае раз-пораз на яе? Ну, гэта ўжо замнога. Замест таго, каб варушыцца, ён ледзьве поўзае, і яшчэ не зводзіць вачэй з суседкі. Насільшчык, называецца. А табе я зараз пакажу, як не старацца, а па баках вачамі толькі вадзіць! Не тое прыпомню!

– Цыц, маладыя вераб'і! – высоўвае галаву з кар'ера дзядзька Хвядос. – Абодва малайцы. Не смяшыце людзей.

Магчыма, мы яшчэ б трохі і пасмяшылі людзей, але з'явіўся Кастусь, і дзядзьку Хвядосу ўжо было не да нас, а нам стала не да Надзейкі. Зух, а не Кастусь. Адразу:

– Вышэй нос, гвардзейцы! Як працуюць, Хвядос? Не лянуюцца?

Калі б і ленаваліся, дзядзька Хвядос нас не выдаў бы. І так зразумела, няма чаго пытацца. Ну, чуў: не лянуюцца.

– Яны малайцом.

Укусіў? Усюды гэты Кастусь нос усуне, той быццам бы і маленькі ў яго, але ўшчэміць. І ўжо зусім набраўся нахабства, пытае:

– Ну, калі там нам новы трактар дадуць на арцель, старшыня?

Толькі я што надумаюся, ён тут як тут. Пра тое, што я сабраўся пасля школы на трактарыста вучыцца, пранюхаў жа во недзе, і адразу падножку – ворсь. На такое толькі танкіст і здольны. А сказаў бы, што стану шафёрам, ён папытаў бы, калі будзе ў нас «палутарка». Давядзецца токарам быць ці слесарам на заводзе, а яшчэ лепш зваршчыкам – у горад яго цётка Раіса ні за што не адпусціць. Хоць там ад яго ўздыхнеш вальней. Камар назойлівы.

– Не ведаю, калі, – адказвае дзядзька Хвядос. – Сам чакаю.

– Падварушы іх, а то ні коней, лічы, ні транспарту. Я б гэты торф усім гутлянам развёз, каб трактар быў. Магу і на машыне.

Усё, усё ён можа. Бачылі такога? Гэта яшчэ трэба паглядзець на свае вочы. Дрэў у вёсцы багата. Каб хоць за

вуглы хат не зачапіўся, хвалько. А то ўсё, што пабудавалі, паразварочвае, зраўнуе, ускудлаціць, як парсюк лычам мурог.

Ну скажы, скажы яшчэ што-небудзь, танкіст, прыдумай, у цябе гэта добра атрымліваецца. А мы паслухаем. Я ўжо вуха натапырыў. Так, так. Нібы пачуў мяне, гаворыць:

– Чуў, Хвядос, Лізавета прымака ўзяла?

– Не, не чуў. Адкуль прыбіўся? І хто такі?

– А старшыня павінен у першую чаргу ведаць. Перш, чым да нашых баб прыбівацца, прымак у цябе дазвол даўжон браць.

– Не звяртаўся, – жартам адказвае дзядзька Хвядос.

– Май на ўвазе.

– Багата ты да мяне звяртаўся.

– То я. А што тычыць прымака, то ён з Лазаравіч. І як ён Дняпро пераплыў, дохлы ж, адны рэбры... І носам чмыхае. Сухотачны нейкі.

– Такіх багата ходзіць.

– Багата. Пажыве трохі, пагрэецца, адкорміцца на Лізавеціных харчах – і далей пагалёкае. Калі пасля сябе след не аставіць.

След? Таксама скажаш, танкіст. Г-гм, толькі калі падэшва як на чобатах салдацкіх – во то след, а калі прымак той прыклыпаў у лапцях, то каму ён трэба, той след? Пройдзе дождж – і ўсё зліжа як карова языком. Вось вам і след будзе. Адна назва.

– Ну, добра... Я пайшоў. Сам капаю, сам нашу. Раюха з сынам, са Сцёпкам. А наконт трактара, Хвядос, падварушы, падварушы!..

– Буду старацца.

– Глядзі ж! Я табе жыцця не дам.

– Ды гэта я ведаю.

Сцёпка... Сцяпан... Я насіў торф, сачыў, каб Петрык менш паглядаў на Надзейку, не вымушаў яе пунсавець і паказваць язык, а сам пачынаў разумець, чаму Раіса назвала свайго сына Сцяпанам. Можна падумаць, што я такі ўжо і маленькі.

Калі што трэба, зразумею, не лыкам шыты. Пазней я здагадаўся і пра той след, які мог пакінуць Лізавецін прымак...Пашурупіў трохі галавой – і здагадаўся...

А вы думалі!

5. НА ПРЫЗБЕ

Яшчэ на балоце, каб не пачуў дзядзька Хвядос, я шапнуў Петрыку:

– Прыходзь увечар на Грышкаву прызбу.

– Навошта?

Ён і гэтага не ведае. Ну, як хочаш. Сядзі дома, мякеша. На прызбе ж цяпер збіраюцца не толькі дзеўкі з ісканскім гарманістам Аркашкам, але і такім, як і мы з Петрыкам, дазволілі. А чаму так над намі зміласцівілся, дык тут і грамацеем вялікім не трэба быць, каб зразумець: дзед Грышка ўсім распавёў, якія мы харошыя і амаль ужо дарослыя, а сур'ёзнасці ў нас – хоць цераз край, бо хто ж яшчэ, як не я з Петрыкам памеліся старога засыпаць торфам. А прызба недарэмна ж Грышкавай завецца. Ягонай. Дык хто тут гаспадар? Які Аркашка? Глухая сцяна, тая, што глядзіць на вуліцу і не мае ніводнага акна, уся аддадзена пад гулянне. Спіць ці не спіць сам стары, калі дурэюць хлопцы і дзеўкі і рыпае гармонік, тут ніхто не ведае, аднак адно вядома дакладна: дзед Грышка вельмі ганарыцца, што збіраецца моладзь іменна каля яго, а ні дзе-небудзь. Буслы вунь гняздо каля кепскіх людзей, хціўцаў і прайдзісветаў розных, не зробяць. Так што майце на ўвазе, анціхрысты! І што яшчэ цікава, ніколі стары не выходзіць паглядзець, што робяць на ягонай прызбе маладыя гутляне, пэўна, яму і так ўсё зразумела. А , можа, ён ляжыць тады на сваёй печы і маладосць успамінае, і яму ў тыя хвіліны таксама робіцца хораша і траха весялей на гэтым свеце жыць-трымацца.

Мы і раней на прызбе былі не з боку прыпёку, ведалі сабе цану, аднак іншы раз нехта са старэйшых хлопцаў мог дазволіць сабе задраць перад намі нос і паказаць, што ён тут немаведама якая шышка, любы загад аддаць – прынесці-падаць нешта, хоць бы тую круцёлку са сланечніка і звярнуць яму галаву належала ў агародзе Лізаветы ці Варкі, бо ў тых яны заўсёды апетытна галовы

звешваюць ледзь не цераз самы плот, то цяпер хай паспрабуюць падаць нам такі загад, то натыкнуцца!.. Шчыт ёсць. І гэты шчыт, тое кожнаму зразумела, – дзед Грышка, наш друг і таварыш.

Зусім нядаўна на прызбе з'явіўся новы ўхажор. Размаўляе ён па-гарадскому, ад яго тхне адэкалонам, нібы ад п'яніцы гарэлкай, і курыць ён толькі «Казбек». Спярша вывудзіць з прыгожага карабка папяроску, паляпае ёю па самому таму Казбеку, а ў той самы час, калі ляпае, глядзіць уважліва на нас і фанабэрыста пытае:

– Как у вас здесь житуха, братва? Тихо, однако. Не в жилу как-то... С Питером нашим разве сравнишь? Ни трамваев у вас, ни метро! Скучище! Одно хорошо: картофан есть. А мне после блокады это всамый раз, однако! Врач приписал. С возрастанием, а то сразу может заворот кишек произойти. Кому не понятно, что я глаголю?

І смяецца, весела і гучна, і ўсе, нават Надзейка, паварочваюцца на блакадніка Саныча, які прыехаў з Ленінграда да цётка Варкі ад'ядацца, бо там, калі яго паслухаць, «сплошная бесхлебица».

Саныч расказвае нам пра голад, што быў у Ленінградзе, і калі яму верыць, то людзі паміралі з голаду. Нам у гэта цяжка паверыць, але ён так пераканаўча пра ўсё гэта апавядае, што нічога не застаецца, як разяўляць рот і слухаць.

– На моих глазах, братва, был случай из рязряда обычных для блокады случаев, можно сказать без особых преувеличений. Стою в очереди за хлебом. Мамку отправил домой, пусть хиляет старушка, чё в ней осталось? А я всё же мужик, выдюжу.

Словы ў яго, Саныча, такія, што я не ўсе і разумею – упершыню ж чую.

– Как- никак во флотке учился до сорок первого. Там – школа, похлеще, чем в кадетке было. Н-ну да, о чём это я? Правильно, спасибо, братиши, за подсказку. И вот хлебушек получает старуха... на всю семью, однако, потому как полбуханки – это, поверьте мне, уже кое-что. И не успела она, старуха, спрятать тот хлеб, как какой-то прощелыга выхватывает его и сразу в рот. Мужики налетели. С очереди. Дубасят его, а он хлеб не отдает – на

земле лежит, свернулся, и жуёт, жуёт, а его чешут со всех строн. Тумаками и ногами. Так и не вырвали – всё проглотил. Мёртвой хваткой. Не вру. Было. Да чего вам говорить -то, пройти надо... всё одно не поверите.

Мне зрабілася шкада тую бабульку, якая засталася без хлеба, бо Саныч сказаў, што ніхто з ёй не падзяліўся. «Самим мало, однако...» Пакуль грае гармонік і дзяўчынкі таўкуцца перад сцяной Грышкавай хаты, Петрык просіць ленінградца, каб ён зноў расказаў тыя блатныя вершыкі, якія ён расказваў нам учора. Дзяўчынкам нельга іх слухаць, не дараслі яшчэ, а нам – калі ласка. Мы слухаем Саныча, над вёскай вісіць месяц, і свеціць так хораша, што на вуліцы светла, і блакаднік не забывае сказаць:

– Это я вам, братиши, белую ночь привёз.

Ноч – і белая? Спярша мы не ведаем, што гэта за ноч такая, а калі Саныч кажа, што ў ягоным горадзе бываюць ночы, як дні, светлыя, хоць іголкі збірай, застаецца пагадзіцца: быццам не балбатун пляменнік цёткі Варкі, бо абы-хто столькі і вершыкаў не запомніць, у яго галава будзе мякінай набіта ці чым яшчэ, толькі не імі. Во, зноў дэкламуе:

И все тошнит, и голова кружится.
И мальчики нахальные в глазах.
И рад бежать, да некуда. Ужасно!
Да, жалок тот, у кого денег нет!

Не ведаю, як вам, а мне падабаецца. Трэба будзе папрасіць Саныча, каб перапісаў вершы. Спатрэбяцца. У тым жа горадзе, калі паедзем з Петрыкам на зваршчыкаў вучыцца – а гэта мы цвёрда вырашылі – то прымусім такіх, як самі, раты разінуць да вушэй. А то ж! Толькі я падумаў пра гэта, а тут зноў танец.

– Попрыгаем, братиши?

Саныч паглядзеў на нас, але мы яшчэ ніколі не скакалі, таму толькі паглядзелі на яго здзіўлена, і ленінградзец падаўся да дзяўчынак. Адразу перад Надзейкай спыніўся. Гляджу, ужо кружаць... Мне ажно млосна зрабілася. Гэта ўжо замнога! Толькі прыехаў – і давай адразу запрашаць! Таксама харош і Надзейка, вяночніца. З першым стрэчным пайшла. Саныч пабудзе-пабудзе, ды і паедзе, а ты з кім застанешся, дзівачка? Што, можа , думаеш, ён і

цябе ў Ленінград забярэ? Х-хы, ды там такіх, мусіць!.. Пачакай, пачакай, ты яшчэ пачуеш пра мяне. Нядоўга засталося. Толькі спярша трэба ўсё ж навучыцца танцаваць. Лягчэй за ўсё крыўдаваць на ленінградца альбо Надзейку, бо як я магу запрасіць яе, калі мядзведзь мядзведзем. Усё, вырашана: вучымся танцаваць. І ў тым жа гарадзе гэтая навука спатрэбіцца, а то будзеш там туйбень туйбенем. А хто б гэта нас толькі навучыў? Ну, над гэтым мы яшчэ падумаем... І тады на прызбе не будзем стаяць, рукі ў кішэні, а дадзім перцу. Надзейка, можа, першая разіне рот.

А пакуль хай пакружыць з Санычам. Не шкада. Ён чалавек добры. Толькі аслаб у сваёй блакадзе, хоць, бывае, так зарагоча, хоць вушы затуляй. Вось ад'есціся ў цёткі Варкі і паедзе горад свой пазбаўляць ад рознага ламачча і друзу, што застаўся пасля бамбёжак.

Ніяк у тым Ленінградзе без нашай бульбы.

6. ЗАПАЛКІ

Хацелася нешта добрае зрабіць дзеду Грышку. Торфу яму мы завезлі ажо тры кашы – два мы, гэта значыць дзядзька Хвядос, я і Петрык... цётку Матруну можна і не лічыць: яна толькі нам перашкаджала, адгаворвала. «Што гэта вы за дурні! Што, у яго сваякоў няма? Поўная вёска! То хай і паклапоцяцца. А дзе б гэта бачана, каб торф раздаваць налева і направа? Што гэта вы за гаспадары такія? Раскідоны!» Чулі? Аднак варта было паглядзець на цётку дзядзьку Хвядосу сваім цвёрдым і пранізлівым позіркам, і яна ледзьве рукі не падняла угору: адразу здалася. Вязіце што хочаце і куды хочаце. А нам толькі гэта і трэба. А яшчэ адзін кош перакуліў прама перад брамай старога Тамаш. Ад яго Грышка не спадзяваўся атрымаць такі падарунак, але ўсё роўна быў рады: хай хоць сам чорт пашле торф, абы было чым паліць у печы. Увесь торф мы з Петрыкам і занеслі ў хлеў. Ужо ў самым канцы паказалася Надзейка са сваёй карзінай і моўчкі таксама пачала насіць торф. Нават не папытала, ці можна. Знайшлася прынцэса! Але насі, не прагоніш жа, хоць нам і самім там не было чаго рабіць. Толькі разагналіся. Дзед Грышка спярша пахваліў нас, а потым і накарміў. Але

Надзейка за стол не пайшла, заўпарцілася, а нам гэта толькі і трэба: больш самім дастанецца, бо ў старога , як заўсёды, шкрабаеш у чыгунках доўга, а нашкрабеш мала. Такі ядок, а нас жа не чакаў. Як з неба ўпалі мы, і адразу за ягоны стол – гоп. Аднак, наеліся. Сядзім, не хочацца дадому тупаць. Добра было мне, не ведаю, як Петрыку. Захацелася яшчэ нешта такое важнае, каб ён потым доўга ўспамінаў і ўсім хваліўся, зрабіць дзеду Грышку. Толькі што? Сядзім, думаем. Торф занеслі. Дроў у яго і так поўная дрывотня. Яшчэ нам стала цікава: калі і дзе ён іх столькі назапасіў? Быццам і не цюкаў сякерай. Мусіць, яшчэ калі была жывая бабка Антося, тады. Вады таксама яму прынеслі. У хаце сам падмяце, не вялікі пан, а то ўсё паробім, а што тады яму застанецца? Ды і калі шчыра, я не асабліва люблю драчом шкрабаць па падлозе – не мужчынская гэта справа. А яшчэ калі шчырэй, то дома я намёўся досыта: не будзеш жа дзядзьку Хвядоса прымушаць. Па-першае, ён даўгалыгі, яму няёмка нахіляццаа, а, па-другое, каб не быў старшынёй, то і нахіліўся б, нічога з ім не зрабілася.

І вось аднойчы такі выпадак надарыўся. На самай горцы ў нашай Гуце ў хаце Ерамеевых пачала працаваць крама. Самая сапраўдная. Купляй, што пажадаеш. Толькі, як жартуюць вяскоўцы, купіла няма. Няма, няма, а таўкуцца перад прылаўкам людзі. І мы таксама. Асабліва падушачкі вабяць. Смаката! Дзядзька Хвядос прыносіў, частаваў нас з Петрыкам, то ведаем. А яшчэ ў краме пахне селядцамі, цвікамі і папяросамі. Ад усяго гэтага ў носе толькі казыча. Фу-у, га! А цётка Матруна насыпае ў хустку карабкі. Сама і лічыць: адзін, два, тры, чатыры... дзесяць... пятнаццаць... дваццаць... А потым збілася, плюнула і похапкам завязала хустку вузельчыкам. Пакуль яна завязвала, у нас і нарадзілася ідэя... А што, калі ўзяць ў хустцы непрыкметна адзін карабок і аднесці дзеду Грышку? Во рады будзе ён! У яго ж якраз і дэфіцыт на запалкі, ледзь на некалькі частак не скіпае адну, да таго беражэ. Мы пераміргнуліся, і Петрык усё зразумеў, таму, калі толькі выйшлі з крамы, ён адразу ўзяў у цёткі Матруны вузельчык з запалкамі:

– Давай я панясу!

Так, пачатак зроблены. Цяпер галоўнае ісці ззаду, аднак цётка Матруна, нібы разгадала ўсе нашы планы, падштурховае Петрыка наперад, і такое ўражанне, што вядзе дамоў яго, як канваір арыштанта. Што ж зрабіць? Як выцарапаць той злашчасны карабок, ды так, каб не ўбачыла цётка Матруна? Спярша думалася, што будзе ўсё лягчэй лёгкага – засунуў руку, заціснуў у кулаку карабок, і ён твой. І на табе, дзед Грышка, яго, запальвай сваю печ! Аднак – не, не ўсё так проста, як здаецца. Але ж Петрык у шапку не спаў, вылучыў усё ж момант і я толькі паспеў убачыць краем вока, як ён засунуў карабок у сваю кішэнь. А перад самай хатай вярнуў вузельчык назад сваёй маці:

– Мы на вуліцы пабегаем.

А самі наўгрунь да дзеда Грышкі. Стары ўзяў карабок, пашамацеў ім перад вухам, а тады папытаў:

– З дазволу ўзялі, ці сцібрылі? Цікава-інцярэсна... Прызнавайцеся, арлы!

Арол Петрык сказаў, каб дзед не хваляваўся, ці ж мы злодзеі якія-небудзь.

– Глядзіце ў мяне. А то з вамі можна і ў гісторыю ўліпнуць.

Дзед Грышка як у ваду глядзеў. Цётка Матруна пералічыла карабкі і выявіла прапажу. Адразу ж узняла лямант, а потым – вядомая справа! – спярша пайшоў у ход усё той жа ручнік, а потым мы вымушаны былі ісці да дзеда Грышкі і забіраць назад карабок. А куды падзенешся? Каб быў, і ўсё. Ніякіх адгаворак. Дзе хочаце бярыце. На што толькі не спасылаліся, а ёй хоць бы што. Баба, адным словам. Ды яшчэ скнара. Гэта каб у дзядзькі Хвядоса было столькі запалак, ён бы іх і лічыць не стаў, там бяры, колькі зачарпнеш. Эх! З якімі ж вачыма давялося тупаць да дзеда Грышкі – адным нам вядома. Петрык падштурхоўвае мяне наперад, я – Петрыка, так і пляцёмся. Прыйшлі, а старога і дома няма. Ажно лягчэй стала. Фу-у! Тады бачым: ідзе. Прыціхлі, чакаем. А ён, убачыўшы нас, усміхаецца:

– Што, па запалкі прыйшлі?

І адкуль ён, цікава, ведае.

– Ага, – гэта выціснуў з сябе Петрык. – Па запалкі... Матка спахапілася... Ага...

І не глядзіць на дзеда Грышку.

– То я сам аднёс іх тваёй матцы, Пятро, – сказаў стары. – І больш без дазволу старэйшых нічога не бярыце, хлопцы. Ніколі. Дамовілся?

Што нам, хіба цяжка было разам, у два галасы, гукнуць:

– Дамовіліся!

А дзед, хоць і па галаве не пагладзіў, але дужа і не журыў. Ён жа разумее, з кім мае справу. Мне і Петрыку па два разы адно і тое ж паўтараць не трэба. А з запалкамі мы што апраставалосіліся, то апраставалосіліся. Тут нічога не папішаш.

Бывае.

7.ВЯРТАЙСЯ, ДЗЯДЗЬКА МІКІТА!

«Мікіту забралі! Ноччу!» – ледзь толькі прадраў я вочы, калі пачуў, як нехта гаварыў у нашай хаце. «Мікіту забралі... Мікіту забралі...» Прыслухаўся да голасу, а не магу зразумець, хто гэта так так рана завітаў. Пасядзеў трохі на ложку – здаецца, нарэшце прачнуўся. Патупаў у першую хату, і ўбачыў за сталом дзядзьку Хвядоса з Кастусём. Гэта ён, танкіст, напіўся халоднай вады з крыніцы і асіп, таму я адразу і не пазнаў яго – голас такі, нібы на ягонай шыі вузел завязалі вяроўкай. Я сеў каля іх. Пазяхнуў. Дарослым было не да мяне.

– Каго цяпер у кузню паставім? – паглядзеў на Кастуся дзядзька Хвядос. – Там жа абы- хто не справіцца – майстрам трэба быць, як Мікіта. Падкову выкаваць ці той жа вухналь мог толькі ён. І плужок зрабіць – таксама. Бяда-а-а...

– Хоць Гіршу Моцкіна прасі? – цяпер ужо Кастусь глядзіць на дзядзьку Хвядоса, чакае, як ён ацэніць яго падказку.

– Гірша не пагадзіцца, – не адразу круціць той галавою.

– Чаму?

– У яго свой бізнес. Сярпы, нажы вастрыць. А ў кузні, брат, сіла трэба. Ды і хадзіць яму за чатыры вярсты кожны дзень цяжкавата будзе. Гірша ўжо стары чалавек.

Мужчыны яшчэ пэўны час думаюць, кім бы замяніць Мікіту, шкадуюць яго і спрабуюць вызначыць таго мярзотніка, які на яго данёс у органы, бо каваль і былы партызанскі камандзір іншы раз, аказваецца, мог ляпнуць сваім языком не тое, што трэба. І нават супраць Сталіна. Ды супраць Сталіна – канешне ж, мог. Я сам чуў, калі ляжаў на печы, а мужчыны спрачаліся пра палітыку і націскалі на тое, была б вайна ці не, калі б не Сталін. Вось і давысвятляліся. Мікіту забралі. Мне б, канешне, дужа хацелася паглядзець, што ўжо там за той «варанок», у якім павезлі быццам бы Мікіту. Дзядзька Хвядос так і сказаў: «У варанку, значыць, павезлі. М-да..!» Каб ведаў, што прыедзе той варанок, то мог бы ноч і не паспаць – падцікавалі б з Петрыкам. А так – праспалі. Соні!

Я адразу ўспомніў, як капалі торф на балоце, і да нас падышоў на перакур Мікіта і адразу ж паказаў на кар’ер, што быў побач і заплыў рудай вадой.

– Мой кар’ер, – паказаў ён на яго вачмі. – Мой... Немцы вунь за тымі дрэвамі... Ну колькі тут метраў? Два разы па сто – не больш. Гэта каб у лесе з імі сустрэўся, твар у твар, можна сказаць, там прасцей... А тут куды схаваешся? Страляць не будзеш – іх багата, нас трое... І вось у гэты кар’ер я і забраўся... Галава якраз пад кустом была – нават некалькі дурніц ротам хапнуў... А яны, гады, у ягады прыехалі, і мой куст потым увесь абшманалі, і як не заўважылі, аднаму Богу вядома. Паўдня прастаяў у вадзе. Добра, што дно цвёрдае было. А так усмактала б багна, і не выбраўся б. Ну, а розная драбяза ўжо і паздзекавалася надо мной! Грызе, а адагнаць не магу – руку з вады выцягнуць нельга, адразу плёскат немцы пачуюць. А хлопцы сядзелі ў іншых кар’ерах – хто дзе. Іх таксама не заўважылі. Пашанцавала.

І вось цяпер Мікіту забралі. Мне адразу ўявілася кузня без яго, пустая і халодная, і я патупаў з хаты на двор, а дзядзька Хвядос і Кастусь усё яшчэ сядзелі за сталом, паклаўшы на абрус кулакі. Трэба будзе і Петрыку сказаць пра Мікіту. І дзеду Грышку. Яму нават, можа, у першую чаргу, бо будзе дрыхнуць на печы і нічога не ведаць. Так і ёсць, ляжаў на печы. Калі жыла бабка Антося, то яна дапамагала яму злазіць з яе, а цяпер, бачце вы яго, сам

здаровы ці хворы – злазіць. Мабілізаваўся на ўсе выпадкі жыцця.

– Іду, іду! – крэкча дзед Грышка, спаўзае на падлогу.

Не, каб папытаць, чаму так рана, што прывяло, а ён скардзіцца, што зноў лапухі трэба збіраць: занядужыў. Аднак калі мы яму расказалі пра Мікіту, ён адразу ж забыўся пра свае балячкі, глядзіць на нас шырокімі вачыма і слова вымавіць не можа. Падалося, што страціў прытомнасць. Ажно не – глыбока ўздыхнуў і адразу ж выдыхнуў:

– Не можа быць, каб Мікіту?

Можа. Мы што, хлусіць будзем? Вельмі трэба.

– І не выручыш, калі варанок забраў. Гэта вам не хухры-мухры – варанок.

Вось ад яго мы і даведаліся, што гэта такое.

– Машына чорная, як сажа, мусіць...... Я, праўда, яе не бачыў...

Петрык хмыкнуў:

– Не бачыў, а нам расказваеш.

Дзед Грышка запярэчыў:

– Ты, Пецька, не яршыся. Я і Леніна не бачыў і Сталіна, а расказаць пра іх табе што хочаш раскажу.Бочку арыштантаў ажно.

Пра Сталіна лепш, дзед Грышка, не трэба. Адзін ужо расказаў, то цяпер ты нам расказваеш пра машыну, якая – варанок. Ну, ну, далей.

– Там адно акенца, і тое кратамі заканапачана. Во як. Не ўцячэш. А ў кабінцы, пытаецеся? У кабінцы не, не даўжно быць там кратаў...

На тым і развіталіся.

Уся наша вёска неўзабаве ведала, што забралі ноччу Мікіту, і людзі прыходзілі да кузні, нібы на свае вочы хацелі ўпэўніцца, што не хлусня пачутае, і вельмі бядавалі, што ўсё было праўдай.

Тамаш, як заўсёды, не мог угаманіцца:

– Ты чаго гэта на мяне так глядзіш, Хвядос, як Ленін на буржуазію? Думаеш, мая работа? Не, не касавурся: мне Мікіта дарогі не перабег.

Лізавета выказала сваё меркаванне:

– Але ж нехта паклёп адправіў на Мікіту! Хто? Што гэта я пытаюся, дурная? Хапіла ж розуму папытаць. Ніхто ж не прызнаецца, хоць і нашкодзіць.

– А ты, Лізка, паварушы сваімі звілінамі, калі такая разумная! – паглядзеў на Лізку, а потым на кожнага, хто прытупаў да кузні, Тамаш. – Не здагадваешся, пра што я?

– Не. Адкуль мне, бабе?..

– То я напраўлю думкі... Дзе прымак твой? Уцёк?

Лізка , пачуўшы пра прымака, зарагатала:

– Ці бачыў ён Мікіту твайго хоць у вочы? Скажаш, Тамаш! Прымаку адно трэба было... І гуляй, Лізавета! Мой прымак адну і тую ж кашу есці не прывык. Так што на прымака не зварочвай. Час будзе, Тамаш, і ўсё выясніцца.

– Гляньце, і яна, Лізавета, глядзіць на мяне так, як і Хвядос! Цьфу! – Тамаш плюнуў і пайшоў ад кузні, а траха пратупаўшы, павярнуўся і гучна сказаў: – Біце вошы на сваёй спіне, разумнікі! Во так!..

Як біць тыя вошы, ён не растлумачыў, і як можна было іх церабіць на сваёй спіне самому – таксама. Глупствы Тамашовы. Не атрымаецца на сваёй спіне... Ніяк. А ўслед за Тамашом і астатнія пачалі разыходзіцца.

Я тупаў да хаты і думаў: як там Мікіта? Што ён робіць у турме? Яго, відаць, і кормяць там абы-чым. Дзед жа Грышка усё ведае: «Салому даюць, а як вы думалі. Не булкі ж!» Як гэта – чалавеку есці салому, я не мог нават уявіць. Ды і дзе яны той саломы набяруцца на ўсіх, каго варанкі забіраюць? Не толькі ж у нас яны паездзілі, аднак і ў суседніх вёсках пашасталі – каля кузні наслухаўся, то ведаю.

Увечар, як класціся спаць, дзядзька Хвядос сказаў:

– Адпусцяць Мікіту. Калі такога чалавека трымаць за кратамі, то хто ж аднаўляць краіну будзе? Вунь работы колькі! Гарады ў руінах ляжаць...

Ён на хвіліну замоўк, уздыхнуў і паглядзеў прама мне ў вочы:

– А можа яны, Колька, такіх людзей і забіраюць з вёсак, каб краіну аднаўляць? Га? Каб гарады, што ў руінах?.. Калгасы бабы выцягнуць. Гарады трэба ў першую чаргу... Можа такое быць, Колька? Бясплатна ж. За пахлёбку.

– Не ведаю, – паціснуў я плячыма і паабяцаў папытаць заўтра на ўроку ў школе: настаўніца ж чытае газету і кніжкі.

Аднак дзядзька Хвядос мне запярэчыў:

– Не трэба. Пра гэта – не трэба. Ні-ні. Жыццё пакажа. Аднак я думаю, што Мікіта ўсё ж вернецца. Быць не павінна , каб не вярнуўся. Там разбяруцца...

Мне таксама вельмі хацелася, каб ён вярнуўся і каб можна было хутчэй паляцець у кузню і любавацца не толькі снапамі іскрынак, якімі дыхае горан, але і назіраць, як прама пры табе выкоўвае нешта мудрагелістае дзядзька – бы ў казцы нейкай ...

Вяртайся хутчэй, дзядзька Мікіта!

8. ГІРША ПРЫЕХАЎ

Гірша Моцкін – маленькі, худы яўрэй з Журавіч, няголены,таму на ягоным твары маршчыны бачны толькі на лбе. Ён прыехаў на веласіпедзе, які выйграў па латарэйнаму білету. Пра той выйгрыш усюды, куды ні завернеш, ходзяць размовы і выклікаюць смех. Нібыта ездзіў Моцкін у горад, каб купіць каніфолі, волава, напільнік новы і яшчэ нешта, а на базары яму прыспічыла. Калі прыспічыць, то вядома, куды бягуць людзі. І вось там, у прыбіральні, Гірша ўбачыў той латарэйны білет, які скарыстаў нейкі недарэка раней, чым яго праверыў... А Гірша Моцкін не быў бы Гіршам Моцкіным, каб даў дабру прапасці. Таму латарэя ляжала неўзабаве ў яго дома, а калі на раённую бібліятэку ці куды там прыйшла газета з табліцай розыгрышу, то на той туалетны білет і выпаў веласіпед. Пра гэты выйгрыш ведалі ўсе, ад мала да вяліка, бо ўладальнік такога шыкоўнага ровара і не ўтойваў, якім чынам той аказаўся ў яго.

Прыйсці паглядзець на веласіпед прыклыпаў нават дзед Грышка. Ацаніў.

– У мяне, мусіць, ногі кароткія, а то б дастаў да педалёў, – сказаў ён, як заўсёды перад гэтым паправіўшы на галаве сваю аблезлую шапку. – Хаця і рэч добрая, а на калёсах лепей ехаць: круціць педалямі не трэба, асабліва, калі дыхалка слабая – як у мяне. Сядзі сабе, ды едзь. Хочаш, можаш варон лічыць. Цікава пасачыць, як Гірша

Моцкін паедзе? Ці ўмее, анціхрыст? Мне здаецца, ён яго коціць, побач ідзе, а за руль трымаецца для праформы ... быццам ехаў-ехаў – ды толькі што злез.Хоць сярпы зубрыць спраўна. А навесці серп складаней, чым педалі круціць, тым больш такому дохламу, як ён.

Абедаў Гірша Моцкін у нас. Са свайго вузельчыка выклаў на стол кавалак кілбаскі, крышачку большы кавалачак хлеба з той жа торбачкі, а за боршч, які наліў яму ў міску дзядзька Хвядос, падзякаваў:

– А то гарачага рэдка ем. Не ўдаецца. Ваўка ногі кормяць. Работа такая, брат Хвядос. Ну, а ты скажы мне, хто яшчэ можа так працаваць, не ведаючы дня і ночы, акрамя дурнога Гіршы? Толькі Гірша Моцкін, толькі ён! І мне гэта трэба? Мог бы жыць спакойна, у вус не дзьмуць пры маіх патрэбах, не п'ю і не куру, а я во па вёсках, галаву задраўшы, коўзаюся. Цяпер, праўда веласіпед, то лягчэй.

– І ты праўда яго выйграў, Гірша? – улучыўшы момант, папытаў дзядзька Хвядос. – А то людзі тут гавораць такое...

– Людзі табе, брат Хвядос, праўду гавораць пра Гіршу Моцкіна. Вер людзям, і ты не будзеш мець ніякіх клопатаў. А гэта мне Бог падаслаў той веласіпед, дурному Гіршу Моцкіну, каб рабіў, як вол, за капейкі, на якія я не магу з'ездзіць да брата Яшкі ў Рыгу. О, Рыга! Ты быў, Хвядос, у Рызе?

– Не, не давялося.

– І я не быў. І вось я катаюся цяпер на веласіпедзе. Не сядзіцца мне каля сваёй Бэлы, дурному Моцкіну, дык я шаркаю напілкам ды посуд рамантую. А за кузню, брат Хвядос, дзякуй. Не трэба мне цягнуць у Журавічы нічога, а гэта ж вага, я табе скажу – не жартачкі, калі ўсё на руль павесіць сваё хадзяйства, тады цягне лісапед мой у адзін бок, хоць ты што яму. То ў кузні і папрацую. І за тое, што на начлег пусціў мяне, брат Хвядос, дзякуй табе не толькі ад мяне, але і ад маёй Бэлы.

Як гэта яго Бэла паспела перадаць тое «дзякуй», калі яна яшчэ нічога і не ведае пра ўсё, аб чым гаварылі за сталом дзядзька Хвядос і Гірша Моцкін. «А начуй у мяне, каб дамоў не ездзіць, бо паспееш больш зрабіць: не трэба час на дарогу траціць», – сказаў вось толькі што яму

дзядзька Хвядос. І адразу ж – «дзякуй» табе ад маёй Бэлы. На хаду хлусіць, і вокам не міргне!

А потым Гірша паглядзеў на мяне і папытаў:

– Паказвай, дзе ў вас тут комін?

– Вэн, – кіўнуў я.

– Вэн, – перадражніў мяне Гірша.

– А нашто ён вам?

– Буду званіць у Журавічы сваёй Бэле, каб не хвалявалася. Каб не шукала дурнога Гіршу Моцкіна. А ты што, не ведаеш, як у комін можна званіць?

– Не-а,– шчыра прызнаўся я і адразу зразумеў, што дарэмна прызнаўся, бо ён хутчэй за ўсё жартуе, а што гэта так, я здагадаўся па тым, як усміхнуўся дзядзька Хвядос.

Гірша ж падышоў да печы, задраў галаву ў комін, і загаварыў, нібы ў нейкую бочку:

– Ты чуеш мяне там, Бэла? Яна чуе, яна ў мяне баба разумная, хоць і з Гіршам Моцкіным жыве. Сёння на мяне вячэру не рыхтуй, я буду ў Гуце ў добрых людзей. Як зразумела? Выдатна. Тады да сустрэчы! Твой дурны Моцкін.

Гірша Моцкін паказаў нам свой твар, і я пырснуў смехам: ён выпэцкаў лоб і вушы, быў падобны на чорта, якога малююць у кніжках, але калі заўсміхася, то і нічога быццам, ідзе яму такі выгляд: рабочы чалавек – нічога не скажаш. Дзядзька Хвядос усё ж падказаў Гіршу, каб памыўся.

Даведаўшыся, што ў нас будзе начаваць Гірша Моцкін, вечарам у хату набілася шмат вяскоўцаў. Як жа ўпусціць такі момант – чалавек з мястэчка, ды не абы-хто, а сам Гірша, пра якога не ведае толькі той, хто яшчэ не нарадзіўся. І не скарыстаць такую магчымасць – вялікі грэх. Нават Тамаш прытупаў.

– У нас тут ні радзіваў...– завёў ён сваю старую пласцінку.

Аднак яго абарваў адразу ж дзядзька Хвядос:

– Чаму ж, радыё ёсць. У новага настаўніка. На батарэйках.

– З ім я яшчэ дружбы не завёў, – пагадзіўся Тамаш. – Гусь свінні не таварыш. У яго сваё вяселле, у нас сваё. Дык я і кажу: у нас тут ні радзіваў, ні газетаў...

– І газеты выпісваем... Мікітаву «Звязду» мне паштарка аддае. Можаце браць, чытаць.

– Можна падумаць, што я чытаць умею? Без акуляраў.

Нарэшце далі слова Гіршу Моцкіну, і ён расказваў, што новага ў Журавічах.

– Якаў Струкаў паехаў у Ленінград, дзе ў яго была да вайны кварцера, а прыехаў, а там ужо новыя людзі жывуць. Пахадзіў-пахадзіў ён па горадзе, ды ні з чым і вярнуўся да мацеры. Чужым стаў для яго Ленінград. Цяпер жыве не ў гарадской кварцеры, дзе круць-верць – і вада пацякла з кранціка, а ў такой, як і дурны Гірша Моцкін.

Калі ён загаварыў пра Ленінград, я ўспомніў Саныча, які ўжо паехаў дадому і сказаў неяк нам з Петрыкам, каб прыязджалі, толькі прасіў напісаць, і ён тады сустрэне на вакзале і дапаможа паступіць у любую школу фабрычна - заводскага навучання. Пакінуў нават адрас. Аднак, пакуль яшчэ ехаць, трэба не адзін пуд солі з’есці. А каб не гэты пуд, мы б хоць і сёння.

– Натансона які сабака не ведаў, не кажучы ўжо пра нас, людзей, – працягваў далей Гірша Моцкін. – Боты шыў лепш, чым у Крамлі для Сталіна... Прабач, госпадзі, дурному Моцкіну, не хацеў я ўспамінаць Крэмль і Сталіна, але што ты возьмеш з дурнога Моцкіна, акрамя аналізаў? То сын яго, Барыс, у Амерыцы жыве. Яго тады людзі схавалі, калі яўрэяў немец растрэльваў у сасонніку. Мог бы і Натансон уцалець, каб уцёк, як уцёк я. Не, кажа, не можа быць, каб нас немец няўзлюбіў, мы ж яму нічога не зраблі кепскага. А калі надумаўся бегчы, то было ўжо позна.

– Гады! – сказаў нехта.

– Не курыце, людзі добрыя, а то ў Гіршы Моцкіна ўсе лёгкія атручаны каніфолем і кузняй, далібог.

Глядзі ты, паслухаліся. Нават Тамаш, на што ўжо неслух, і той прыдавіў у гільзе з-пад зенітнага снарада акурак. Праўда ж: не прадыхнуць. У Гіршы Моцкіна такія фокусы не пройдуць. А то ж: расказвай ім, твары добрае, і за гэта яшчэ нюхай смярдзючы самасад. Не, не атрымаецца.

– Якраз Восіпу пашыў ён боты. Ведаеце Восіпа.. Той і кажа: колькі табе, Натонсон, за работу грошай? Гавары, не саромся. За такія боты не шкада. А Натонсон і слязы нават

не ўраніў, такі мужны чалавек быў, і адказвае: грошай мне, брат Восіп, не трэба тваіх аніякіх, а калі нашу сям'ю немец расстраляе, то закапаеш... і будзем у разліку. Такая мая просьба. І неўзабаве Восіп выканаў просьбу беднага Натансона. Дзе цяпер яго душа, гаротніка? І няхай хто паспрабуе пашыць лепшыя боты, чым шыў іх бедны Натансон? Няма такога ўмельца. І няскора будзе.

– Няма, гэта ты, Гірша, праўду кажаш, – пагадзіўся Тамаш.

У тую ноч я доўга не мог заснуць. Чамусьці думалася і думалася пра Натансога, якія шыў цудоўныя боты, і хоць ніводнага разу я не бачыў яго, аднак перад вачыма стаяў такі ж зарослы шчэцццем яўрэй, як Гірша Моцкін, толькі без сажы на лбе і вушах, бо ён, відаць, не быў жартаўніком і не званіў сваёй жонцы ў комін...

9. ПРЫВІТАННЕ, ПЯХОТА!..

Кастусь жыў шумна, навідавоку. Калі ён каго клікаў, то далёка было чуваць: яго голас каціўся рэхам, як хваля. Калі смяяўся – таксама роўных не было. І барацца мастак. Мікіта казаў, каб быў ён маладзейшым, то паклаў бы яго на лапаткі – і рабіць нечага. А так – даруйце: не той узрост. Калі рабіў нешта – паспрабуй паспей за ім. І ўсюды з жартамі, прыпеўкамі. Ведама ж, гарманіст. Я разумеў, што вясковыя жанчыны зайдросцілі Раісе, хіба ж не відаць. Заставалася радавацца за яе і мне, бо дзядзькі Сцяпана з вайны ўжо не будзе – пахавальная, значыць, не хлусіла: загінуў... А маленькі Сцяпанка яшчэ ляжыць у люльцы і толькі лыпае вачыма, а мне нават адзін раз усміхнуўся і памахаў маленькай рукой, нібыта павітаўся . Я забег да цёткі Раісы, калі, вядома ж, не было ў хаце танкіста. Захацелася маленькага Сцёпку пабачыць. Не ведаю, чаму, але ў нас з танкістам па-ранейшаму не было дружбы, і я стараўся менш сутыкацца з ім твар у твар: калі ўзяў Раісу ў жонкі, то хай асабліва не зазнаецца. Гэта яму пашанцавала, што я пазней нарадзіўся, а то б тады паглядзелі, хто каго. Што тут не зразумелага!

А неяк Раіса папрасіла мяне, каб я з'ездзіў з Кастусём на балота і дапамог яму прывезці дроў. Яшчэ і папытала, строга так і нават, як падалося мне, крыху здзекліва ці

што: «Зможаш? Ці дзядзька Хвядос не адпусціць?» Гэта толькі жанчына, такая , як Раіса, і можа апусціцца да такога, каб папытаць, адпусціць мяне на балота дзядзька Хвядос ці не. Ды яшчэ цётка Матруна. Тая дык і зусім кроку не дае ступіць самастойна. Два боты – пара. А хто яму, калі на тое пайшло, дзядзьку Хвядосу, у лесе цэлы арсенал зброі перадаў? Не сам жа з неба той зваліўся. А калі мы зброю шукалі, то мяне з Петрыкам ніхто за руку не вадзіў. Трэба ж дадумацца: а ці адпусціць дзядзька! Ды яшчэ з танкістам, які мне і нялюбы чамусьці…. ды вядома ж – чаму. І я паабяцаў Раісе, што дапамагу прывезці дроў, а то Сцяпанку зімой холадна будзе, яна падзякавала, а назаўтра за мной заехаў Кастусь на калёсах, паляпаў у шыбу:

– Пад’ём, пяхота!

Калі ўжо сам танкіст, то ўсе астатнія для яго, бач ты, пяхота. Гэта мы яшчэ паглядзім. Можа мяне і зусім на флот возьмуць служыць. Ці ў лётчыкі. Ды і мог бы не ляпаць у шыбу, бо калёсы так тарахцелі, што толькі глухі не здагадаецца, хто сядзіць на іх і паганяе каня. Танкіст, канешне ж! Ён танк, не інакш, пераблытаў з калёсамі.

Пакуль ехалі, Кастусь мумкаў пад нос франтавыя песні і хваліўся, як падбіў варожы танк, а каб не быў кантужаны, то было б тое самае і з іншымі танкамі, што трапляліся б на яго баявым шляху. Вось так. Ні больш ні менш.

– Я механік-вадзіцель, Колька! Гэта табе не абы-хто, а другі чалавек у экіпажы, пасля камандзіра.

Забыў папытаць я ў яго, колькі чалавек усяго ў тым танку экіпаж, мо тры, то няхітра другім быць, і я б змог. Хацеў зрабіць гэта пазней, калі будзем вяртацца назад з дрывамі, аднак тое, што адбылося, перавярнула ўсё ўверх дагары нагамі ,і, падалося, на ўсё балота ўпала неба… знянацку і раптоўна абрынулася , я адзічэла крычаў, бегаў вакол Кастуся і не ведаў, што мне рабіць. Ён неяк дзіўна глядзеў на мяне, быў увесь у крыві, твар і адзенне пасечаны асколкамі , глядзеў і не тое скрывіўся ад болю, не тое ад таго, што не мог і сам зразумець, што з ім адбылося. І быццам пытаўся ў мяне: Колька, дык што гэта? А з жывата вываліся ўсе вантробы, і як гэта я раней не

ўбачыў, ляжаць у яго на каленях і пара з іх ідзе... як дым. Я ўтаптаў, не помню як, вантробы назад і дапамог нарэшце беднаму танкісту ўзабрацца на калёсы, легчы, і так паганяў каня шпарка, з усіх капытоў, што той неўзабаве стаў мокры – бы ў лазні пабываў... Але паехаў я не ў вёску, а ў мястэчка – у бальніцу. І як дадумаўся да такога, і сам не магу зразумець. Потым дзядзька Хвядос пахваліў мяне:

– Малайчына, што здагадаўся... Калі б яшчэ колькі хвілін, казаў доктар, і, магчыма, не было б Кастуся. Добра, што ты не дамоў яго, а адразу ў бальніцу... Кемлівы, аднак. Хвалю. Ну, а цяпер раскажы ўсё, як было.

А што тут расказваць? Сekануў Кастусь па кусту сякерай з усяго размаху – і грымнуў выбух, скалануў наваколле...

– Значыць, міна ... – здагадаўся дзядзька Хвядос. – Наша ці нямецкая – цяпер ужо ўсё роўна, аднак танкіста шкада: на вайне ўцалеў, а дома, у мірны час, не ўбярогся. Лёс такі, значыць, у чалавека. Знявечыла хлапца міна. Пальцы паадрывала. Твар пакрэмсала. Жывот распарола. Але жыць будзе.

Не помню, колькі часу мінула, калі мы з танкістам на балота па дровы ездзілі, аднак Раіса сказала, што ўчора хадзіла да Кастуся і ён перадае мне прывітанне. Выкарабкаўся, адкараскаўся ад смерці. Жывучы Кастусь, нічога не скажаш, бо як успомню, які быў адразу пасля выбуху – мне і сёння робіцца жудасна і застаецца толькі здзіўляцца, што дактары змаглі выратаваць яго. А калі ён такі жывучы, то і добра: будзе і ў нашай Гуце свой гарманіст, не горшы за іскансkага Аркашку. Абяцаў жа граць на Грышкавай прызбе. «Вось толькі Сцёпка падрасце!» Можа, і мне збегаць да яго? З Петрыкам? Танкісту весялей будзе. Лекі лекамі, але і мы нешта значым. Дзядзька Хвядос даведаўся, што мы пойдзем праведаць Кастуся, і таксама ўвязаўся за намі. Яшчэ і напомніў:

– Не забудзьцеся ж, жэўжыкі, мяне.

– Не забудзем, – паабяцаў я, а самому радасна зрабілася: яшчэ больш абрадуецца, канешне ж, танкіст, калі ўсіх нас ён убачыць.

Дзед Грышка пашкадаваў, што не даклыпае да бальніцы, аднак прывітанне перадаў.

Без дзеда Грышкі ў нашай Гуце , здаецца, нічога не бывае.

Доктар дазволіў прайсці ў палату. Кастусь як толькі ўбачыў нас, пастараўся ўсміхнуцца:

– Прывітанне, пяхота...

Каб ён не нагадаў нам пра пяхоту, я б ні за што не паверыў, што пад бялюткай коўдрай ляжыць танкіст. Уся галава забінтавана, толькі вочы ды рот...

Не адразу адказаў на прывітанне яму і дзядзька Хвядос – таксама, відаць, думаў: Кастусь гэта ці хто?

Праклятая міна!

А мне яшчэ падумалася, толькі я пра гэта нікому не сказаў: за такога Кастуся , які ляжаў на бальнічным ложку , Раіса ніколі б замуж не пайшла.

Ад гэтага мне яшчэ больш зрабілася яго шкада.

І не толькі, відаць, мне...

10. ДВА ТРАФЕІІ

Дзед Грышка касіў у канцы агарода траву, а ў той самы час каля нашай хаты і з'явіўся ягоны сын Пятро. У такой жа форме, у якой прыйшоў тады з вайны дзядзька Хвядос, у адной руцэ ён трымаў туга набіты рэчавы мяшок, а ў другой піскЛявы зграбны скрутачак – нёс дзіця. Дзед Грышка яшчэ даўно хваліўся: «Мой Пецька без трафею дамой не вернецца. Ён такі. Разумець трэба». Вось мы з Петрыкам і разумеем: маленькая і худзенькая жанчына, што ідзе побач з Пятром і раз-пораз заглядвае, не прыпыняючы хады, у той скрутачак, нешта папраўляе там і гаворыць немаўляці, – гэта асноўны трафей. А што ў скрутку піскЛявае – другі. Так што дзед Грышка пралічыўся – не з адным трафеем вяртаецца з вайны сын, а з двума. І мы, толькі ўбачыўшы Пятра і ягоныя трафеі, шуганулі напрасткі праз агароды, каб паведаміць старому, што нарэшце ён дачакаўся, каго чакаў. Дзед Грышка выслухаў нас, а тады спакойна, нібыта кожны дзень такое бывае ў яго, сказаў, уторкнуўшы з усяго размаху касcё у дол:

– І дакасіць не дадуць, чэрці!..

А сам, забыўшыся пра нас, похапкам пачыкільгаў на свой двор, забег у хату і пачаў растаўляць табурэткі , хоць тыя стаялі, а не ляжалі, змахнуў хлебныя крошкі са стала ў шурпатую жменю і адразу ж пракаўтнуў іх, а тады паглядзеў на нас і гыркнуў:

– А вы чаго раты паразяўлялі і не дапамагаеце? Варушыцеся, маць вашу!..

А што яму дапамагаць – не кажа: зусім прапалі словы ў старога. Анямеў ад навіны. Ды і позна дапамагаць: Пятро з трафеямі ўжо на двары, праплыў перад акном. Дзед Грышка выпраміўся перад сынам, не дыхае і вокам не міргне. А Пятро грымнуў на ўсю хату:

– Бацька-а!

Паклаў скрутачак на ложак і згроб дзеда Грышку, заціснуў у абдымках, і на вачах абодвух мы бачым слёзы. Нагледзеліся мы слёз, гэтым нас не здзівіш.

– Вярнуўся, бацька...

– Касіў я... каса там... хлапцы, прынясіце... ага... – шаптаў дзед Грышка і шморгаў носам. – Трава лезе на агарод, каб яе пранцы... Ну дык што ж мы стаім? Знаём з Зінкай.

Можна падумаць, што мы адразу ж і кінуліся за касой. Каму яна трэба сёння, каса тая? Не кожны дзень з вайны прыходзяць землякі, і нам карціць паглядзець на ордэны і медалі, што трэнькаюць на грудзях Пятра. Не менш – і на Зінку, пра якую дзед Грышка вушы ўсім пратрубіў. Дробненькая, нібы дзяўчо. Надзейка і тое вышэйшая . Але больш за ўсё нам хочацца зазірнуць у той скрутачак , які ў хаце супакоіўся, маўчыць і толькі зрэдчас варушыцца.

– Не маглі раней прыехаць, – тлумачыць Пятро і глядзіць на скрутачак.–- Зінка дачку нарадзіла. Таму ў горадзе пажылі крыху, у яе маці. Так што не крыўдуй за затрымку – такая сітуацыя, што не атрымлівалася. І раджаць трэба, і ехаць да цябе – у адзін час ўсё... супала так.

– Ты думаеш , я тут прапаў бы, – дзед Грышка харахорыцца, паказаў вачыма на нас. – Хлапцы вось , калі трэба, і вады прынясуць, і торфам забяспечылі. І так пасядзяць у хаце са мной. Пра жыццё пагамонім. А як жа. Іншы раз папрашу, каб і пісьмо ад цябе прачыталі. Прачытаюць. Па першаму закліку.

Я спалохаўся: а калі ён успомніць яшчэ пра запалкі? Во будзе сарамацця перад салдатам – на ўвесь белы свет. Але добра, што дзед Грышка прамаўчаў. Ці ў яго памяці няма, ці не пажадаў нас выдаваць. Хоць, калі разабрацца, мы ж для яго стараліся. Адным словам, малайчына.

Пятро ж пахваліў нас, а тады пачаставаў цукеркамі і даў па камяку цукру. Цукеркі мы з'елі адразу , а цукар рашылі аднесці дамоў – будзе цяпер з чым чай піць. Калі патрохі адкусваць – надоўга хопіць.

І яшчэ Пятро даў нам вялікую бліскучую капейку, на якую, сказаў, што хочаце, тое і бярыце ў краме.

Неўзабаве ў хату набілася багата людзей. Лізавета, канешне ж, першая прыбегла, за ёй Варка, а тады прыйшлі і мужчыны, сярод іх быў Тамаш. Ён абняў Пятра і заплакаў. Нічога не сказаў. А Лізавета прыгадала бабку Антосю і пашкадавала, што тая не дажыла да гэтага шчаслівага дня. Во рада была б. Мы гэта і самі ведаем. Але гаворыць і няхай гаворыць. Нешта ж трэба, мусіць, ім і гаварыць, цёткам ды дзядзькам. Не ўвесь жа час плакаць. Хопіць, наплакаліся.

Увечар на Грышкавай прызбе зноў граў гармонік, а нас не выганіш з хаты. На прызбе нам не было сёння чаго рабіць: мы важна сядзелі за сталом нароўні з дарослымі, нават бліжэй, чым хто, да дзеда Грышкі і Пятра, і слухалі розныя байкі пра вайну. Я толькі разы два паказаўся на танцульках – няхай бачаць, дзе мы з Петрыкам. І заслужана. Як торф заносіць у хлеў дзеда Грышкі ахвотнікаў не было, то няхай цяпер хоць паглядзяць, што з гэтага атрымалася. Надзейка таксама дапамагала, аднак яна не пойдзе ў хату. Сарамлівая. Яе справа. А на мяне ўсё ж паглядае. Крадком. А потым адразу хавае вочы. Зайдросціць, каму тут не зразумела. Мне і Петрыку сёння ўсе зайдросцяць. І чакаюць, калі мы нарэшце назусім, а не будзем шмыгаць туды-сюды, выйдзем на прызбу, бо без нас і танцы не танцы. Цяпер, калі паехаў у Ленінград Саныч, паступілі вучыцца на гарадскія прафесіі некаторыя нашы хлопцы, то мы тут галоўныя танцоры.

Танцулькі пачакаюць. Трэба пасядзць за сталом і паслухаць, што будзе ў нашай Гуце заўтра і паслязаўтра, калі вернецца дзядзька Мікіта і прывязуць на кані Кастуся

з бальніцы. За Кастусём мы таксама паедзем. Абавязкова. Не прапусціць бы. Заадно і ў сталоўцы падсілкуемся . Ніколі не елі мы ў гарадской сталоўцы, а там, кажуць, смачна падаюць. Каша – пальчыкі абліжыш. Нават катлеты і смажаныя кілбаскі ёсць. Папытайце, калі не верыце, у дзеда Грышкі. Ён, калі быў маладзейшым, часта бегаў у мястэчка – баба Антося думала, што ён знайшоў для сябе там новую цётку, а дзед – ныр у сталоўку. Сам расказваў. Праўда, браў і куфаль піва. Піва нам не трэба. Ну яго. Нам добра будзе каша, а калі хопіць той капейкі, то катлеты і кілбаскі таксама не пашкодзяць.

А цяпер дарослыя спрачаюцца, хто б мог выдаць Мікіту, і чамусьці ўсе падтрымліваюць Тамаша, што гэта нашкодзіў Лізавецін прымак, і калі раней цётка абараняла яго, то цяпер маўчыць. Як вады ў рот набрала. Нехта паказаў і ў бок Гіршы Моцкіна, бо той нездарма абжыў кузню – ён гэтага толькі і дабіваўся, каб прагнаць з яе каваля. Вось і наплявузгаў.

Дзядзька Хвядос заступіўся за Гіршу Моцкіна, сказаў, што трэба пачакаць крыху, а там стане ўсё на сваё месца: высветліцца...

Пачакаем і мы. Нам няма куды спяшацца. Асабліва калі ў школу толькі.

У школу мы любім хадзіць. Там можна не толькі нешта цікавае даведацца, а спадцішка тузануць за касу і Надзейку...

11. ЭПІЛОГ

Дзядзька Хвядос гладзіў печ рукой, пяшчотна і з замілаваннем, і гаварыў ёй, як жывы жывому:

– Ты, печ, жанчына. І табе, бачу, сумна адной. Пагаварыць няма з кім, языкамі памянціць – ну, а як жа: жыццё ёсць жыццё, тут ні ўбавіць, ні прыбавіць. Заўтра я табе жанчыну прывяду, Моцяй зваць. Будзеце разам і варыць, і на чарэні грэць нас, мужчын. Мужчын таксама прыбавіцца. Ты помніш Петрыка добра. Як жа. Свой чалавек Петрык. Так што, печ, з заўтрашняга дня табе весялей будзе. І нам усім, заўваж. Раніцай запражэм каня, і прывязем гаспадыню з усім яе няхітрым скарбам у нашу

хату. Адабраеш мяне, печ? За разуменне дзякуй табе. Дзякуй.

Мне пачулася, нібы печ адказала дзядзьку Хвядосу...

Назаўтра мы з Петрыкам перавезлі ўсе яго рэчы, а цётка Матруна прыйшла сама. Топчацца па хаце, праўда, без ручніка на плячы, бадзяецца з кутка ў кут, быццам месца сабе не знаходзіць, і ці тое ад радасці, ці тое ад чаго – плача. Плачаш, дык плач: дзядзьку Хвядосу няма калі яе супакойваць, на ім увесь калгас, ды трэба і новага дырэктара адвесці ў Петрыкаву хату – ён будзе жыць там. Петрыку пашанцавала, нічога не скажаш: іншы раз ён можа і забегчы ў сваю хату, быццам нешта забыўся там, а заадно і новаму дырэктару лішні раз паказацца на вочы, таму можа нават выбіцца і ў выдатнікі.

Заўтра трэба ехаць за Кастусём у мястэчка, а ў нас бяда стрэслася: Лізавецін сабака Шарык праглынуў, забаўляючыся, нашу вялікую капейку, за якую мы збіраліся паабедаць у сталоўцы, і мы прывязалі Шарыка на сваім двары. Ці паявіцца на свет божы капейка да раніцы? Не вытрасеш жа яе з Шарыка. Сабака спярша скуголіў, рваўся да брамы, аднак супакоіўся – змірыўся са сваім лёсам. Так яму і трэба. Не будзе глытаць чужыя капейкі. Пакуль не вернеш нам Пятроў падарунак, сядзі на ланцугу. Можа паразумнееш. Не хапала яшчэ, каб згубіў дзе-небудзь нашу капейку пасярод вуліцы ці ў лесе. Усюды ж шастае.

Сядзець, Шарык. І не чырыкаць.

Мы таксама сядзім на двары і чакаем. А то наляціць якая сарока на бліскучае, і пішы тады прапала.

А нам вельмі хацелася гарадской кашы.

З акрайцам белага хлеба.

ЦАР-ДУБ

1

Позняй восенню 1075 года князь чарнігаўскі Уладзімір Манамах паехаў на паляванне на берагі маляўнічай ракі Убарць, дзе ў лясах вадзілася шмат дзічыны.Як нярэдка бывала і раней, князь браў з сабой на паляванне і падрастаючага сына Мсціслава, якому не прамінаў гаварыць: «Загартуеш сябе паляваннем, не страшна і на полі бою будзе. Не спалохаешся дзіка—і полавец будзе не страшны».

Князь Манамах любіў адпраўляцца на паляванне раптоўна, знянацку—быццам бы ладзіў нейкія іншыя справы, а потым клікаў да сябе цівуна, ставіў яму задачу, першым усковаў на каня, а за ім – і ўся яго дружына. Па дарозе князь, каб з большай карысцю скарыстоўваць час, цікавіўся, што і як расце на палях, заглядваў у клеці і свірны, іншы раз заходзіў і ў хаты смердаў, пытаўся, ці не крыўдзяць іх ягоныя людзі. Бо князь разумеў: зямля трымаецца на смердах і халопах, і калі яны разарацца—будзеш даведзены да галечы і сам.

Паляванне на берагах Убарці князю Манамаху на гэты раз не ўдалося—раз’юшыны дзік сарваў з бядра князя меч, і пакуль яму падалі новы, той вострыміікламі пакусаў каня за ногу . І збег на вачах у разгубленых ахоўнікаў.

– Няхай жыве,– паглядзеў князь услед дзіку і загадаў цівуну падаць яму торбачку з жалудамі.–Тут многа дзікоў водзіцца, а дубоў расце мала. Дзікам няма ежы. Яны галодныя і злыя. Будзем садзіць дубы.

Князь зняў з галавы шолам, перасыпаў туды жалуды і паўтарыў на гэты раз больш гучна і цвёрда:

– Будзем садзіць дубы!

Кожны падыходзіў да князя, запускаў руку ў шолам, браў свой жолуд. Першы жолуд закапаў у зямлю сам Манамах. А вяртаючыся з палявання , гаварыў сваім людзям:

– Дубы няскора выраступь і пачнуць атрасаць на зямлю жалуды. Але нашчадкі нам дзякуй скажуць, бо сёння мы зрабілі добрую справу…

Дубкоў у лесе вырасла шмат, але ўсіх іх абагнаў адзін дубок—той, што быў пасаджаны самім князем Уладзімірам Манамахам. Пражыў той дуб амаль пяцьсот гадоў, а калі

памёр, то побач з ім, трухлявым, пацягнуўся да сонца тоненькі дубок – сынок таго вялізнага , магутнага дуба. І вырас гэты дубок яшчэ больш тоўстым і высокім, чым ягоны бацька.

Калі сёння ўзабрацца на той дуб, то далёка відаць усё наўсцяж. Палі, лясы, азёры, рэкі... Прыгажосць! Як і марыў князь Манамах, да гэтага дуба прыходзяць дзікія кабаны, падбіраюць вялікія—з указальны палец дарослага чалавека акурат—жалуды, апетытна хрумстаюць. І адкуль ім, дзікам, ведаць, што некалі жыў грозны і адначасова добры князь на Русі Кіеўскай Уладзімір Манамах, і што гэта ён даўным-даўно паклапаціўся, каб ім было больш сытна сёння.

Не ведаюць яны, дзікі, і пра тое, вядома ж, што прыходзяць сілкавацца не проста да дуба, а—да Цар-Дуба.

2

Праехаць да Цар-Дуба аказалася справай нялёгкай. Прайшлі на Палессі зацяжныя восеньскія дажджы, і яны нарабілі клопату—сапсавалі ўшчэнт дарогу, якая і да іх, дажджоў, не надта была добрай: яміны, разбітыя коламі трактароў і грузавікоў каляіны... І ўсцяж заліта ўсё гэты раз вадой. А праехаць да Цар-Дуба трэба абавязкова – Пятро Мікітавіч Аўдзееў даў слова ўнуку Мікітку паказаць яго, а калі даў, то і стрымаць належыць. Ехалі ж сюды яны здалёку—ажно з Харкава, гэта горад такі ёсць на Украіне, куды закінуў пасля вайны лёс маладога беларускага хлопца, там Пятро скончыў вайсковае вучылішча, пакахаў украінскую дзяўчыну Ганку, і вось цяпер яна, ужо Ганна Сідараўна, праводзіла іх абодвух, дзеда і ўнука, у няблізкую дарогу, хвалявалася вельмі: ці даедуць жа яны да таго дуба, ці знойдуць? Яшчэ Ганна Сідараўна баялася, што шмат часу прайшло з тае пары, то і дуба , пэўна ж, ужо даўно няма. На што дзед адказаў упэўнена і пераканана: «Ты, бабуля, не ведаеш аднаго—той дуб немец не змог знішчыць, каб знала, не толькі што!.. Ён—помнік, ахоўваецца дзяржавай. Ды і малады яшчэ той дуб—яму ўсяго пяцьсот гадоў дзесьці...» А Мікітка, слухаючы дзеда, здзівіўся не на жарт: «Нічога сабе малады! Уго-о!» І таму

яму яшчэ больш карцела паехаць да Цар-Дуба ў госці. Хутчэй бы. А неяк дзед і сказаў унуку:

– Збірайся, Мікіта. У цябе якраз вакацыі... Я чаму цябе да дуба хачу цяпер звазіць, глыбокай восенню? Не здагадваешся?

– Не-а,– шчыра прызнаўся хлопчык.

– Каб ты паглядзеў, якія вялізныя жалуды вырастаюць на тым дубе. А ўбачыць іх можна толькі ўвосень. Уражваюць, нічога не скажаш, жалуды Цар-Дуба. Надта ж вялізныя! Ды што я табе іх расхвальваю? Сам убачыш.

І вось цяпер яны спыніліся на ўскрайку лесу, вырашаюць, што рабіць далей. Таксіст, схадзіўшы на разведку дарогі, вярнуўся пахмурны, пакруціў галавой:

– Не прайду...

Дзядуля разлічыўся з таксістам, той падзякаваў і набіваўся прыехаць за імі, каб забраць і адвезці назад у Лельчыцы на аўтастанцыю, але Пятро Мікітавіч адмовіў яму ў такой паслузе, спаслаўшыся на тое, што яшчэ невядома, колькі яны прабудуць тут, у Данілевічах. Данілевічы—не проста вёска, гэта радзіма Пятра Мікітавіча, і ён дакладна не ведаў, калі яна адпусціць яго, аднак быў упэўнены—толькі ні сёння.

Таксіст гыркнуў маторам, і неўзабаве «Волга», валюхаючыся на выбоінах, пакіравала міма бульбянога поля, на якім шчыльна стаялі featureнакаляровыя сцяжкі на калках – каб адганяць дзікоў, якіх у гэтых мясцінах процьма, а любяць яны не толькі жалуды і карэньчыкі раслін, але і самую звычайную бульбу.

Пра сцяжкі і дзікоў Мікітку расказаў дзядуля, а потым яны пагледзелі адзін на аднаго, падхапілі свае рэчы з зямлі, і моўчкі пайшлі па вузкай лясной дарозе.

Куды ж яшчэ – да Цар-Дуба!

***

Ну, вось: успомнілася, нагарнулася, бы хваля на цёплы марскі бераг, мінулае. Пятро Мікітавіч, а тады проста Петрык, такі ж дасціпны хлопчык, як сёння яго ўнук Мікітка, таксама шмат гадоў назад ішоў па гэтай лясной дарозе – тады толькі яна, здавалася, была больш шырокай, а дрэвы—таўсцейшымі і вышэйшымі. Ішоў не адзін—з

сябрукамі, Рыгоркам і Сашкам. А вось на тым полі, дзе сёння стаяць сцяжкі на калках, было некалькі капцоў бульбы. Чыя бульба—яны, дзятва, не ведалі, але ж ім вельмі хацелася есці. І ўсё б нічога, набралі яны б той бульбы, напяклі б яе на вогнішчы і наеліся, але толькі раскалупалі адзін капец—той, што быў бліжэй да дарогі—калі і пачулі траскатню матацыкла... Хавацца не сталі: гэта ж немцы, трэба ім тая бульба! Яны уго што ядуць! Бачылі. Аднак жа не—не паспелі хлопцы накідаць і паўторбачкі бульбы, калі матацыкл спыніўся якраз перад імі. Пра што гергеталі немцы, малечы было не чуваць, але можна было здагадацца, што мала ім зараз не будзе за тую бульбу. Так і ёсць—адзін немец нават нацэліў на іх аўтамат, а другі... Вы б бачылі, што зрабіў другі – ён так моцна прыклаўся да твару кулаком напарніка, што той ледзьве не паляцеў вобзем, пахістаўся-пахістаўся, але нейкім цудам утрымаўся на нагах. Як неваляшка. Пасля гэтага больш не паграджаў дзецям аўтаматам, але ж злосць усё роўна спагнаў, гад—пазапіхваў іх усіх у люльку матацыкла, і патарахцелі...

Два тыдні, а можа і больш, Пецька, Рыгорка і Сашка былі ў канцлагеры Азарычы. Як уцяклі—Пятро Мікітавіч сёння і сам патлумачыць такое не можа, але унуку прызнаўся:

– Смелыя, відаць, былі. І знаходлівыя.

3

Вясна ў 1943 годзе выдалася дружная—снег сышоў хутка, неўзабаве зазелянела траўка на мурагах, праклюнуліся лісточкі на дрэвах, і стаяў у лесе такі птушыны пошчак, ажно не верылася аніяк Петрыку, што ідзе вайна.

Хлопчык сядзеў на дубе, на самым тоўстым суку, звесіўшы ногі, і глядзеў у той бок , адкуль звычайна патыкаюцца ў лес немцы. Сёння іх не відаць. А хай бы паспрабавалі! Мала б не было!

– Ну што там, Петрык? Ціха? – сумна, відаць, унізе, пад дубам, і партызану Кавалькову.

– Ціха,– пазяхае і Петрык.

Партызан Кавалькоў ужо стары, сам на дуб ўзабрацца не можа, таму на заданне ўзяў з сабой Петрыка. А хлопчыку і добра. Чым збіраць дровы ў лесе, каб гатаваць

ежу, ці чысціць анучай пасля бою каму-небудзь зброю, дык лепш ісці з партызанам Кавальковым у дазор. У дазор дазваляецца браць і зброю. А як жа! І Петрыку далі карабін, але паколькі з ім на дуб не ўскараскацца—чапляецца, хоць ты трэсні!– ствол за голле, замінае, таму карабін стаіць на зямлі, прыткнуты да дуба, і за ім—па вялікай просьбе Петрыка—наглядае партызан Кавалькоў. Ён майструе самакрутку, зараз засмярдзіць самаробным тытунём, і хлопчык загадвае яму:

– Адыдзі, дзядзька, ад дуба. Не псуй паветра.

Партызан Кавалькоў спярша агрызаецца, прыгадвае сваю жонку, параўноўвае з ёй Петрыка, але усё роўна слухаецца, сядае крыху паводдаль ад дрэва, смаліць і паглядае, вядома ж, за Петрыкавым карабінам, а заадно хваліцца, што яшчэ раней, калі не было ў партызанскім атрадзе хлопчыка, ён не тое што хадзіў на самыя важныя баявыя заданні, але і быў старшым групы. Што быў старшым над партызанамі, гэта ён асабліва падкрэслівае. Аднак Петрыку усё роўна неяк: старшы—не старшы... Партызан Кавалькоў нарэшце глядзіць угору, шукае вачыма на дубе Петрыка, гамоніць:

– Вось табе, бачу, не цікава: чаму гэта я быў старшы над групай партызан, а цяпер не? Не цікава, не?

– Ну, чаму? – глядзіць уніз хлопчык, знаходзіць вачыма партызана Кавалькова: той усё яшчэ пыхкае дымам, бы самавар парам.—Хоць, калі па праўдзе, то вы ж, дзядзька, і цяпер старшы. Надо мной.

– Хе, над табой!– весялее партызан Кавалькоў, голас у яго робіцца больш звонкім, сакавітым.–Не той размах, панімаш!.. Не той, брат Пятро! У маім падпарадкаванні было да дванаццаці чалавек адразу... А гэта ўжо гурт! Кулак! Арцель, калі хош!.. А цяпер ты адзін. І тое далёка ад мяне—на дубе сядзіш. Яшчэ і мне, камандзіру, загадаў сцерагчы тваю зброю. А па вялікаму рахунку, то ты маю зброю павінен ахоўваць, ты! Га? Атрымліваецца, што я і зусім не старшы сёння—нават над табой.

– Немцы!– раптам крыху не сваім голасам паведамляе Петрык, не кожны ж дзень ён у дазоры, тым больш, што бачыць немцаў на матацыклах.–Немцы... Дзядзька, чуеш? Сюды, здаецца, пруць!

– А то ж!– усхопліваецца, бы віхор, партызан Кавалькоў, уцёр абцасам ботаў недакурак у зямлю.– Працягвай наглядаць за імі, а я пабег... Ды не пападзіся ж, неслух! Вышэй, вышэй лезь... З зямлі цябе не ўбачыш.

– Я і так высока.

– Глядзі тут!..

І партызан Кавалькоў, прыхапіўшы і Петрыкаў карабін, нырае ў гушчар, і толькі бачылі яго. А хлопчык, і праўда, забраўся крыху вышэй, там такое густое галлё, што сядзіш, бы ў сапраўднай схованцы.

Немцы былі ўсё бліжэй і бліжэй. Петрык нават добра бачыў твар таго немца, што сядзеў у люльцы другога матацыкла—ён, у адрозненне ад астатніх, быў не ў касцы, а ў фуражцы. Афіцэр, значыць.

4

Обер-лейтэнант Лотар Шмейхель зняў з галавы фуражку, а замест яе усторкнуў каску: так надзейней, бо ў лесе ад тых народных мсціўцаў усяго можна чакаць. І кулі, зразумелая справа.

– Бачу дуб,– сказаў першы матацыкліст.

– Карашо,– кіўнуў галавой у касцы обер-лейтэнант, потым ён дастаў з бакавой кішэні мундзіра фотакартку, складзеную ўдвая, яшчэ раз паглядзеў на яе. На фотакартцы быў Цар-Дуб. На поўны свой рост гэтае магутнае дрэва у кадрык адразу трапіць ніяк не магло, таму нямецкі салдат- фатограф, які пабываў тут увосень мінулага года, пстрыкаў камерай некалькі разоў, а потым , ужо ў лабараторыі, наклейваў часткі дуба, што былі на плёнцы, адна да аднае, і атрымалася, нарэшце, тое дрэва, якое і трэба было паказаць самому Гітлеру. Гітлер, паглядзеўшы на картку, ускінуў бровы, абрадаваўся і нараспеў выгукнуў: «О-о! Гут,гут!» А потым сказаў, каб чулі ўсе, хто стаяў побач з ім:

– Гэты дуб абавязкова трэба даставіць у Германію такім, якім ён ёсць. Мы здзівім свой народ. Мы пакажам яму гэтае магутнае дрэва, каб ён мог пераканацца, якую вялікую і магутную краіну мы заваявалі! Хайль!

І вось цяпер, калі сышоў снег, обер- лейтэнант Шмейхель падрульваў з аховай на матацыклах да Цар-Дуба, каб

на месцы разабрацца, як выдраць з зямлі гэтага волата, ці магчыма ўвогуле такое. Заданне ёсць заданне—яго трэба выконваць. Але як? Лёгка сказаць – даставіць дрэва на нямеччыну. Аднак жа няма ў фюрэра такой тэхнікі, на якой можна было б яго давезці. Няма. І, канешне ж, добра дубу, што няма.

Немцы здарожыліся, заглушылі матацыклы, і доўга моўчкі хадзілі каля Цар-Дуба, задзіралі галовы ўгору, захапляліся дрэвам. Потым яны фатаграфаваліся каля дрэва, выпівалі і закусвалі, а калі сабраліся ўжо ад'язджаць, то обер-лейтэнант, напаследак змерыўшы дрэва позіркам, сказаў:

– Толькі адно выйсце тут—пракласці сюды вузкакалейку ад Прыпяці, ці наадврот – ад дуба да ракі, і даставіць волата водным шляхам. Іншага выйсця няма.

5

Петрык крыху ведаў нямецкую мову, вучыў у школе, таму калі пачуў, што немцы быццам бы хочуць забраць да сябе гэтае магутнае дрэва, на якім ён сядзіць зараз, то ледзьве не зваліўся на зямлю. Бачыце, да чаго дадумаліся! Не-е, Цар-Дуб і самім трэба, дулю фрыцам. А дзе ж партызан Кавалькоў носіцца? Ці паспеў паведаміць у штаб? А калі паведаміў, то чаму ж тады яны паехалі такія задаволеныя! Эх, пальнуць бы па іх, каб больш на гэтае дрэва не замахваліся. Але нічога, нічога. Усяму свой час. Атрымаеце на сухары. Пертык нават і рады быў, што не дарэмна страху нацярпеўся: а няго ж, хіба так проста сядзець на дрэве, пад якім ходзяць немцы, ды яшчэ галовы задзіраюць, бы не дрэвам захапляюцца, а яго вышукваюць? Цяпер ён ведае, чаго прыязджалі сюды ворагі. Хутчэй да камандзіра, а то на партызана Кавалькова толькі спадзявайся!

Хлопчык злез нарэшце з дрэва і подбегам паімчаў па лесе—ён ведаў, куды. Хутчэй, хутчэй, хутчэй! Ага, хто гэта? Так і ёсць: партызан Кавалькоў. Партызан Кавалькоў ішоў не адзін –з партызанамі.

– Што, Пецька?– папытаў, наставіўшы на яго зацікаўленыя вочы, партызан Кавалькоў.

– Упусцілі,– Петрык, падалося, хлімкаў.–Паехалі…

– Нічога, нічога,– супакоіў партызан Кавалькоў.– Яны сваё атрымаюць. Ні сёння, дык заўтра.

– А чаго ж вы так марудна?

– Няблізкі свет...

– Няблізкі..Эх!

Пра тое, што немцы хочуць вывезці Цар-Дуб у Германію, Петрык вырашыў партызану Кавалькову не гаварыць: малы начальнік. Таму запатрабаваў, каб яму дазволілі пакінуць дазор, бо ёсць больш важная справа.

– Гавары мне,– загадаў партызан Кавалькаў.

Бач, чаго захацеў! Табе скажы, аднак жа яшчэ невядома, хто ты на самой справе, партызан Кавалькоў, ці ўмееш трымаць язык за зубамі. А калі раптам даведаюцца усе? Нельга. Усё ж Цар-Дуб, а не нейкая там асіна-вольха.

– Мне ў штаб трэба!– строга сказаў Петрык.

– Хто цябе там слухаць будзе?– партызану Кавалькову не надта ж хацелася, вядома, каб нейкую важную навіну паведаміў самому Аляксандру Фёдаравічу Фёдараву, камандзіру Чарнігаўскага партызанскага злучэння, якое робіць рэйды на гэты час у тутніх лясах, нейкі там Петрык: падумаеш, фігура!

Партызан Кавалькоў цёгся ўслед за Петрыкам, дыхаў таму ў спіну, і шморгаў раз-пораз носам:

– Прадай навіну, Пецька Дарага куплю. Я табе патронаў насыплю поўную шапку. Чуеш? Тады мяне зноў старшым паставяць. Над усімі. І над табой. Я цябе ў крыўду не дам.

– Далей я сам буду свой карабін насіць,– сказаў, не аглядваючыся, Петрык.—Патронаў таксама дадуць. Патронаў багата. Я сам дзве каробкі прынёс. А навіну не прадам. Сёння навіну, заўтра... Сам, дзядзька, ведаеш, што можна заўтра прадаць – варта ў азарт увайсці.

Партызан Кавальчук не здаваўся:

– Шкадаваць будзеш. Шкадаваць. Ды позна будзе.

Што яшчэ сыпаў услед Петрыку партызан Кавалькоў, хлопчык не чуў – не да таго было: наперадзе паказалася стаянка брыгады, і ён па-сапраўднаму пачаў хвалявацца , а вартавы пазнаў сваіх, усміхнуўся і прамовіў:

– А-а, праходзьце, праходзьце! Як там, у дазоры?

Звычайна разгаворлівы партызан Кавалькоў на гэты раз маўчаў.

6

Пра Цар-Дуб было даведзена самому Гітлеру. Обер-лейтэнант Лотар Шмейхель стаяў перад ім навыцяжку, бы струна, і словы, што вылятаді з роту фюрэра, не паспявалі трапляць у шчылінкі вушэй—яны, бы крыгі ў крыгаход, навальваліся, напаўзалі адна на адну, а на іх іншыя, і ствараўся затор: стоп, далей ходу няма. Але ён, на той час яшчэ верны служака фюрэру, лёс якому выпаў асабіста дакласці Гітлеру пра дрэва, якое той марыць даставіць любымі сродкамі ў Германію, каб здзівіць свой народ, усё ж паспяваў запамінаць, што гаварыў яму і куды больш высокім і важным, чым Шмейхель, сваім падначаленым фюрэр:

– Мяне не хвалюе больш нічога, акрамя аднаго – Цар-Дуб павінен быць тут!– І ён тупнуў нагой, нібы ўбіў у падлогу абцасам цвік, а заадно і паказаў, дзе неабходна яму бачыць дрэва.– Тут! А як вы будзеце яго сюды дастаўляць—мяне гэта менш за ўсё хвалюе. Так-так. Хочаце па паветры, хочаце па вадзе... можаце будаваць чыгунку, можаце не будаваць, але калі не даставіце Цар-Дуб, тады ў мяне з вамі будзе іншая гаворка. Не думаю, што такая, як сёння. Абяцаю: кожны з вас атрымае тое, што заслужыў. У любым выпадку. А выпадкі, як вы разумееце, будуць два: або-або... Пытанні?

Пытанняў не было.

–Дзейнічайце! – і фюрэр ускінуў угору руку.–Хайль!

Обер-лейтэнант Лотар Шмейхель выйшаў з кабінета фюрэра ледзьве жывы, і калі вадзіцель запытаў у яго, куды ехаць, афіцэр , не вагаючыся, назваў вядомы ў Берліне рэстаран «Oder».

Першы раз у сваім жыцці Шмейхель напіўся.

І больш яго ніхто і нідзе з бліжэйшага атачэння Гітлера не бачыў.

7

Пасля таго, як Петрык прарваўся да камандзіра Фёдарава, Аляксандр Фёдаравіч пазнаваў яго і нярэдка, сустрэўшыся выпадкова дзе-небудзь на стаянцы каля штаба, распытваў пра жыццё-быццё. Хоць, вядома, ён і так ведаў усё, але ж пра нешта трэба было гаварыць.

Звычайная справа. Аднаго разу камандзір сказаў хлопчыку:

– Вось закончыцца вайна, і давай, брат, да мяне ў Кіеў. Памагу ўладкавацца . Будзем новае жыццё будаваць. Табе трэба вучыцца.

У Петрыка вельмі загарэліся вочы, ён глядзеў на Фёдарава, адчуваў нават, як палалі лоб і шчокі, а тады ўсё ж асмеліўся папытаць:

– А калі... а калі яна, таварыш камандзір, скончыцца?

– Вайна?

– Ага!

– Тут, брат Пятро, такая справа,– Фёдараў надзьмуў шчокі, пахітаў галавою, потым цмокнуў языком, і твар у яго зрабіўся сур'ёзным, заклапочаным.– Вось не дадзім мы вывезці Цар-Дуб у нямеччыну – і ўжо, лічы, перамога за намі. Не будзе фюрэр хвост яршыць. А?

– Мабыць...

– Не мабыць, а дакладна,– Фёдараў прытуліў да сябе хлопчыка.—На ўсе сто працэнтаў, Пятро. Не аддзім дуб?

– Не аддадзім, таварыш камандзір!

– Малайчына, Пятро, малайчына,– пахваліў хлопчыка Фёдараў, і моўчкі пайшоў далей, цікавіўся, што робяць партызаны. Спыняўся, размаўляў з імі.

Петрык чамусьці думаў, што і з імі размаўляў камандзір злучэння Фёдараў толькі пра Цар-Дуб.

А пра што яшчэ больш у той дзень можна было размаўляць?

Яму вельмі хацелася, каб хутчэй прыйшла перамога...

8

Немцы будавалі вузкалейку ўжо другі тыдзень, і партызаны сачылі за імі. Няхай папрацуюць, няхай. Усяму свой час. Бо калі разбурыць яе адразу ж, то карысці мала: сто метраў якіх пракладзена чыгункі. Знішчыш гэтыя сто, яны зноў пацягнуць яе далей. А вось калі знішчыш некалькі кіламетраў, дзесяць ці дваццаць... пасля гэтага яны ці ўздумаюць падбірацца зноў да Цар-Дуба? Наўрад. Прападзе ахвота. Непакоіла партызан і іншае: а што, калі, адчаіўшыся, фашысты захочуць знішчыць дрэва—каб і ні вам, і ні нам. Такое можа быць. Аднак дапусціць гэтага

нельга. Аніяк. Таму партызан Кавалькоў быў усё ж празначаны старшым па ахове Цар-Дуба, а Петрыка, хоць той і не прадаў яму навіну, вымушаны быў браць на заданне — хто ж яшчэ так спрытна, як ён, ускараскаецца на дрэва? Хіба што сам Кавалькоў! Смешна робіцца, як падумаеш.

У той дзень дождж ліў, бы з вядра. Партызан Кавалькоў дазволіў Петрыку злезці з дрэва, бо, сказаў, цяпер не лета, а восень, і можна падхапіць якую-небудзь хваробу. Справа няхітрая. «У паветры іх, хвароб тых, шастае процьму». Партызан Кавалькоў накідаў на нейкі куст, што быў паблізу ад Цар-Дуба, галля, і атрымаўся някепскі буданок.

– Кроч сюды,– паклікаў ён Петрыка.–На дрэве сядзець увесь час таксама нельга: яшчэ заснеш ды грукнішся.

Хлопчык пакрыўдзіўся:

– Яшчэ чаго!

– Не чагокай. Ведаю. Сам быў такім, як ты. Не адразу дзядзькам стаў. Пуд солі з’еў, сакрэту тут няма. Залазь, залазь пад куст. Куды карабін свой шчэміш? Пастаў яго пад дрэва...

– Няможна,– не пагадзіўся Петрык.–Я за яго распісваўся.

Партызан Кавалькоў хмыкнуў:

– Каму яна трэба цяпер, твая стрэльба? Пасля кожнага бою іх столькі збярэш, карабінаў-аўтаматаў, што іншы раз і грыбоў менш у лесе знойдзеш. Ну, сагрэўся?

– А я і не замерз!

– Глядзі ты!

– Цёпла.

Памаўчалі, пaглядзелі на Цар-Дуб, па вялікім і крэпкім, бы жасцяным, лісці якога церабіў дождж. Партызан Кавалькоў нешта успомніў, пэўна ж, прыемнае, бо ўсміхнуўся сам сабе, а да Петрыка сказаў:

–Відаць, у гэты самы час, калі мы тут з табой сядзім, даюць жару нашы хрыцам. Адчуваю, няма ўжо вузкакалейкі, хана ёй. Нават бачу, як рэйкі ўзлятаюць пад самыя аблокі...

– Так высока?– здзівіўся хлопчык.

Партызан Кавалькоў адказаў не адразу, спярша паскроб за вухам, а тады зрабіў сур’ёзны твар:

– Але і не нізка. Галоўнае, хлопча, не гэта... высока-нізка. Не гэта... Калі ўжо нашыя хлопцы пайшлі на вузкакалейку, то нічога з яе не пакінуць. Знішчаць. Ушчэнт разнясуць. Але ж, відаць, разкурочылі яе раней... ноччу, калі цёмна было і людзі на ёй не рабілі. Вяртаюцца, мабыць, ужо хлопцы. Скора будуць.

Петрык слухаў партызана Кавалькова і, здавалася, бачыў, як партызаны-мінёры падкладваюць пад рэйкі ўзрыўчатку, а потым адпаўзаюць ад дарогі падалей у лес, дзе іх чакае група прыкрыцця. Эх, самому б там быць! Петрык прасіўся, нягож, аднак партызан Кавалькоў усё сапсаваў: « А на дуб хто, акрамя цябе, узлезе?Які блазнюк? Са мной пойдзеш!»

Як старшым прызначылі, адразу нос задраў. Бачце вы яго, як размаўляе. Адразу–строга: «Са мной пойдзеш!»

Вось цяпер ён і сядзіць побач з гэтым партызанам Кавальковым, чалавекам увогуле не благім, аднак, на думку хлопачыка, дужа любіць ён над кім-небудзь быць старшым. Як цяпер вось над ім і яшчэ над трыма хлопцамі, якія для сябе зрабілі асобную хованку ад дажджу. Але пачакай, партызан Кавалькоў! Дай хоць трохі падрасці Петрыку! Тады пабачыш!..

Назаўтра ўся брыгада ведала, што вузкакалейкі больш няма, а каб немцы больш не падабраліся да Цар-Дуба, не адпомсцілі за чыгунку і не знішчылі дрэва, ахоўваць яго пачала вялікая група партызан: пакуль не стане вядома, што ў галаве ў тых немцаў.

Аднак яны больш каля Цар-Дуба не з’яўляліся.

Адбілі ахвоту партызаны.

9

Пра ўсё гэта расказаў унуку Мікітку дзядуля Пятро Мікітавіч, той самы Петрык, што даўным-даўно сядзеў на самым тоўстым суку на дубе, калі быў у дазоры. А вось на гэтым месцы пыхкаў нясмачным дымам партызан Кавалькоў. Няма, канешне ж, ужо яго на гэтым белым свеце — ён і тады быў ужо старым чалавекам, але ж вельмі любіў быць заўсёды старшым. Пасля вайны працаваў нават старшынёй калгаса, але мала: тады старшыні часта мяняліся. А Петрык і паехаў, як прасіў яго тады камандзір злучэння

Фёдараў, у Кіеў, знайшоў яго, і Аляксандр Фёдаравіч напісаў невялічкую паперку, але яна мела вялікую сілу: калі паказаў яе хлопчык у вайсковым вучылішчы, то там, мусіць, сказалі яму: «Такія арлы, як ты, Пятро, у арміі патрэбны!» І залічылі яго ў курсанты. Быў бы жывы партызан Кавалькоў, то на свае б вочы пабачыў, што той яго падначалены Петрык не абы-хто, а самы сапраўдны генерал. Хоць ужо і на пенсіі. Тады б паглядзелі, хто тут старшы!

Вось так, браткі-славяне!

...Цар-Дуб стаіць пасярод прыгожай агароджы, пафарбаванай у зялёны колер. Падыйсці бліжэй да яго ,каб назбіраць жалудоў, можна праз веснічкі. Але калі Пятро Мінавіч прачытаў на кары дрэва выразаныя складанчыкам, відаць, нікому не патрэбныя брудныя словы, у яго сапсаваўся настрой. І тады ён, стары генерал, папрасіў у Цар-Дуба прабачэння за таго нягодніка... Унук Мікітка здзівіўся:

– А ён, Цар-Дуб, пачуе цябе, дзядуля?

– Пачуе, пачуе, Мікітка. Абавязкова. Ужо шмат стагоддзяў ён усё бачыць і ўсё чуе. Шкада, што нічога нам, людзям, сказаць не можа...

Мікітка прачытаў на шыльдачцы, што стаяла асобна ў агароджы на слупку: «Цар-Дуб з’яўляецца помнікам прыроды... У вышыню 32 метры, у дыяметры—1,5, мае акружнасць 4,5 метры і шаноўны ўзрост 500 год. На вышыні 24 метры і вышэй размешчаны 6 сукоў, у адным з якіх пчолы зрабілі борць і ўжо некалькі гадоў жывуць у ёй і раяцца ...»

ПАСЛЯСЛОЎЕ

У нямецкай газеце «Neue Zeituhg» нядаўна было надрукавана інтэрв’ю з ветэранам антыфашысцкага руху Лотарам Шмейхелем, які пасля таго, як адмовіўся выконваць загад Гітлера, каб перавезці Цар-Дуб у Германію, перайшоў у падполле. На пытанне, што найбольш уразіла яго на вайне, што найбольш запомнілася і кранула, стары немец адказаў:

– Цар-Дуб. Такога волата я больш нідзе і ніколі не бачыў. Тых людзей, на зямлі якіх растуць такія дрэвы, перамагчы немагчыма. Шкада, што пра гэта не ведаў фюрэр...

ВЯТРАК – ПТУШКА ВОЛЬНАЯ

1. ШТО ЦЁТКА НЕМЦАМ ПАКАЗАЛА

Прапаў у цёткі Аксінні певень. І куды падзеўся, небарака? Толькі ж швэндаў па двары сярод курэй, і – няма.

– Пеця, Пеця! – нібы нейкага хлапчука, клікала курынага кавалера старая. – Ну дзе ты, голуб мой? Хадзем дамоў, калі жыць хочаш, дурань ты непрыкаяны! Ці чуеш? Пачуеш, ды позна будзе. Адны костачкі застануцца. Вунь яны, бач – панаехалі! Злопаюць – і вокам не міргнеш! Як ніколі іх не кармілі. Бы з галоднага краю. Ага! Ну, дзе ж ён? Цы-ы-п-цып-цып!..

Старая і на гародчык зазірнула, і пад паветку: няма, як скрозь зямлю праваліўся курыны кавалер. Тады Аксіння шпарка, нібы падганяў яе хто дубцом, выбегла на вуліцу, сустрэла там суседскага хлапчука Юраську, і, хаўкаючы ротам, шмарганула за рукаў:

– Юр! Га, Юр! Ты пеўня майго не бачыў?

Адкуль яму, Юраську, бачыць таго пеўня? Хіба ж да яго цяпер, калі немцы ў вёсцы. Самыя сапраўдныя – пра якіх гаварылі па «талерцы» каля канторы калгаса, што напалі на наш Саюз. І нядаўна, здаецца, напалі, а ўжо ў Хатоўні аб'явіліся, ні ў каго не папытаўшы. Шустрыя, аднак. І адкуль бяруцца такія нахабнікі, папытаць бы? Юраська паназіраў трохі за няпрошанымі гасцямі здаля, з-за плоту, ды адразу ж і да хаты – бяжком, не азіраючыся: ну іх, немцаў тых! Расходжваюць, гергочуць, пагражаюць. Што да чаго! «Можа і певень цёткі Аксінні цяпер недзе ў іх? Бач, пазакасвалі рукавы... валасатыя рукі, нічога не скажаш: такія і цапнуць могуць што хочаш, за імі вока ды вока трэба». Але ж цётцы Аксінні адказаў, асабліва не разважаючы – тут не да філасофіі:

– Не бачыў. Трэба мне ён...

А потым паглядзеў на старую, і яму чамусьці зрабілася шкада яе, параіў хаваць курэй падалей ад немцаў, бо тыя, кажуць, дужа іх любяць – і смажаных, і ў чарапках з бульбай.

– Толькі падавай, – Юраська ажно прыцмокнуў языком, бо так, палічыў хлопчык, больш пераканае Аксінню,

дакажа нарэшце ёй, хто такія немцы. – А таму хавай астатніх курэй, цётка. З'ядуць.

– Ды з'ядуць, каб яны лопнулі! – пагадзілася Аксіння, хоць і сама не горш за хлапчука ўсё ведала. – Ды сажруць, каб ім затлуміла! Во ўжо ненасытныя! Во ўжо не напруцца!.. І не падавяцца ж!..

А Юраська прыгадаў, бы капнуў газы ў полымя:

– Без разбору, цётка Аксіння. У дзеда Нупрэя усіх падшкрэблі, бы венікам падмялі. Адным махам. Мне сам дзед казаў. Можа певень на пярэпалах-лямант курэй пабег, заступацца? Усё ж мужчына. Мог пабегчы, як думаеш, га?

Цётка Аксіння зусім, здаецца, разгубілася. Яна не ведала, куды ёй ісці – ці вяртацца дамоў, ці бегчы шукаць пеўня, ад якога, мусіць, толькі пер'е і засталося. На ўсялякі выпадак старая паказала рукой у той бок, дзе таўкліся немцы і адкуль чулася чужая, незразумелася ёй, гаворка:

– Певень, думаеш, туды шугануў?

– Усё можа быць.

– Не аддам! – нарэшце цётка Аксіння тупнула нагой, рашуча і смела. – Дудкі ім! Смалы! Во ім, а не пеўня! – І паказала кукіш.

Яна закруцілася на адным месцы, быццам трапіла ў віхор, лаяла немцаў, паказвала ў іх бок дулі, абяцала «смалы з дзёгцем», а тады знерухомела... і заплакала. Па-сапраўднаму. «Няўжо можна па пеўню так перажываць? – не надта разумеў цётку Аксінню Юраська. – Дзівачка яна ці што? Дзед Нупрэй і слова не сказаў, калі лавілі ягоных курэй. Толькі плюнуў сабе пад ногі... А калі немцы на каленях поўзалі, цаляючы па курах, дык і ўсміхнуўся, а мне шапнуў: «Мае куры, бач, на калені немчуру паставілі, а прыйдзе час, то мы іх і на лапаткі пакладзем. Няхай пацешацца...»

Юраська ўжо пераступаў парог сваёй хаты, а цётка Аксіння ўсё яшчэ сыпала праклёны немцам:

– Смалы вам! Дзёгцю, калі калгас дасць! Во вам, во!..

У той жа дзень немцы разбрыліся па ўсёй вёсцы, нарабілі лямант, тлуму, і паўсюль чулася іхняе гергетанне, да якога не маглі прызвычаіцца жыхары Хатоўні: рэжа слых, хоць ты што рабі. Курэй сваіх, навучаная ўжо горкім вопытам, Аксіння пахавала, што выклікала, зразумела ж,

падазронасць у варожага салдата, які нагой піхнуў дзверы ў хату і выскаліў на старую белыя зубы:

– Кур, яйка! Дзе твой цып-цып? – салдат пачаў шныраць па хаце, разглядваў краем вока карткі на сцяне, глянуў на прыбраны ложак, на якім стаяла адна, але вялікая і пузатая, бы стог сена на лузе, падушка. – Так, швайн баба! Кур, яйка!

– Няма... няма, – лыпала вачыма і разводзіла рукамі Аксіння. – Забралі ж. Разам з пеўнем. Ага. – А трохі цішэй, каб не надта чуў няпрошаны госць, баіла: – Каб ты струпянеў са сваімі яйкамі! Каб ты загавеў раней бацькі свайго! Цьфу!..

Неўзабаве старая выкацілася на двор, услед за ёй паказаўся і немец. Юраська якраз быў на сваім агародзе, і ўсё гэта бачыў. Старая, мусіць жа, таму і пасмялела, што побач сусед, таму адразу ж перайшла ў наступ:

– Шукай! Знаходзь! Калі не верыш! Распуснікі!...

Салдат адказваў нешта на сваёй мове Аксінні, але гэта было што гарохам аб сценку – адна карысць: не прыставалі да яе тыя словы, больш здагадвалася, чаго хоча немец па выразу ягонага твару і жэстах.

Юраська ўважліва сачыў за ўсім, што адбывалася на двары цёткі Аксінні. «Ого, так і аддасць яна табе сваіх курэй. Трымай рот шырэй. Аўтаматам не запалохаеш. Не палахлівая яна». І хоць Аксіння жмінда вялікая, іншай такой у Хатоўні і знайсці цяжка, хлапчук вельмі радаваўся за суседку. «Так яму, так... Не аддавай! Не паказвай, дзе куры! Ага, схапіў, атрымай! Гэта дуля па-нашаму. Смачная? У Аксінніным агародзе яны ўсе такія растуць. Яна табе мех іх, як завязаць, накруціць. Яшчэ і аўтамат, калі хочаш, адбярэ. Вось так, вось добра!... Не паказвай, ага-а-а!» Юраська ажно дырыжыраваў рукамі, не стаялі на адным месцы і ногі – то адной, то другой хлопчык быццам дапамагаў Аксінні ў яе абароне і наступленні. Немец жа махаў перад тварам цёткі і аўтаматам, і кулаком, але тая трымалася надзвычай стойка. Урэшце Аксіння нават ухітрылася адвесці ў бок ад сябе варожы кулак ды паказаць сваю фігурку з трох пальцаў, крутануць ёю перад доўгім фрыцавым носам. Немец патупаў-пахадзіў яшчэ трохі па двары, пафыркаў, а пасля са злосцю бацнуў

аўтаматам па аконнай раме, і калі дзынкнула шкло, пасыпаліся на зямлю асколкі, ён зарагатаў. Гучна, шырока разявіўшы рот. А што яму больш заставалася рабіць? Такое было ўражанне, што смяяўся ён сам з сябе. А Юраська ж нездарма і падумаў: дык хто гэта з іх перамог – суседка ці фрыц? Пэўна, усё ж цётка Аксіння. Бач, як смела яна з ім расправілася. Адным махам. Вось табе і Аксіння. Вось табе і скнара.

Калі на двары засталася адна Аксіння, а немец, аблізаўшыся, бы шкодны кот, павалюхаў далей, так і не дамогчыся нічога, Юраська шмыгнуў да цёткі.

– Не аддалі? – з нейкай асаблівай радасцю глядзеў ён на Аксінню.

– Хопіць з іх пеўня, – нават, падалося, абыякава, аднак жа і не хаваючы гонару за сябе, махнула рукой суседка. – Ён яшчэ не тое ў мяне атрымае, немец! А то курэй давай. Чаго захацеў. Вомегай вылезе табе курынае мяса.

Немцу – немцава. Толькі ж і хлапчуку карцела ведаць: дзе ж, сапраўды, тыя нясушкі, якіх раней на гэтым двары было – не злічыш, не знойдзеш нават мясцінкі, дзе б можна было стаць нагой. Юраська набраўся смеласці, пацікавіўся, хоць і ведаў, што таямніцы свае Аксіння звычайна не выдае нават самым блізкім і давераным людзям:

– А куды ж ты, і сапраўды, цётка, курэй схавала?

Аксіння хітравата прыплюшчыла вочы:

– І хаваць не хавала. Але хадзем, пакажу, так і быць, калі дужа дапытлівы, – і павяла яго ў хату.

У хаце было ціха і сумна. Праз пабітае вакно кралася з двара свежае і чыстае паветра. Старая паўздыхала трохі, пабедавала, а шыбу паабяцала заткнуць немцавым задам, ад чаго, уявіўшы такое, хлопчык пырснуў смехам, затым цяжка стала на калені каля печы, прасунула руку ў падпечча, а сама глядзела на хлопчыка: ты за мяне, суседзе, не хвалюйся, усё будзе добра. А тады зморшчылася, пацягнула носам паветра:

– Фу-у, і насмуродзілі ж!..

А то і Юраська не чуе. Фу-у, канешне. Але ж мала таго, што няма чым дыхаць, дык яна, старая, просіць яго, каб скокнуў у падпечча, павымаў курэй.

– Скокні, мілок, а то яшчэ, не дай Божа, задыхнуцца.

Давялося лезці. Аксінні не адмовіш. Суседка як ніяк. Ды іншы раз і цукерку раздабудзе якую-небудзь пазалеташнюю, сухую, бы трэска, але ўсё роўна смачную, і пачастуе. А то яшчэ які прысмак прэзентуе. Не, з ёй псаваць адносіны нельга, хлопчык гэта разумее, і, набраўшы паветра ў грудзі, нібы збіраўся нырнуць у вірок, палез...

– Уго, колькі іх тут! – дзівіўся хлопчык, падаючы курэй. – Каб не я, то яны б ачмурэлі... Усе да адной. Нават не варушацца. А як, цікава, ты, бабця, здагадалася іх сюды схаваць?

– Я, браток, жыццё, мяркуй, пражыла, многаму навучаная. А ім, супастатам, бачыў, што паказала?..

Нарэшце Юраська выпаўз з падпечча з апошняй курыцай у руцэ, шморгнуў носам:

– Усе. Фу-у! Там дыхнуць няма чым.

– Дурныя куры. З перапалоху нарабілі... А таго, бедалагі, не ведаюць, што за Аксінняй яны, як за каменнай сцяной. Як у крэпасці. Бач, уратавала. Дык не, нагадзілі... Калі ж усім, відаць, тых немцаў страшна? Не толькі, мусіць нам, людзям?

– Не ведаю... – няпэўна павёў плечуком хлопчык. – Мне дык... я іх бы...

– Ну-ну, не яршыся! Певень мой вунь таксама спрытна па двары бегаў – толькі хвост трубой трымаў... А насмуродзілі!..

Юраська дапамог суседцы паразвязваць курэй, у якіх матузкамі былі перацiснуты крылы і дзюбы.

– І не шкада было, звязваць так?.. – паглядзеў на старую хлопчык.

– Затое цэлыя.

Нечакана для Юраські Аксіння падсунула бліжэй да яго дзвюх чубатак.

– Матцы аддай, – сказала яна, крадком змахнуўшы слязу з твару рукавом. – Мо яечка з’ясцё. Толькі пасля такога палону ці будуць яны несціся? Хаця – праз тыдзень ачомаюцца. Бяры, нясі. З мяне хопіць. Каб жа хоць гэтых зберагчы. Але ж макацёр навошта ў мяне? Што-небудзь прыдумаю. Пачакай, дык пеўня і ў вас не засталося? Немцы што, і яго да рук прыбралі?

Юраська кіўнуў:

– Першы ж выскачыў...

Старая супакоіла:

–То і бяды тае. Пражывуць куры без пеўня. Мы ж, бабы, жывем без мужчын – і нічога. Нясі, нясі дамоў чубатак.

Хлопчык схапіў курэй і пабег дахаты – хутка, нібы баяўся, што цётка перадумае і забярэ іх назад. Бег ён радасны і шчаслівы. Тым часам, паехалі з Хатоўні немцы і на вуліцы, як і раней, шугала вясковая дзятва, не давала ўпыну нагам і спакою сваім звонкім галасам. Вызіралі з хат і дарослыя. Пасмялелі людзі, адчулі сябе зноў гаспадарамі ў сваім доме. Толькі ці надоўга?

Юраська прынёс дамоў чубатак, і падумаў пра суседку Аксінню: «А не такая яна ўжо і жмінда. Калі па-добраму з ёй. Ласку ўсе любяць».

2. «У НАС ІМ ГОРШ НЕ БУДЗЕ...»

Юраська жыў з мамай і сястрычкай Лідай. Ліда паспела скончыць на гэтае лета чатыры класы, ён жа на два больш. Шэсць, значыць. Вучоны, калі параўнаць з дзедам ці з той жа цёткай Аксінняй. Але ростам Юраська не ўдаўся – малы, хударлявы, вочы схаваліся глыбока ў твары, моцна сядзяць каля пераносся: як прытаіліся, гатовыя ў самы патрэбны час выскачыць і ўсё, што важна, убачыць, згледзець. А на тое, што ён малы, мама неяк сказала, асабліва не бядуючы: «Будзе як дзед Трафім: ад зямлі на тры вяршкі. Аднак і добра, калі так: уваротлівым, спрытным дзед быў. Залаты характар меў, праўда ж... золата, а не характар. Каб Юрка па яму ўдаўся, я б дужа радая была».

Юраська, вядома ж, і сам – ну, калі маці так хочацца! – хацеў быць падобным да дзеда. Хоць трошкі. А калі і не трошкі, дык што, кепска? Нібы вавёрка тая гойсаў ён звычайна па самых высокіх дрэвах, што раслі ў вёсцы і за вёскай – усюды: пакажыце, на якое ён не ўзлазіў! А ў Харытонаў вірок – хто яшчэ смялей за яго мог скокнуць з берага? Нават у паветры перакуліцца, як той акрабат. Малеча толькі ўздыхне ад зайдрасці: эх, самім бы так!

Аднак жа цяпер дрэвы і Харытонаў вірок адыйшлі неяк самі па сабе, забыліся, бо насунулася наперад, нібы бяльмо на вока, гэтая варожая саранча, што прынесла з сабою вайну і гора, а таму маці нават не абрадавалася курам, якіх прынёс Юраська.

– Сынку мой... – уздыхнула яна, паглядзела на яго так пакутліва, працята, што хлопчык не вытры-маў, адвярнуўся. – Што ж рабіць будзем? Як жыць?

Юраська падышоў да маці, прытуліўся.

– Не бядуй, мама. Тата ў крыўду нас не дасць. Бачыла, колькі мужчын на вайну пайшло?

– Бачыла.

– З адной нашай Хатоўні толькі...

– Але ж хіба татка наш зможа забіць каго? Ён жа птушачку не пакрыўдзіў ніколі, не тое, каб чалавека...

– Немцы – ворагі, не птушачкі. Зможа.

– Калі толькі...

– А з другіх вёсак, гарадоў? Збяры ўсіх салдат разам... Уго-о, атрымаецца!.. А ты што, мама, думаеш, гадаў гэтых, ну, фашыстаў, багата? Не. Паглядзі, я табе зараз пакажу... Сама ўбачыш...

Юраська нырнуў пад ложак, пакорпаўся ў драўлянай скрыні – туды ён хаваў падручнікі і сшыткі, усе свае небагатыя школьныя прылады – і неўзабаве паказаўся з акрайчыкам нейкай паперы. Сказаў маці:

– Карта.

– Карта?

– Паглядзі, – хлопчык разгарнуў карту, паднёс бліжэй да маці. – Ну, дзівіся. Вось яна, Германія. Што, вялікая, скажаш? То-та. А вось гэта наша зямля. Хапае вачэй?

– Хапае.

– Ажно да акіяна. І вось тут, дзе жоўценька, – наша... і тут... і тут.. Куды ёй, Германіі... У кароткіх штанцах, х-хі!

Маці быццам і сапраўды крыху супакоілася, твар палагаднеў, яна перастала прамакаць раз-пораз хусткай слёзы ў вачах, пагладзіла сына па віхра-стай галаве. І сказала:

– Няхай бы так, як кажаш, і было, – толькі цяпер, здаецца, яна ўбачыла курэй, што ляжалі на падлозе. –

Аксіння, кажаш, дала. З чаго б яна так падабрэла? Мо што ў лесе здохла?

Юраська прамаўчаў.

– Але добра, што яна так зрабіла, – працягвала маці, – па-суседску трэба выручаць адзін аднаго... А ты, сынок, будзь асцярожны, беражы сябе. Каб мне не думалася трасцы рознай. Больш хаты трымайся.

– Ты за мяне не хвалюйся.

– А за каго ж, за каго мне хваляцца?

– Паглядзі, што вакол робіцца... Вайна ж.

– Глядзі ў мяне, ваяка! – маці прыгразіла пальцам. – А то папругай вучыць буду. Ды і што я бацьку скажу, калі з табой нешта здарыцца? Як у вочы пагляджу?

Юраська больш нічога не сказаў маці, развязаў курэй і аднёс іх у хляўчук – каб прывыкалі да новага месца. А сам падумаў: «У нас ім будзе не горш, чым у цёткі!»

3. ДЗЕД НУПРЭЙ – НЕ ХЛУС...

Дзед Нупрэй сядзеў на вымуленым камяні, які здавён ляжыць непадалёку ад ветранога млына – ветрака – і майстраваў непаслухмянымі пальцамі самакрутку, а яго ж абступілі такія ж дзяды, як і сам Нупрэй, і дзяліліся навінамі, як і тым тытунём.

– ...А яшчэ Змітра з Рагачэва дабіраўся, дык бачыў, па дарозе – то тут, то там – грузавік разбіты пападзецца, конь трапіцца скалечаны, а то і чалавек... – гаварыў, чухаючы патыліцу, Лявон Кончык. – І бамбуюць, і страляцюць...

– Каб ім затлуміла, ірадам!

– Залессе дык падпалілі. Высока шугала полымя. Тры хаты, кажуць, толькі і засталося. І чые, вы б думалі? Яснае дзела: тых, хто ў паліцыю запісаўся.

– Прыслужваць пайшоў, – паправіў таго ж Лявона Кончыка дзед Нупрэй. – Накладвай правільна рэзалюцыю.

– Не, сілком, кажуць, запісвалі. Мая рэзалюцыя правільная.

– Сілком? Га, сілком? Не дуры, Лявон. Не плявузгай. Ты майсцер вочы затуманьваць народу. Вітух залескі апрануў чорны мундзір? Ты вот адкажы: апрануў?

– Во етага не ведаю, – адмахнуўся Лявон Кончык.

– А што ты ведаеш! А што ты ведаеш! Вайна пачалася, а ты, як і раней – гэтага не ведаеш, таго, панімаш!.. Развярніся вакол сваёй восі, Лявон!

– Не балбачы, Нупрэй. Пры дзецях...

Нупрэй не здаваў пазіцыі, трымаў курс цвёрда:

– То я знаю, калі ты не ведаеш. Думаеш, калі ў мяне вочы заўсёды мукой пазаляпаныя, дык я ўжо нічога і не бачу вакол сябе? Дудкі! Бачу. Шчэ і як бачу. Ён жа ў мяне, Вітух той, грыб азызлы, малоў надоечы. Кулацкая мянтузіна, га! Бацька ж яго, Хведар, свой млын спаліў...

– Гэта я помню, – кіўнуў Лявон Кончык.

– Каб дзяржаве не аддаць. Пры раскулачванні. У той палітыцы мы не дужа тады разбіраліся, людзі мы цёмныя, але хвакт застаецца хвактам. Робім уціск на хвакты. Дык Вітух і жаліўся: пагарачыўся бацька, паспяшаўся, а то і ў нашым калгасе млынаром мог бы стаць. І на мяне пальцам торкае – як вось ты, дзед... Дык не – пусціў чырвонага пеўня пад свой млын... не пашкадаў запалак. Дурань. А ты кажаш, забралі яго ў паліцыю. Сам. Як піць даць – сам пайшоў. Самахоць. Будзе цяпер, суччын сын, немчуры гэтае самае месца, – і дзед пад дружны смех паказаў, – лізаць. Не кожны пёс-Барбос адважыцца. За фунт мяса нат.

– На фронт яму позвы не хапіла, ці што? – Лявон Кончык працягнуў руку да Нупрэя, папрасіў, каб той падзяліўся з ім самакруткай. – Дай-ка смактану...

– На смактані.

– А то нешта смачна ў цябе атрымліваецца. Бы мёд ясі.

Млынар моцна зацягнуўся, запыхкаў, бы з коміна:

– Слабаватая мая табака сёлета. Не ўдалася. А што на фронт Вітуха не ўзялі – дык калі ж аднавокі... што рыбіна камбала... можа, умысна і пашкодзіў вока, каб не ісці на вайну? Такія людзі на ўсё, што хочаш, здольныя.

Аднак Лявон прапусціў міма вушэй Нупрэевы словы пра табаку, перахапіў самакрутку, і зноў папракнуў Вітуха:

– Каб яму і другім вокам свету белага не бачыць!

Тут жа, сярод хатаўнянскіх дзядоў, таўкліся і хлапчукі. Амаль усе сабраліся – бы вераб'і ўвесну на сонейка. Цяпер, калі пачалася вайна, яны кожным надвячоркам ляцелі да

ветрака, нібы ім тут цукеркі альбо смачныя пернікі меліся раздаваць: цікава ж, аб чым дарослыя баяць!

– Таго Вітуха я ведаю, сам бачыў,– шапнуў на вуха Юраську Паўлік Макуха, з рыжай, як сланечнік, галавой, і было відаць, што ён нават ганарыўся гэтым: быццам бачыў не каго-небудзь, а славутага пілота Чкалава, не менш. Ці яшчэ большага героя.

Юраська нічога не адказаў Паўліку, а толькі тузануў за рукаў: маўчы ты. А сам, хітрунчык, слых настрыў: бач, пра якую сур'ёзную рэч дзед Нупрэй гамонку вядзе. А стары, пагладзіўшы шырокую, нібы кудзеля ў матчынай самапрадцы, бараду, працягваў:

– Тады я звярнуў з дарогі, у хмызняк. Затаіўся там. А кулі побач, што восы – ціўк ды ціўк... Уджаліць, думаю, і канец Нупрэю. Капец. Як тады млын без мяне будзе? На каго вецер яго паверне? Во як, браткі: глядзіш быццам смерці ў вочы, а млын бачыш... Як бабу сваю, як дзяцей, як вось і вас... Таму што і млын – хочаце вы таго ці не – жывы... Ага, далей. Вось дык трапіў я тады ў пастку, ёлкі-маталкі. Добра, што мая кабылка не з палахлівых: страляюць – няхай сабе страляюць. Скубе траўку, лісце з дрэў абшчыпвае. І толькі – фыр ды фыр. Спякотна, задушна, а розная лясная драбяза так і меціць сесці кабылцы на морду, за бакі кусае. Хвастаецца, бедалажка, ад заядзі, аднак церпіць. Я ж, канечне, на калёсах не сяджу: мулка на калёсах. Спачатку да зямлі прыгнуўся – каб можна было б, то і засунуў бы галаву пад дзёран. А страляніна ідзе! Перапалка нарастае. Што рабіць? Як быць? Галінка над галавой толькі шчоўк – і блёўтаецца, ледзь на кары ліпіць. Куля пастаралася. «Не,– пасмялеў траха і я, хоць, прызнаюся, даўно пораху не нюхаў, аднак пах яго мне знаёмы, і тады загадваю сам сабе: пара, пара, Нупрэй, нешта рабіць, а не сядзець пад кустом, бы заяц у дождж, які ад кожнай кроплі, што на лісток трапляе, уздрыгвае. Куля, калі яна захоча, і тут цябе знойдзе. Было не было! Дзе наша не дымілася!» І я бліжэй на стрэлы падаўся. Паўзком... Амаль адразу ж на палянцы людзей прыкмеціў. Гляджу: нашы. А ядры вашу маць! Нашы! Пасмялеў, устаў, абтрос калені... Здрасце, кажу! Дзівяцца на мяне і маўчаць. «Ваша работа, пытаюся, хлопцы?» Адзін

з іх на мяне стрэльбу наставіў. Усутыч. Вока ствала – на маё вока. Адвёў я стрэльбу ўбок, кажу: «Свой, ці аслеп? Ці ж я на немца падобны, хлопцы, га?» «Дзед Нупрэй!» – пазнаў мяне, хто б вы думалі? – райкомаўскі работнік Аляксей Касцючэнка, той, што да вайны незадоўга з Марусінай Веркай шлюбам пабраўся. – Адкуль вы тут узяліся? На «вы» мяне называе. Адукаваны ж чалавек, не абы-хто. Распавёў. Шчыра, як на духу, расказаў. Без хлусні, усё чын па чыну. Усё па парадачку. Ды і што мне там было расказваць? Ехаў з мястэчка, з Журавіч, а тут і страляніна якраз захапіла. Не перціся ж мне на кані проста пад кулі! Звярнуў, рашыў перачакаць. Зноў пытаюся: «Ваша работа?». Хоць можна было і не пытацца – а то чыя ж! І так жа відаць: іхняя. Аднак ён мне, зяць Марусін, і далажыў – бы вышэйшаму па рангу: так і так, маўляў, дзед Нупрэй, два грузавікі з немцамі знішчылі. Занадта, кажа, смела па нашай зямлі ездзяць. Бы на курорце сябе пачуваюць. Трэба ім патроху хвасты падкручваць, перцу падсыпаць. Каб жыццё мёдам не здавалася. Дзёгцю, дзёгцю ім! Я, праўда, не стаў дапытвацца, але і сам скумекаў: ёсць у лесе партызаны, заступнікі нашы. Так што – жыць будзем. Трохі там ударацць, трохі тут... А гля-дзіш, і кулак атрымаецца? Наце вам, няпрошаныя! Аляксей Касцючэнка, во яшчэ ўспомніў, распытваў тады ў мяне, як у Хатоўні справы. Ведаў, у каго пытацца. Не ўмею хлусіць. Ці часта немцы наведваюцца, як настрой у людзей. У людзей? Я, даруйце, раённаму начальніку прама і сказаў: «Усе нашы людзі на фронце – там, дзе і трэба быць!» А ён: «Што ж вы, дзед Нупрэй, сябе ўжо і чалавекам не лічыце? Дарма, дарма... А жанчын, мацярок?» Пра дзятву, магу засведчыць, ні словам ні паўсловам. – Стары паглядзеў на хлапчукоў, хехекнуў. – Так што, хлопцы, пакуль вас парадаваць не мушу... Няма чым. Ага, далей, значыць. Тады я ўжо хітрэй яму, бо адчуў, што не лічыць пакуль зломкам і мяне Марусін зяць: «Яно калі б мо стрэльба на плячы боўталася якая, як вось у цябе, то, можа, і палічыў бы сябе чалавекам. А так – пшык... Голымі рукамі любы можа ўзяць». Ён – што б вы думалі? – напрамік, хоць і змерыўшы мяне ўважлівым позіркам, ацаніўшы, як след, і кажа: «Пачакай крыху, дзед. Не

адразу і Масква будавалася. Разбярэмся мы ў сваіх шарэнгах, паглядзім, ацэнім на што самі вартыя. Калі не справімся, маладзейшыя, то і вас свіснем». Пачакай, кажа, трохі. Во як!

– Так і сказаў – свіснем?– не паверыў Лявон Кончык.

– Ну, можа і не так. Але сутнасць у гэтым, і не дуры мне галавы, Лявон! – Дзед Нупрэй тузануўся на валуне, падкурчыў ногі, а тады спадылба паглядзеў на Лявона Кончыка і сказаў цішэй. – Але ўсё, мушу адзначыць, усё цюцелька ў цюцельку. Існая праўда!

Сядзеў каля млына і яшчэ адзін хатаўнянскі дзед – Платон Кулеш, ён увесь час маўчаў і толькі слухаў. Зрэдку хехекаў і шкрабаў сагнутым у кручок пальцам патыліцу, прыўзнімаючы для гэтай працэдуры картуз на лысай галаве. Адзін усяго раз пачулі Платона:

– Біць трэба гадаў! Вось так!

Калі Платон трасянуў у паветры сваёй кашчавай рукой, усе засмяяліся. Стары зніякавеў, аднак яго падслепаватыя вочы ўсё ж заслязіліся радасцю, ажылі надзеяй...

Пазней, калі размова каля вятрака патрохі пачала чахнуць, дзед Нупрэй асцярожна агледзеўся па баках, пакратаў свой зашмальцаваны картуз на галаве і шырокую бараду – так ён рабіў заўсёды, калі збіраўся сказаць нешта важнае і адказнае – а потым, нібы і сапраўды адганяючы ад сябе курэй, памахаў на хлапчукоў:

– Кыш, малеча! Чаго пасталі? Ці не вам кажуць? Вядзі, Юрка, сваю гвардзію адсюль. Кыш! Вушы паразвесілі тутака, як бабы гарлачы на паркане!..

Толькі хлапчукі бы ў зямлю ўраслі. І не збіраліся адыходзіць.

Канешне ж, нешта цікавае, надзвычай сакрэтнае будзе казаць цяпер дзед Нупрэй, тут і дурню зразумела. А ім – прэч! Не, трэба стаяць да канца. Не здавацца. Шмат ужо наслухаліся – чаго нельга і што можна было, а як да самага галоўнага дайшло, дык няможна, атрымліваецца. Ці не крыўдна? Адно слухай, іншае – не. Калі ўжо слухаць, дык усё. У камплекце... І Юраська рашыў таксама цвёрда стаяць на сваім, не адступаць, паабяцаў:

– Мы, дзеду, нікому не скажам. Так, хлопцы? – І ён абвёў позіркам сваіх сяброў.

– Так! А як жа! Мы што, не разумеем? – загаманіла малеча.

Ды так гучна, што дзед Нупрэй перапалохана-здзіўлена ажно прыклаў палец да вуснаў: цішэй вы, чэрці галапупыя! А сам, вядома ж, здагадаўся, што ад хлопцаў гэтых цяпер не адаб'ешся, трэба прымаць у сваю брыгаду, так і быць. Аднак усё ж глянуў на Лявона Кончыка, на астатніх мужчын – не ведаў, як быць яму: пры малечы дакладваць тыя апошнія словы Аляксея Касцючэнкі, ці трэба ўсё ж для большай канспірацыі застацца адным – без дзятвы.

– Ну, што рабіць будзем, сівыя вашы галовы? Рашайце. Слова – за вамі.

– Ды кажы ўжо, чаго там! – махнуў рукой Лявон Кончык. – Ці яны не нашыя дзеці і ўнукі? Свае ж! У грамадзянскую, хіба не помніш, хто побач з табой быў? Давярай, Нупрэй Язэпавіч, давярай нашым хлопцам.

Вочы Юраські, Сяргейкі і Паўліка свяціліся, бы каля начнога вогнішча ў лузе. Дзякуй Лявону Кончыку. Выручыў. Але ж дзед Нупрэй усё ж прыгразіў жоўтым ад тытунёвага дыму пальцам: каб жа ціха было, анціхрысты! Потым ён паказаў на свой бяззубы рот і даў зразумець, што гэтае месца ў кожнага з іх павінна быць на вялікім замку – яшчэ, мабыць, і большым, чым на калгасным свіране. Вось як, арлы! І стары палічыў патрэбным сказаць:

– Тут вам не якія-небудзь дзіцячыя гульні-забавы. Тут усё сур'ёзна – як на вайне... Земляк, сказаў мне Касцючэнка тады ў лесе, рыхтуйся... трымай, адным словам, вятрак у поўнай баявой гатоўнасці. Людзям хлеб есці трэба незалежна ад таго, хто блытаецца ў яго пад носам... Голад – не цётка... Так што, мой вятрак, як быццам мабілізаваны цяпер, і жыць будзе, уся надзея на яго... А гэта, заўважу, вам не хухры-мухры!

Хлапчукі заплясkалі ў ладкі, і атрымалі апошняе папярэджванне ад дзеда Нупрэя:

– Без міцінгаў!..

А Лявон Кончык, скарыстаўшы момант, папрасіў у млынара закурыць:

– З такой нагоды і самакрутку сапсаваць не пашкодзіць. Даставай, даставай свой самасад, Нупрэй. Дужа добрая ў цябе табака.

Нупрэй расшчодрыўся, даў закурыць Лявону Кончыку, у якога заўсёды бяда з тым самасадам: быццам і растуць кожны год лапухі за хлевам, а як курыць – дык няма, дык дай. Быццам есці ён свой тытунь з ранку да вечара вялікай лыжкай – таму і не хапае.

Дзед Нупрэй адсыпаў тытуню Лявону Кончыку, а сам усё глядзеў і глядзеў на вятрак, які, бы стомлены чалавек, адпачываў, высока трымаючы над вёскай свае крылы-ветразі.

4. ПАКУЛЬ ЖЫТА СПЕЕ…

Над Хатоўняй ужо вісеў цёплы летні вечар. Праз густы шэры змрок былі добра відаць зоркі на небе. Ціха наўкола. Толькі дзе-нідзе рыпнуць веснічкі, затоена, нясмела. Бы з-пад палкі адгукнецца кароткім брэхам сабака – то ў адным канцы вёскі, то ў другім, то зусім побач, непадалёк ад ветрака. Па чарзе. Але рэдка. Дзед Нупрэй даўно заўважыў: калі маўчаць сабакі, не заходзяцца, як шалёныя, брэхам, значыць, нічога кепскага заўтрашні дзень не абяцае, будзе ціха.

– Во як пачнуць скавытаць, ажно са скуры вылузвацца, – тлумачыць ён хлапчукам, – то тады трымай вуха вастрэй: нешта чуюць. Сабакі ды каты па сваёй сістэме жывуць, а ў тае сістэмы сакрэт адзін неразгаданы ёсць: адкуль нюх на бяду маюць? За дзень-другі да няшчасця і не сядзіцца ім, і не спіцца. Толькі – гаў-гаў ды вы-ву-у-у-у… Сам прыкмеціў. Перад пажарам мой Шарык месца сабе не знаходзіў, усё за мной ды за мной, трэцца аб нагу, жаліцца. А сказаць не можа. Уся закалюка ў тым, што якраз і не можа… А сёння, бачыце, хлопцы, нібыта языкі ў сабак папрымярзалі. Хоць і не зіма. Так што спі, малеча, спакойна. Давайце, хлопчыкі, па хатах. Мне таксама час…

Дзед Нупрэй патушыў ліхтар – пузаты і яркі, і яны ўпоцемках, трымаючыся за парэнчы, воб-мацкам, асцярожна спускаюцца па прыступках на зямлю, адчуваюць лёгкасць і ўпэўненасць ад доты-ку ног да яе. Потым дапамагаюць дзеду пачапіць на дзверы млына замок, упэўніваюцца, што ўсё ў парадку, і крочаць уздоўж вуліцы.

– Заўтра няма ўжо чаго малоць, – скардзіцца, бы між іншым, стары. – Гуляць будзе мой вятрак. А калі паспее жыта, тады завозна будзе. Каласы яшчэ з малачком, але зярняты абяцаюць быць буйныя. Хадзіў надоечы ў поле, цікавасць меў. Пажаць бы толькі...

– Пажнем, – абяцае дзеду Нупрэю тонкі, бы лазовы пруцік, Сяргейка, і можна падумаць, што лёс збажыны залежыць і ад яго таксама.

Пэўны час ідуць моўчкі.

– Што пажнеш, што не, – заклапочана кажа дзед Нупрэй. – Хоць бы збольшага ўхапіць. Ды і тое не ведаеш, хто той хлеб есці будзе, у чый рот трапіць. Хто ж яго ведае, які ў немчуры апетыт: возьме, ды і загадае, каб увесь ураджай у Германію фуганулі. Га?

– Увесь? – разявіў рот Юраська і перад яго вачамі зноў з’явілася тая карта з падручніка, якую паказваў сваёй маці. – Быць не можа, каб увесь! Колькі ж яны таго хлеба злопаць могуць? Германія ж – маленькая.

Дзед Нупрэй не пагаджаецца:

– Маленькая яна маленькая, а рот у яе шырокі, да самых вушэй. Для чаго ж ты думаеш, Юрка, германец на нас напаў? Каб на машынах ды манцыклетах катацца па нашых дарогах? Не такі ён, фашыст, дурань. Рабаваць будзе. Я так разумею. Ды і хіба я адзін так лічу? А вы што, не так думаеце? Тады вучыцеся думаць, вучыцеся, хлопцы!

Што ён, дзед, гаворыць: калі тут вучыцца! Не да навукі – немцы, куды ні глянь, натапырылі хвасты, яршацца, ходзяць з двара ў двор, бы да сябе ці да цешчы на аладкі. Вось ім трэба на хвасты солі як хутчэй насыпаць, каб не надта смялелі!.. А з думаннем тваім, дзед Нупрэй, паспеем!

Як толькі развіталіся каля хаты млынара, Юраська шапнуў сябрам:

– У мяне ёсць ідэя, хлопцы! Пакуль жыта спее, нам на ветраку няма чаго рабіць. Слухайце сюды...

Назаўтра ранічкай, як толькі першыя промні сонца ярка пырснулі з-за лесу на вясковыя прысады, хлапчукі падаліся ў лес – туды, дзе быў першы бой партызан з немцамі. Эх, каб жа знаццё, то заселі б там і паназіралі, як іх калашмацілі нашы і тады б расказалі самі каля ветрака, што бачылі. А то дзед Нупрэй і ўпрыгожыць усё можа, ён багата не возьме. Ды нічога, яшчэ паслухаюць іх і Нупрэі, і Лявоны Кончыкі, і Платоны! Рыхтуйцеся. У хатаў-нянскіх хлопцаў пачынаецца сапраўднае жыццё. А пакуль яны тэпаюць у бок Жавінніка і ўяўляюць, як убачаць шмат разбітай варожай тэхнікі і, канешне, узброяцца: не можа быць, каб немцы, уцякаючы, не пакідалі свае вінтоўкі і аўтаматы. А мо і гранаты? Ды так і павінна быць: якія яны ваякі, Юраська бачыў, калі цётка Аксіння смачна круціла перад немцавым носам дулі, а той і не ведаў, што яму рабіць. Так што нешта можам і мы. Не зломкі.

Пачакайце, але што гэта? Быццам равуць грузавікі? Сапраўды так: яны. Хлопцы, нібы па камандзе, спыніліся, зірнулі адзін на аднаго, а потым драпанулі з дарогі-сыпанкі ў лес. Са схованкі ім добра было бачна, як варожая калона з некалькіх аўтамашын пацягнулася ў той бок, адкуль яны ішлі, – у Хатоўню. Настрой адразу сапсаваўся, аднак рашылі не вяртацца: за двума зайцамі пагонішся, дык ніводнага не зловіш. Карцела, вядома ж, паглядзець, што немцы будуць рабіць на гэты раз у вёсцы, але – трэба ж нешта рабіць, а каб рабіць, трэба мець зброю. Ні больш, ні менш. Таму і пабеглі яны да месца бою. А можа, усё гэта і прыдумаў дзед Нупрэй? Вось будзе фокус... І раптам Сяргейка, які вырваўся наперад, гукнуў:

– Ёсць! Бачу!

Што ён бачыў, тое ўбачылі і ўсе. Не сляпыя. На баку ляжаў спалены варожы грузавік, глядзеў на хлопцаў рэбрамі кузава і чорнай ашчэранай пашчай матора. А больш нічога і не відаць. Знайшлі каля яго хлопцы толькі гільзы – дык якая з іх карысць? Ні вінтовак, ні аўтаматаў. Спазніліся, мабыць. Але ж хіба яны адны такія шустрыя, можа, з іншых вёсак хлопцы тут даўно ўсё падабралі. Там ёсць хваты. Панскі сад у Чырвоным Аратым аблатышаць, а

людзі на сваіх думаюць. Але ж добра, што недарэмна тэпалі: упэўніліся на свае вочы, што бой сапраўды быў і што не менш важна – не схлусіў і млынар. А з дзедам Нупрэем у іх павінны быць давер і лад, бо вятрак – гэта вятрак, а не абы-што. Ён яшчэ пра сябе заявіць. Дайце яму толькі распрастаць крылы. А пакуль тое ды сёе, Паўлік прывалок з кустоўя каску.

– Там іх багата, – сказаў ён. – Ідзіце бярыце.

Сяргейка, як заўсёды, насупіўся:

– Яшчэ не хапала, каб я нямецкую каску на сваю галаву адзеў! Трэба мне!..

– А я вазьму, – стаяў на сваім Паўлік. – А ты, Юраська?

І Юраська ўзяў адну каску. Сяргейку нічога не заставалася, як таксама падняць з зямлі цяжкі варожы шалом, а ў сваё апраўданне, што не стрымаў слова, сказаў:

– Матцы аднясу – каб парсюка карміла з яе, а то карыта ў нас дзіравае...

Дахаты хлапчукі вярталіся ўжо росным надвячоркам. З трафейных касак выторкваліся брылястыя ababкі і баравікі. Большанькія і прыгажэйшыя яны ўмысна паклалі на лісце зверху – каб радавалі вока. Пракідваліся і салодкія сыраежкі. Нашвэндаліся за дзень так, што хацелася есці. Смактала ў кожнага пад лыжачкай. Таму не-не, ды і адшчыквалі яны ад сыраежак маленькія кавалачкі, піхалі ў рот. Эх, да гэтых сыраежак яшчэ б лустачку хлеба!

Вярталіся хлапчукі ў вёску і неслі не толькі каскі з грыбамі, але і нейкую затоеную, шчымлівую трывогу...

Чаго ж наведваліся немцы ў Хатоўню?

Не сядзіцца ім.

5. УХ, ПАЧАКАЙ, ПАЛІЦАЙ ВІТУХ!

Дзед Нупрэй – адзін, мусіць, чалавек з усяе вёскі, ад якога нічога не ўтоіш, любая навіна пачынаецца з яго што раўчук з крыніцы: усё ўцікуе-упільнуе, а потым вылучыць зручны момант, уставіць сваё слова пра тое ці іншае. Акуратна, умеру, але кожны раз – у патрэбны момант. І што цікава, бывае, і зачэпіць-ушчыпне каго-небудзь, але на яго не крыўдуюць землякі: то ж Нупрэй сказаў, а

Нупрэй абы-што не ляпне. У цяжкую хвіліну – падтрымае, дасць рэцэпт, як жыць далей, што рабіць.

Бачыў ён і як хлапчукі ўзялі кірунак у бок Жавінніка. Дзед адразу змікіціў, куды і навошта яны рушылі. Прыгадаў ён учарашнюю гамонку каля ветрака, і паход той неспадзяванкай для яго не быў. Нупрэй ажно падкруціў, бы кнот у газоўцы, свой тонкі вус, хітравата прыплюснуў вочы і падумаў: «Ці ж я не глядзеў наперад? Глядзеў, нават ў два вокі. Так яно і ёсць – патэпалі, жэўжыкі, у лес, патэпалі. Падбітыя машыны, канешне ж, ім ноччу спаць не далі. Але ж няхай сабе і палюбуюцца, нікому не забаронена, а малечы – тым болей...» І ўжо услых, нібы яго хто і сапраўды чуў, сказаў:

– Толькі, хлопцы, асцярожней будзьце. А то вушы надзяру, як сваім дзецям некалі! Каб не думалі!..

Калі пачуўся гул грузавікоў, стары стаяў якраз на падворку і глядзеў у той бок, дзе зніклі хлапчукі і адкуль насоўваліся на сяло плюскатыя машыны. Яны раўлі і чмыхалі, нібы ў іх былі насы і туды трапіў ненарокам моцны Нупрэеў самасад. А-а-апч-хі-і! «Зноў прыпёрліся!» Стары схаваўся ў хаце – глядзець на немчуру ў яго не было асаблівай ахвоты, хоць пазней закарцела: што на гэты раз яны, нехрысці, прыдумаюць? Куры ж так хутка не растуць, як яны зачасцілі.

– Ці схадзіць? – нясмела глянуў на старую Нупрэй.

– Схадзі, а потым і мне раскажаш...

Грузавікі спыніліся перад старэнькім драўляным домам, да вайны ў ім была калгасная кантора. Салдаты, нібы гарбузы з вялікага каша, пасыпаліся на зямлю. Сярод іх Нупрэй адразу пазнаў паліцая Вітуха – ад усіх ён вызначаўся чорнай формай і павязкай на рукаве. Немцы былі ў шэрай,няйначай суконнай, форме: рукавы закасаны, а ў руках аўтаматы і на баку рабрыстыя жалезныя біклажкі. Паліцай адразу ўбачыў старога, ускінуў руку: бач ты, вітаецца, нягоднік, сябра знайшоў. А тады і доўга не прымусіў ён чакаць сябе – тут як тут, дыхае у твар Нупрэю перагарам і цыбуляй:

– Рыхтуй, дзед, вятрак. Бачыш, колькі людзей карміць трэба.

– Дык а яны што, без хлеба прыехалі?

– Не тваё саплівае дзела! Іспалняць будзеш!..

– А то б Гітлер укінуў кавалак у торбу кожнаму – як жа ён так адправіў, не снабдзіўшы. Я сена касіць еду ў луг, то Пелагея мая і накорміць і на дарогу пакладзе. Дарога ж няблізкая.

– Пагавары мне!..

Вітух махнуў на дзеда рукой, маўляў, з табой, старэча, мы потым разбярэмся, пра хлеб гаварыць яшчэ рана. Сёння трэба абсталяваць жыллё для нямецкага камандзіра – тут, у Хатоўні, будзе стаяць нямецкі гарнізон, і ў былой калгаснай канторы нехта вырашыў размясціць штаб. Калі дзед Нупрэй даведаўся пра гэта, ён са злосцю плюнуў і сказаў гучна:

– Цяпер вырадкі гэтыя жыцця не дадуць, ліха іх матары!

Стары млынар агледзеўся па баках. Нямецкія салдаты маленькімі кучкамі – па тры-чатыры чалавекі – сядзелі на траве, падкурчыўшы ногі, паабапал сваіх грузавікоў. Курылі, гергеталі. Між іх важна мерыў шырокімі крокамі зямлю Вітух. Бобік нервова і фарсіста раз-праз выцягваў з кішэні круглы, з алтын, гадзіннік, падносіў яго да вока, умысна трымаючы блішчастую рэч на далоні – каб бачылі – і зноў пnative паглядаў ва ўсе бакі, падкрэсліваючы важнасць моманта. Людзі не надта спяшаліся на сход, хоць і была каманда. Толькі дзеці ляцелі, галовы задраўшы. Ім, дзецям, што: ці на артыстаў цырка глядзець, ці на варожых салдат, – абы нешта зацікавіла. А немцы ж, бач, на гармоніку пілікаюць...

– Калі так будуць новую ўладу слухацца, то я ім пакажу, дзе ракі зімуюць! – натапырыў твар Вітух і зноў паглядзеў на гадзінннік. – Прывыклі, каб з хат выцягвалі. Дык запомніце: я – не брыгадзір...

А пакуль тое ды сёе, некаторыя немцы зашасталі па вёсцы. Што ім яшчэ трэба? Курэй падгрэблі раней, парсюкоў, у каго былі тыя і хто не паспеў іх схаваць, таксама. Яшчэ, чаго добрага, кароў паядуць. Будзе тады бяды.

У натоўпе Нупрэй убачыў Лявона Кончыка, і яму трохі стала весялей: усё ж не адзін перад гэтай воўчай зграяй ён будзе.

– Здароў, кум, – павітаўся з ім Нупрэй.

– Паклон, Язэпавіч, – працягнуў руку Лявон, хоць яны рэдка калі раней рукаваліся. – Вывалаклі?

– Можна сказаць, што і так.

Ёсць такія людзі, з якімі нічога не страшна, і немцы – таксама. Для Нупрэя такім чалавекам заўсёды быў Лявон Кончык. З ім і цяпер вось стаяць перад немцамі вальней можна, не трэба выцягвацца ў струнку.

– Вунь і Платон шкандыбае, – паказаў вачыма Нупрэй. – Сядзеў бы на печы. Дык не, паўзе.

Лявон кіўнуў: бачу, і з печчу згодны.

Платон, валюхаючыся з боку на бок, нібы сытая качка, падыходзіў да іх. Ступаў ён цяжка, апіраўся на кавеньку-крывульку, пільна глядзеў перад сабой у адну кропку, не адрываў вачэй ад сцежкі, нібыта баючыся, што варта збочыць з яе хоць на крок-другі – і паляціш некуды ўніз, як на той свет…

– Сваё адпоўзаў, – уздыхнуў Платон і адразу ж прадзёрся да Нупрэя і Лявона Кончыка. – З вамі весялей.

Ён паклаў сухія і жоўтыя, бы леташнія трэскі, рукі на крук кавенькі, толькі тады ўзняў выцвілыя, аднак неабыякавыя да жыцця, вочы. І зноў загаварыў:

– Занядужыў я. У грудзях сціснула нямаведама як. Не прадыхнуць. Кхе-кхе…

– Паляжаць трэба, – паспачуваў Лявон Кончык.

– Дадуць, чакай, – Платон паказаў вачмі на паліцая. – Прыпёрся і гоніць. Шнуруй, кажа, дзед, як можаш. Хоць паўзі, а каб у гурце быў. Для масавасці.

Бобік Вітух яшчэ раз задаволена і важна паглядзеў на свой гадзіннік, потым ускінуў уверх руку – папрасіў цішыні. Гэтая каманда падзей-нічала і на нямецкіх салдат. Тыя падхапіліся, выпрасталіся, абцягнулі форму. На што Лявон Кончык заўважыў:

– Глядзі ты, ужо і немцы перад ім выструнь-ваюцца. Далёка пойдзе. Калі не спыніць своечасова.

Нупрэй плюнуў:

– Свалата якая, га! І жыў жа пад бокам у нас. Куды, папытаць бы у саміх сябе, глядзелі? Вось якая гадасць, аказваецца!

– Ён што, важная шышка? – шапнуў нехта ў натоўпе.

– Не-е... Таксама скажаш. Бытта яловая: вісіць высока ды ляціць затое доўга, вобзем чмякаецца, ажно далёка чуваць, – патлумачыў яму Нупрэй.

Паліцай тым часам ускараскаўся на грузавік, пачакаў, пакуль суцішацца людзі, угамоняцца, а пасля загаварыў, зрываючыся на крык:

– Грамада! З вамі гаворыць прадстаўнік новай улады, узаконены вялікім фюрэрам. Паказваць дакумент не буду, вось ён – я: каму трэба, глядзіце. А цяпер – слухайце сюды! Калі вы будзеце мяне ўважліва, як на ўроку ў школе, слухаць і я не буду паўтарацца, тады, думаю, я доўга вас не затрымаю. Такі ўгавор стаўлю.

– Супчык шчэ нам угаворы ставіць, парасячая морда, – буркнуў Нупрэй. – Ну, ну, давай мянці, паслухаем, калі ўжо сабраліся. Балаболь.

– І так-с, – працягваў Вітух, – пераходзім да канкрэтнай і важнай справы, для чаго я вас і сабраў. Новая ўлада даводзіць да вашага ведама, што ў Хатоўні будзе стаяць наш гарнізон.

– Чый гэта – наш? – не зразумеў Платон і павярнуў вуха прама на Вітуха.

– Хіба ты, Платон, не бачыш, пад чыю дудку ён скача? – шапнуў Нупрэй

Паліцай жа працягваў:

– А таму я вымушаны, грамада, заявіць: да высокага начальства павінны аднесціся мы чынна і разумна. Раю вітаць...

– Картуз мо загадаеш заламіць? – зноў пачуўся Нупрэеў голас.

– Масла ў каго там завядзецца, яйкі, свежае мяса – усё, напамінаю, будзе вашым лепшым падарункам высокаму начальству, – працягваў Вітух. – Напамінаю і пра дысцыпліну. Адно трэба: пад-па-рад-ка-ван-не! І, крый гасподзь, ніякога благога намеру. Без гэтага, значыць!.. Што гэта я далей хацеў сказаць? Ага! Лясныя бандыты, якія не жадаюць свайму народу лепшай долі, могуць агітаваць таго-сяго... хто, вядома, слабы душой і целам... для гіблых спраў. Не раю. Ад усяго зямляцкага сэрца кажу: не раю.

– Вяроўчыну б яму на шыю накінуць ды сцягнуць з грузавіка, хамло такое! – усё больш і больш распальвалася нянавісць на паліцая у дзеда Нупрэя. – От жа ірад!

Лявон Кончык шапнуў на вуха млынару, каб не хваляваўся ён асабліва: шыя ёсць, а вяроўку знойдзем. І дзед, здаецца, крыху супакоіўся, стаяў моўчкі.

– Літасці не будзе, калі вы не так зразумееце мяне, а ў маёй асобе – новых гаспадароў.

– Асоба! – не стрымаўся ўсё ж дзед, хоць і пакляўся сам сабе маўчаць, не выторквацца, а потым глянуў на Лявона Кончыка, даў зразумець таму, што ўсё, больш ні слова, што хоча, тое няхай і мянташыць паліцай сваім брудным языком. Завязаў з крытыкай.

Паліцай папрасіў мужчын застацца, астатнім даў вольную. Натоўп варухнуўся, і раптам усе пачалі разыходзіцца – не паслухаліся яго мужчыны. Вы бачылі такое! Паліцай скамандаваў спыніцца.

– Нам трэба жадаючыя. Ёсць такія ці не?

– Спярша кажы – навошта, што рабіць? Га? – падставіў зноў вуха пад голас паліцая Платон.

Як высветлілася, трэба было рамантаваць кантору, прыстасоўваць яе пад штаб, і паколькі ахвотнікаў не знаходзілася, Вітух пачаў тыкаць у натоўп пальцам:

– Ты! Ты! Ты!..

Дзеда Нупрэя ён абмінуў, на Платона нават не глянуў. Палец стрэліў на Лявона Кончыка.

– Каго назваў – застацца! Астатніх, каб і духу не было. Марш адсюль. Ды глядзіце ж мне! – І бобік, задаволены, відаць, самім сабой, апісаў круг на абцасах ботаў, запыленых і вялікіх, а потым загадаў разабрацца мужчынам у адну шарэнгу. Па росту.

Дзед Нупрэй, перш чым пакінуць Лявона сярод «давераных і добрых спецыялістаў», вылучыў момант і паўшэптам сказаў яму:

– Я на ветраку буду…

– Добра, – кіўнуў Лявон Кончык і застаўся стаяць на тым жа месцы, дзе і стаяў. Далекавата ад паліцая. Той паманіў яго пальцам. І паставіў на правы фланг.

– Вучыць вас трэба! – гыркнуў Вітух.

Вярнуўшыся дамоў, Нупрэй коратка сказаў сваёй старой:

– Соль пабераажы. Надоўга, бачу, прыехалі...

Бабка Пелагея захлімкала і нічога не сказала. Нупрэй прытуліў яе да сябе, сказаў:

– Вось вестку атрымаем ад Шуры, весялей будзе. Пакуль тое ды сёе, і атрымаем... Не адразу, вядома ж. Пошта як цяпер ходзіць? Клыпае, можна сказаць. Як прусак. Ды, мо, і не да пісьмаў унуку: вайна – не вяселле. Пакуль аловак той знойдзеш, а папера, што, думаеш, з неба падае? – і стары торкнуў уверх сагнутым пальцам. – Во як! Галоўнае, каб ваяваў добра. А мы тут не падкачаем. Трымайся, Шура! Трымайся!..

Дзед Нупрэй патаптаўся яшчэ трохі на падлозе, задумлівы і маўклівы, а потым змахнуў з шаста рабочае адзенне – густа зацярушаныя мукой –здаецца, ажно, наскрозь! – порткі і кашулю, але перш, чым пераапрануцца, зноў паглядзеў на старую:

– Вайна не вайна, маладзіца, а без ветрака я, што ён – без ветру... Пайду на млын, пагляджу, можа хто і прывязе мех-другі з мінулагодняга ўраджаю... Ага. Сёння вецер добры.

– Паеж хоць.

– Не да ежы.

– Ідзі тады. Толькі ж нос не сунь, куды не трэба, А то я, бачу, ты з хлапцамі звязаўся – каб яны цябе, галовы ж гарачыя, неразумныя, куды ў зман не завялі. Знайшоў з кім сябраваць.

– Вучыць мяне будзеш! – прабурчэў Нупрэй і сабраўся ўжо было ў двор, калі ў хату ўваліўся Вітух.

– Вось цяпер можна і пагаманіць. З вока на вока. Баба твая нам не пашкодзіць. Што глядзіш на мяне так, быццам я табе на хвост солі насыпаў? – Вітух сеў за стол, і адразу даў ведаць, хто тут госць, а хто гаспадар. – Самагон давай. Ды не глядзі, не глядзі так на мяне. Хопіць, пакіравалі. Дайце і Вітуху. Пажылі пры той уладзе, а цяпер буду жыць я. Бацька мой дзе? На Салаўках? Ці ў Сібіры? Я яго туды не адпраўляў. А за тое, што замардавалі чалавека, хто адкажа?

– Мне пара, – Нупрэй памкнуўся выйсці з хаты.

– Кудый-та табе пара? Ці мне пачулася? – лып-нуў вокам Вітух. – А спытаўся ты перш, адпускаю я цябе ці не, га? То-та ж! Ці ты думаеш, стары небарака, перад табой той самы Вітух, што ўвосень прасіў-маліў цябе, каб хлеб наш змалоў? Забыўся? То я напамінаю. Акуратна і своечасова. Памыляешся, ох і памыляешся, дзед. Скажу: сядзі ноч і дзень – і будзеш сядзець як міленькі, нават за вугал, калі прыспічыць, не ўздумаеш выбегчы. Мяне, дзед, германец надзяліў вялікай уладай. Не самазванец я, не думай. Вось!

Вітух патрос перад носам старога нейкай паперкай, папярэдне выцягнуўшы яе з бакавой кішэні – лёгка, што цыркач: відаць, ён усім яе паказвае, таму і трымае напагатове.

– От, старэча, бумажэнцыя! Ёй любому нос падцерці магу. І такому лапатніку, як ты. Падыходзь, га!

Нупрэй усміхнуўся:

– Ты ёй, гэтай, значыць, паперкай, толькі нос можаш падцерці ці яшчэ што?

Вітух рашуча ўскінуў бровы, а потым з усяе сілы – млынар нават спалохаўся, што маснічыну праломіць – грукнуў узбоч сваёй нагі, абутай у новы бот, прыкладам карабіна, пасля тузануў старога за рукаў:

– Стаяць! Я б цябе, дзед, сам у расход пусціў вось гэтай штуковінай,– паліцай паказаў на карабін. – Маю, маю права. Не думай. А як жа! Бачыў дакумент? Там усё чорным па белым, як у газеце, напісана. Ды млын твой, дзед, трэба. Млын. Вятрак. Кажы яму дзякуй. Аднак папярэджваю: калі і там, на млыне, брыкацца будзеш, то я з табой буду размаўляць іншым метадам. Кеміш? Глядзі ў мяне!

Бабка Пелагея моўчкі паставіла на стол міску з капустай, унесла з сенцаў некалькі агуркоў і памідораў, а потым паставіла і бутэльку з мутным самагонам: хоць і апошняя, але ж паліцай не адвяжацца, сам пачне шукаць, вэрхал зробіць у хаце. Паставіла самагон, ціха сказала: «На, падавіся!»

– Ты што набычыўся так? – Вітух забулькаў з пляшкі ў карэц. – Новую ўладу упершыню бачыш? То прывыкай.

Надоўга мы. І падцісні хвост. Хопіць гогалем хадзіць па вёсцы. Я тут цяпер не апошні...

Хто ён не апошні, Вітук не адразу прыдумаў, таму ў паўзу, якая ўтварылася, Нупрэй уставіў сваё слова:

– Пацук.

Вітух папрасіў паўтарыць. Нупрэй сказаў, і калі паліцай узнагародзіў старога сваім кухталём, дзед адчуў, што справы дрэнь: хоць на нагах і ўтрымаўся, але пад вокам нешта не так... Хлопцы, калі вярнуліся ў вёску з каскамі і грыбамі, пашкадавалі, што не было іх на сходзе каля канторы, а калі ўбачылі пад вокам у дзеда Нупрэя вялікі сіняк, паабяцалі адпомсціць Вітуху. Юраська так і сказаў:

– Ух, пачакай, паліцай Вітух!

6. ПРАЧУХАНЕЦ, АЛЬБО ТРЫ ГАЛАВЫ ДОБРА, А ЧАТЫРЫ – ЛЕПШ...

Але перш, чым адпомсціць паліцаю за дзеда Нупрэя, хлапчукам трэба было вытрымаць дома нападзенне мацярок, бо тыя, калі ім верыць, з ног збіліся, шукаючы іх. Як згаварыліся ўсё роўна. А што тут з ног збівацца? Усяго-наўсяго ў лесе пабылі – дык ці ж упершыню! Не дапамаглі і каскі з грыбамі. Юраськава мама, доўга не раздумваючы, нават шпурлянула жалезны нямецкі шалом на агарод, грыбы разляцеліся па двары, скаціліся пад плот:

– Абы-што ў хату прэш! Рады вам не даць! Усе вочы прагледзелі, а яны жалеззе збіраюць у лесе. Дадумацца ж! А калі стрэліць?

– Не стрэліць, – патроху пачаў адбівацца Юраська.

– А бацьку што ты гаварыў, калі на фронт ён ішоў? Не помніш?

– Помню...

– Дык чаму ж тады не слухаешся?

Шкада мамы, вядомая справа: вайна, немцы кругом, усё можа здарыцца, а ёй тады трымай адказ перад бацькам. Але ж не сядзець Юраську склаўшы рукі, калі вайна. У сваёй хаце ўсе смелыя, а варта ступіць на вуліцу, паглядзець, як ходзяць па ёй немцы, і куды тая смеласць падзенецца. А яны, хлопцы, не такія. Ведаць трэба.

– Сядай еж, – уздыхнула мама і наліла супу. – Чаго толькі ні перадумалася. Немцы ж... Ці мала што? Прыстрэляць і не папытаюць.

У вачах мамы паўнютка слёз. Сястра Ліда моўчкі сядзела за сталом з лыжкай напагатове, і калі маці паставіла місу з супам, пачала сёрбаць варыва. Побач з ёй сеў і Юраська.

– Еж, сынок, еж.

Было б што. Апетыт ў яго сёння – ого-го! Вала б з'еў. Аднак выгляду не падаваў. Нават крыху ленаваўся – пасля ўсяго, што нарабіў, няёмка паказваць, што вымерхаўся. Калі ў місе нічога не засталося, Юраська аблізаў лыжку, сказаў:

– Пад'еў.

І ён прыгадаў у такі момант тату: той заўсёды, падсілкаваўшыся, задаволена ляпаў раз-другі сабе па жываеце – усё ў норме, парадак, цяпер можна і вылазіць з-за стала. Але не спяшаўся. Звычайна ён яшчэ трохі сядзеў так, абапершыся локцямі на край стала, распачынаў гаворку, прыгадваў, што было сёння ў полі ці ўвогуле ў вёсцы, марыў сенакоснай парой, як ранічкай падкляпае касу ды на золку ўзаб'е соткі на падоле. А маці слухала, ківала. Як і яму, Юраську, калі той снедаў і вячэраў – усё за адзін прысест.

Вось так, як сёння ён, сядзеў якраз тата у той суботні вечар. Паглядзеў ён спярша на хлопчыка, а тады на маці, сказаў:

– Мы заўтра з Юркам у Журавічы на кірмаш паедзем. Запражэм каня – і гайда. Што нам! Так, сынуля?

Юраська, зразумела, быў на сёмым небе. Ён ведаў, для чаго паедуць: купіць яму новыя порткі, бо ягоныя ўжо працёрліся і дзе толькі можна – лапік на лапіку. Абяцаў порткі тата. Не забыўся.

– Заадно і цукру купім, селядцоў, – гаворыць далей тата, і можна было падумаць, нібы порткі і сапраўды былі галоўнай і самай важнай пакупкай, па якую яны збіраліся ў мястэчка. Не, канешне ж, але бацькава хітрасць Юраську падабалася. – Паглядзім і табе, Ліда, крамніны на сукенку. Можа і на гатовую патрапім. Як пашэнціць.

Ліда таксама просіцца.

– Усім адразу нельга, – разважліва і строга казаў тата. – З кім жа маці мы пакінем? Хто ёй пасобіць па хаце? Тут хапае работы. А другім разам, давай дамовімся, дачуша, я цябе вазьму з сабой. Не ўсё ж Юраську, а? Дамова?

Сястра не адразу пагаджаецца, і назаўтра ранічкай праводзіць тату з братам за вёску: спярша едзе разам з імі на калёсах, звесіўшы ногі ў акенцы драбіны, а потым вяртаецца назад.

– А пра сукенку не забудзеце? – напамінае яна сумна і з надзеяй.

У Журавічы яны ўехалі якраз у тыя хвіліны, калі моцны і строгі мужчынскі голас паведамляў па талерцы, якая боўталася на слупе перад крамай, у якой прадаюць хлеб і цукар, што пачалася вайна. Тата пацягнуў лейцы на сябе, і конь спыніўся. А калі дыктар скончыў гаварыць пра вайну, бацька сцебануў пугай каня па ўзмакрэлай спіне, і калёсы загрукацелі што ёсць моцы.

– Вайна не вайна, а не свяціць жа задам! – шлёгаў і шлёгаў ён пугай над спіной каня, нібы той быў вінаваты, што пачалася, калі верыць таму строгаму мужчынскаму голасу, вайна. – Нэ-э, маць тваю пройбу!..

Кірмаш гуў. Юраська сядзеў на возе, а тата цёрся недзе сярод людзей, якія снаўдалі ўзад-уперад, абыякава, беспарадкава. Раней ніколі не бачыў хлапчук тут такога гармідару. Ды і нідзе. Плакалі людзі, галасілі, але не ўсе. Спяшалі, пачуўшы страшную вестку, да сваіх гнёздаў – лезлі напралом, з крыкам і гвалтам, да прылаўкаў. І ўсё да нечага прыцэньваліся, прымяраліся.

Доўга сядзеў тады Юраська на калёсах, ажно спіна забалела. Як у дзеда якога старога. Не справа гэта, каб так было з ягонай спіной, і ён выпрастаўся. Ого, ды так і зусім добранька! І людзей усіх бачыш. Адно картузы ды чупрыны мількаюць. Яшчэ і хусткі. Самыя розныя: белыя, чорныя, квятастыя... Убачыў Юраська і тату. Ён у выцягнутых руках нёс над галавой пакупкі, нібы пераходзіў глыбокую раку, дзе яму вады было пад самы падбародак. Ага! Порткі ёсць!

З Журавічаў вярталіся не так хутка, хоць конь дамоў заўсёды бяжыць ахвотней, больш шпарка: тата ўмысна

прытрымліваў лейцы, не даваў яму разгону. Чаму так, ён потым адкрыў сакрэт:

– Мала ў нас часу, сын, застаецца. Вайна... Давай пагаворым. Ніхто не падслухае. Тут мы – адзін на адзін. А пагаварыць трэба. Як мужчына з мужчы-нам. Не сёння-заўтра мяне прызавуць... гэта факт. Мабілізацыя, чуў у мястэчку, пачалася ўжо. Сур'ёзнае дзела, па ўсяму відаць. Адзін мужчына цяпер у хаце. Разумееш, што гэта значыць?

Юраська не ведаў, што адказаць. Палічыў за лепшае прамаўчаць. Так і зрабіў.

Конь ціха мясіў капытамі пыл, лёгка цягнуліся калёсы: кру-кру, – вялі колы на сухіх восях нудную мелодыю.

Хоць і збіраўся тата яму шмат чаго сказаць, а сказаў коратка і зразумела:

– Слухайся матку... Ты дарослы ў мяне. Паглядзі, якія вялікія парткі табе купілі. Крыху меншыя, чым на мяне. На чвэрць. – І тата расцягнуў штаны за калашыны, і, здалося, захінуў імі перад хлапчуком увесь белы свет...

... Юраська ўсё яшчэ сядзеў за сталом, на тата-вым месцы, нават так, як ён, – паставіў на абрус вострыя локці, а пальцы моцна сашчапіў у кулак. Адно хібіла – маўчаў, нічога не гаварыў. А што яму было сказаць? Не будзеш жа хваліцца, дзе брын-далі цэлы дзень, што бачылі? Хопіць, што грыбы на паркане вісяць, а каска нямецкая паляцела-пака-цілася, бы гарбуз. Не бабская гэта ўвогуле справа – слухаць пра ўсё гэта. І не мужчынская – расказваць...

Аднак Юраська ўсё ж не вытрымаў, папытаў:

– Немцы, кажуць, прыязджалі?

– Прыся, прыся ўжо да іх! – не спадабалася пытанне маці. – Калі-небудзь яны бяды наробяць. Сядзеў бы дома!

Дома сядзець справа няхітрая, але ж трэба неяк да дзеда Нупрэя збегаць. Жаданне вялікае ёсць. Але ж як скажаш пра гэта маці? Адразу пачне зноў павучаць, як паводзіць сябе пры акупацыі, нібы ён сам малакасос які. Бацька і той сказаў: ты – дарослы... Шкада, што яна не чула. А калі б пачула, то гэта шмат што б значыла. Хлопчык на ўсялякі выпадак папрасіў яго раскатурхаць рана, сказаў ціха, але горда:

– Я касіць пайду!

Маці моўчкі кіўнула. Касіць – гэта добра. Гэта не перад немцамі шныраць. Ды і жыць трэба, якой карысці з той бегатні? Юраська патупаў на сенавал, але спыніўся на двары. «Не, трэба на вятрак. Абавязкова. Як гэта пражыць дзень без дзеда Нупрэя?»

Вёска не спала. Было яшчэ рана, і яна толькі-толькі збіралася на спачын, да сну: то тут, то там патухалі цьмяныя агеньчыкі ў вокнах, бразгалі вочапы на веснічках. Вунь праплыла нечыя постаць у шэрым змроку, знікла з вачэй раптоўна, як і з'явілася. Скавыталі, надрываліся жабы ў копанцы.

Юраська ўпэўніўся, што маці з Лідай ляглі спаць, і патупаў да вятрака. Па кладцы, якая вісела над рэчкай вузкім паяском, гойдала і спружыніла, ступаў крок у крок. А потым выбегла насустрач вузенькая лысая сцежка... і якраз у гэты момант ён пачуў патрабавальны і строгі голас Сяргейкавай маці: «Вярніся, сказала! Каму гавораць? Ты куды гэта, на ноч гледзячы? Я табе пакажу, неслух, як матку не слухацца!» Усё зразумела, як белы дзень: Сяргейку на вятрак не адпускаюць. Юраська ўявіў, як сябрук перамінаецца з нагі на нагу, шморгае носам, трэ кулаком вочы і ўвогуле робіць кіслы выгляд – мо хоць так яго пашкадуюць, адпусцяць. Яму робіцца шкада Сяргейкі, і Юраська дакарае сябе, што не падказаў, як трэба было абхітрыць маму. А трэба было сказаць так, як адчаканіў ён: «Я касіць пайду!» Касцы заўсёды былі і будуць, пэўна ж, у пашане. А вось Паўлік – малайчына, ён падпільноўваў ужо Юраську.

– Чуў? – папытаў адразу.

– Чуў...

Эх, жыццё! Ну хіба ж яны, маткі, не могуць зразумець, што не дзеці ўжо хлопцы, а самыя што ні ёсць сапраўдныя партызаны. Так, так, партыза-ны: ні сёння-заўтра яны збіраюцца падацца ў атрад. Вось толькі трэба пранюхаць да іх дарогу, і ўся справа будзе ў капялюшы. Для гэтага ж і на вятрак шыбуюць. Цікава, ці прарвецца Сяргейка? Аднак яго так і не дачакаліся.

– Ну, што, пайшлі? – лыпнуў вачыма ў змроку Паўлік. – А то і дзеда праваронім, і Сяргея не дапільнуемся.

– Пайшлі...

Хлапчукі моўчкі падаліся да прыступак, крутых і рыпучых, што вялі да дзвярэй, з якіх цьмяна сачылася халоднае святло ад ліхтара, вылузвалася са шчылін – дошкі рассохліся, а самі дзверы скрывіліся, даўно не ведалі, што такое пазы, якія зрабіў для іх некалі цясляр. Стары ўжо вятрак, як і сам дзед Нупрэй.

Юраська нясмела пастукаў у дзверы. Пры-слухаліся. Шэпт, які даплываў з будынку, раптам прыціх, а голас дзеда Нупрэя, глухі і стрыманы, падбадзёрыў хлапчукоў:

– Заходзьце, не грыміце. Адамкнёна.

Дзверы прарыпелі, і хлапчукі адразу ж апыну-ліся за нізенькім парогам, стаялі на дошках, некалі раз і назаўсёды убеленых – як не наскрозь – пылам ад мукі, і пэўны час не маглі заўважыць млынара.

– Га-а, жэўжыкі! – выглянуў аднекуль з цемры дзед Нупрэй, падаўся насустрач сваім гасцям. – Чаго ж пасталі? Праходзьце, калі наважыліся да мяне. Праходзьце, праходзьце.

І дзед паказаў рукой, каб яны ішлі за ім. Там, у слаба асветленай бакоўцы – ліхтар, як заўсёды, стаяў пры ўваходзе – нехта кашлянуў. Кашаль падаўся знаёмым. Пазней ўбачылі: на табурэце, нібы пан, шырока разваліўшыся і ўзгрувасдзіўшы на столік вялікі кулак, сядзеў Лявон Кончык. Канешне, хто ж яшчэ тут будзе. І сядзеў ён так, быццам знерухомеў, закамянеў, а ягоны кулак быў прыбіты да вечка стала цвіком.

– М-да, – нарэшце варухнуўся Лявон, прыцмокнуў языком, крутнуў галавой. – М-да... дзялы дзялішкі.

– Сядайце, хлопчыкі, на мяшочкі, – дзед Нупрэй ляпнуў па самаму пузатаму мяху, над ім ажно закурэй белы пыл. – От сюды. І ты, Паўлік, давай. Ці падсобіць табе?

– Сам...

– Сам дык сам. Што цікавае скажаце? – дзед Нупрэй навастрыў слых, хітравата абвёў позіркам гасцей.

Сябрукі перасмыкнулі плячыма, але трохі павесялелі, бо адчулі, што стары рады іх з’яўленню. Толькі не ведалі, што сказаць яму. А сапраўды – што? З чым яны прытупалі? З якімі навінамі? Няма навін. Не будзеш жа расказваць дзеду Нупрэю пра тое, аб чым ён і сам ведае. Ну, былі ў лесе, бачылі разбітыя грузавікі. Спытаць бы,

чаго прыязджалі ў вёску немцы. А што ён, млынар, ведае? «Былі, былі немцы», – Юраська ўявіў, як скажа, апярэдзіўшы іх, зараз дзед Нупрэй. Скупа, хітра. Ці сам негаваркі Лявон Кончык. Пара і яму нешта выцадзіць. Таму і сядзелі, маўчалі. Аднак, як пераканаліся пазней, не заўсёды карысна лапатаць, іншы раз чаканне і сапраўды золата. Дзед Нупрэй прысеў да стала насупраць Лявона Кончыка, паглядзеў на хлапчукоў:

– Наш дзень настаў, малеча. Толькі пра вас пагаманілі, а вы тут як тут. Што значыць – лёгкія на ўспамін. Скажы, кум?

Лявон Кончык уцягнуў у рот шмат паветра, кіўнуў: было.

– Гаманілі? Пра нас? – не паверыў Паўлік. – Жартуеце? Што пра нас можна гаманіць? У вас, мусіць, і без нас клопату багата.

– Таму і ўспомнілі, што клопату багата, – пагадзіўся млынар. – Адным нам яго не адужаць. Зваліўся гэты клопат на нашы з вамі галовы, забрыкай яго каза, што снег улетку. І думай цяпер, кумекай, як пазбавіцца ад яго. Справа, браткі, важная, адказная дужа яна... Не думайце, што давяраем вам яе не падумаўшы, наскокам. Не. Раіліся, і доўга. Помніце сваё «чэснае піянерскае»?

– Карацей гавары, Нупрэй! – нецярпліва папрак-нуў таго Лявон Кончык. – Не муку ж мелеш. То важная справа. Хлеб таму што. А гаварыць можна і карацей...

Дзед Нупрэй пагадзіўся:

– Заўвагу прымаю. З Аляксеем Касцючэнкам у мяне дамова была. Калі што – паведамляць яму. Якім чынам, карціць ведаць? Не раблю тайны, бо цяпер вы не проста хлопцы басаногія і хатаўнянскія басурманы, а партызанскія сувязныя, і мы на вас ускладваем вялікія, прама скажу, планы. Як на верных памагатых. Цяпер мы без вас – як вятрак мой без ветру... Слухайце сюды, хлопцы... За Жавіннікам, дзе бярэ дарога на Каменку, стаяць тры сасны. Старыя, касматыя, з траха голымі каранямі. Вядома, на ўзвышшы, вецер ліжа з усіх бакоў...

– Як стары костку, – падказаў Лявон Кончык і ўсміхнуўся сам сабе.

Відаць, успомніў пра вячэру.

– Бачылі? – папытаў пра сосны дзед Нупрэй.

– Паўз іх на луг ездзілі, – кіўнуў Юраська.

Паўлік таксама сказаў паўшэптам:

– Тыя сосны сёстрамі называюць.

– Ведаеце, значыць, – палагаднеў твар у старога. – Гэта ўжо добра. Аблегчваеце нашу задачу. Да чагоу я пра сосны? З сённяшняга дня, ці вечара – так дакладней будзе – для вас існуе адна сасна, сярэдняя. Не забывайце. Сярэдняя. Па маёй дамове з партызанамі, менавіта яна будзе служыць схованкай. Тайнікам. Ёсць у тым дрэве не надта глыбокае дупло, мая рука пальцамі па дне шкрабе. Ад зямлі дупло тое невысока, акурат па вашаму росту, дацягнецеся. Сёння альбо заўтра раніцай трэба пакласці туды першае наша паведамленне. Пажадана, каб прыцемкам. Ноч ёсць ноч – яна схавае і прытуліць, што матка родная. – Нупрэй прыслухаўся. – Лічу, што трэба паставіць нашых у яснасць, што чакаецца ў Хатоўні раскватараванне варожага гарнізона. Не ведаю, багата ў тым гарнізоне будзе салдатаў ці не, але адчуваю, што напрэцца іх сюды, як рыбы ў нераст у нашу Гутлянку з поймы. Ведаць пра гэта партызанам трэба ў абавязковым парадку. Я так лічу. Лявон мяне падтрымлівае. Для чаго ж тады дупло выбіраў і вас чакаў, хлопцы, га?

– Канечне, трэба! – Юраська ажно зрабіў крок наперад да млынара, нібы збіраўся бегчы да сасны проста зараз.

Узрадаваўся першаму заданню і Паўлік:

– Абавязкова! Я панясу! У мяне кішэнь глыбокая, не вываліцца!

Юраська паказаў свае кішэні – вывернуў, і аказалася, што ў яго яшчэ глыбейшыя, асабліва на правай калашыне, дзе ён носіць, калі косіць, брусок. А дзед Нупрэй не звяртаў на тыя кішэні ўвагі, гадаў, што з сябе будзе ўяўляць той гарнізон.

– Што сёння для нас сакрэт, заўтра не будзе, – цвёрда казаў ён. – А мо і зусім перастрэнуць партызаны немчуру ды намуляць ёй бакі, патрасуць, як воўк авечку, дадуць у каршэнь? Каб знаццё, як той казаў, што ў кума піццё,– стары ўсміхнуўся куточкамі вуснаў, глянуў на Лявона Кончыка: той адказаў яму цёплай усмешкай,– дык пабег

бы... Пажартаваў, хопіць. Бліжэй да справы. Сядай-ка, хто з вас байчэйшы, на маё месца...

Млынар узняўся, нырнуў у цёмны кут, дзе ўзяў яшчэ адзін ліхтар «лятучы кажан», запаліў яго, а Юраську, які сядзеў ужо насупраць Лявона Кончыка, падаў аловак і маленькі квадрацік паперы.

– Трымай, браце. Прыбярог. У гаспадарцы, не дарэмна ж кажуць, усё калі-небудзь спатрэбіцца. І да Лявона: – Памагай, кум, падказвай, што пісаць. Тры галавы добра, а чатыры яшчэ лепш.

Лявон варухнуўся на табурэце, крэкнуў:

– Толькі надта многа не пішыце. І старайцеся так шкрабаць, каб супастат не адразу даўмеўся, што да чаго, калі і трапіць яму цыдулка.

– А як бы ты сам напісаў? – паглядзеў на кума Нупрэй.

– Я? Ды проста... Намячаецца размяшчэнне ў Хатоўні нямецкага гарнізона. І кропка. Ага, мабыць, трэба дадаць: надоўга, бо штаб робяць. Пакарацей. Менш слоў – больш справы. Што вы, хлопцы, думаеце на гэты конт?

Вытыркнуўся наперад Паўлік:

– А тое, што ворагу запіска ніколі не трапіць. Так мы і аддадзім яе!

– Адкуль ён можа пра нашу схованку даведацца? – здзівіўся Юраська.

Яшчэ трохі паспрачаліся, як і што пісаць, а потым Юраська вывеў на тым квадраціку паперы ўсяго некалькі слоў: «Неўзабаве намячаецца раз-мяшчэнне ў Хатоўні варожага гарнізона. Па распа-раджэнню паліцая В. Х. Ката мужчыны рамантуюць кантору праўлення калгаса пад штаб. Чакаем указанняў».

– Было б добра, каб пад гэтым тэкстам нейкае слова паставіць, – паглядзеў на дарослых Паўлік.

– І мне так здаецца, – падтрымаў яго Юраська.

– Га, дзед Нупрэй? А вы, дзядзька Лявон, што скажаце?

– Гэта што яшчэ за подпіс такі? – не зразумеў намеру хлапчукоў млынар.

– Яны хочуць, Нупрэй, баявое імя сабе прыдумаць,– здагадаўся Лявон Кончык. – Ці не так, мальцы?

– Вядома! – засвяціўся твар у Паўліка.

– Ціха! – гыркнуў па Паўліка дзед Нупрэй. – Кажы больш панятліва. Тут табе не прахвесары. Што? Для чаго? А то прыдумаем які ляпсус, што людзей насмяшым. І сам чорт нічога не разбярэ...

– Вось і добра,– заступіўся за сябрука Юраська. – Няхай і не разбярэ. Няхай і немец галаву паламае...

Аднак млынар не прыняў прапановы хлапчукоў паставіць нейкі подпіс унізе, патлумачыў:

– Прыдумаць яно – не бяда, можна. Толькі ўсё ж трэба рабіць нам так, каб не даваць немцу і маленькай зачэпкі. Няхай лепш і не чуе і не ведае. Тады і нам спакайней будзе. І прашу далей слухацца мяне і вось яго, Лявона... І без выбрыкаў, хлопцы! Думайце галовамі. Глядзіце ж мне, каб усё шыта-крыта было. Ну, а калі ўжо так прыспічыла вам тое слова ужыць.... то калі прыдумаеце – скажаце. А пакуль нічога не пішыце пад запіскай. Там, у лесе, ведаюць, што да чаго...

7. ГІЛЬЗА НЕ ТОЛЬКІ ДЛЯ ПОРАХУ

...Ноч выдалася зорнай, ціхай. Над лесам, бы зачапіўшыся рогам, вісеў маладзік. Недзе ў гушчары палахліва крыкнула сава. Потым другі раз.

Хлапчукі насцярожыліся. Аднак потым навакол зноў стала ціха. Юраська шапнуў Сяргейку, які ішоў крыху ззаду:

– Сава палюе...

– Ага, – адказаў той.

Паўлік крыху адстаў ад сяброў, таму не чуў, пра што яны гаварылі. Вятрак хлапчукі пакінулі адразу, як толькі дзед Нупрэй скруціў трубачкай запіску, запіхнуў яе ў гільзу і працягнуў Юраську:

– Трымай. Кішэні без дзірак? Глядзіце ж, не пасейце.

– Я ў руцэ панясу, – паабяцаў Юраська.

– Твая справа. Галоўнае, каб не згубіў. Ну, шчаслівай дарогі, мальцы,– дзед моцна пацiснуў ім па чарзе рукі. Яшчэ мацней – Лявон Кончык.

Але перш, чым пайсці да соснаў-сясцёр, сябры выручылі ўсё ж з сямейнага палону Сяргейку. Той апраўдваўся, што ва ўсім вінавата маці, а не ён, аднак яго

ніхто не слухаў: не было калі, трэба спяшацца, а то хутка пачне світаць. Ледзьве толькі сосны паказаліся ў паўзмроку, прыветна схіліўшы свае вялізныя шапкі ўбок хлапчукоў, над дрэвамі праляцеў ветрык, злёгку загойдаў голле, нібы напомніў сябрукам, што толькі адзін ён тут і гуляе-забаўляецца, нібы нават загадаў тым: ідзіце ж смялей, не бойцеся, чаго пасталі, хіба не разумееце, што я вам кажу?

– Я пайду адзін, – зірнуў на Паўліка з Сяргей-кам Юраська. – А вы чакайце тут. Сяргей, ты можаш драчом скрыпець. Калі што – падай знак.

– Добра.

– Павел, глядзіце тут удвух...

Паўлік таксама кіўнуў. Юраська расшчапіў кулак, і яны утрох глянулі на гільзу.

– Давай, Юрась.

– Ціха. Чаго нам баяцца, праўда ж, хлопцы? Ну, я пайшоў...

Паўлік з Сяргейкам злёгку бачылі, як іх сябрук падыходзіў да соснаў, і чым далей ён ішоў, тым больш губляўся ў змроку, а неўзабаве і зусім прапаў з вачэй. Толькі трывожна махалі шапкамі-аблавушынамі старыя камлістыя дрэвы ды гуляў у іх кронах ветрык. Здаецца, побач яны, сосны, аднак не, далекавата ўсё ж. Гэта таму, мусіць, што вялікія дрэвы, высозныя. Да іх жа клыпаць ды клыпаць.

– Можна было і нам бліжэй падыйсці,– пашкадаваў Сяргейка.

Але Юраську доўга чакаць не давялося. Неўпрыкмет вынырнуў ён перад самым носам у хлапчукоў з цемры, спыніўся і пераможна гукнуў:

– Парадак!

Паўліку з Сяргейкам хацелася крыкнуць «Ура!», але яны ўспомнілі, дзе знаходзяцца, і толькі моўчкі ашчаперылі Юраську, пацiскалі яго крыху: заслужыў!

– Цішэй вы, задушыце! – брыкаўся Юраська. – Адпусціце ж!

Шарэў на ўсходзе змрок, браўся ў нізінах густы туман, калі хлапчукі вярнуліся ў вёску з першага баявога задання.

– На вятрак!

Дзед Нупрэй падзякаваў хлапчукам і загадаў ісці спаць.

– Будзе дзень – будзе і ежа, – сказаў ён шматзначна і пазяхнуў.

Юраська, ужо калі пераступіў парог хаты, успомніў, што збіраўся ранічкай ісці касіць і прасіў, каб маці яго разбудзіла. А што, калі яна прачнулася раней, чым ён заявіўся? Зноў будзе прачуханец! Сам сабе Юраська паабяцаў калі-небудзь вулучыць час і шчыра расказаць ёй, каб не хвалявалася дарэмна, калі і будуць надарацца ў яго вось такія, як у гэтую зорную ноч, нечаканыя знікненні.

А яны, спадзяваўся хлапчук, будуць цяпер усё часцей і часцей.

8. ПОБАЧ З ДАРОСЛЫМІ

Дачакаўся нарэшце дзед Нупрэй, калі паспее жыта! Шапаткое, каласістае. Той лапік, што меўся на гародчыку, менш непакоіў дзеда. Сярпы стары навастрыў загадзя, а рупных рук яму не займаць – удвух з Пелагеяй яны за які дзень дадуць ратунак любой збажыне, прыпуцяць да каласка. Тут трэба глядзець намнога шырэй, чым свой лапік, уціснуты вузенькай палоскай паміж яблынь ды груш. Жыта ўрадзіла і на калгасным полі. Як быць з ім? Не спаць жа ў шапку, не чакаць, калі колас асыплецца. Нешта трэба прыдумаць, каб і хлеб не прапаў, і ворагу не дастаўся. А тут і пасланне ад партызан у сасне якраз: «Вас зразумелі. Хвалім за ініцыятыву. Будзем дзейнічаць. Падпольны райком партыі ставіць задачу перад усімі хлебаробамі калгаса «Новае жыццё» своечасова ўбраць зерневыя культуры. Сабраны ўраджай часткова падзяліць на кожны двор (па колькасці чалавек), астатні закапаць да дадатковых указанняў. Фронту патрэбен хлеб...»

– Вось такія ёлкі-палкі! – дзед Нупрэй даслухаў да канца пасланне, якое прачытаў яму Юраська, аблізаў засмяглыя губы. – Што гэта – загад альбо проста парада? Мусіць, усё ж загад. Калі ж тут чорным па беламу напісана: падпольны райком партыі... Ну, канешне, райком, хто ж яшчэ! Зяць Марусін, Касцючэнка,– не абы- хто! Ён і кіруе. Гэта ў нас, у арцелі, безуладдзе. Трэба, значыць, прымаць

пакуль кіраванне на сябе. А там відаць будзе. Юрась, га, Юрась, давай мне паперку ад партызанаў, а сам імчы да Паўліка з Сяргейкам, ды разам на адной назе вёску абскачыце: перадайце людзям, каб да майго ветрака тэпалі. Будзем жніво пачынаць. Ды скажыце, што не паліцай Вітух кліча на сход, не абы якое саплівае начальства... – Млынар прыдушыў падэшвай бота акурак, паскроб патыліцу, відаць, хацеў яшчэ сказаць нешта больш вартае, значнае, але ў яго не знайшлося тых патрэбных слоў, і тады ён проста загадаў: – Ну, марш, марш!..

– Мы ўмомант, дзеду! – усхапіўся, бы віхор, Юраська, панёсся з вятрака. Быў – і няма.

Лявон Кончык майстраваў нешта на двары, пад паветкай, а калі ўбачыў Юраську, падняў на таго вочы.

– Дзядзька Лявон, дзед Нупрэй кліча!

– Няўжо? – адклаў у бок сякеру Лявон Кончык, увагнуў галаву ў плечы, нібы тая навіна і сапраўды здзівіла яго. – Што гэта ён? Толькі ж бачыліся...

– Ён усю вёску збірае.

– Дзе?

– Ля вятрака.

– Перадай, буду, буду, а як жа.

– Ды не буду, – скрывіўся Юраська,– а зараз трэба ісці. Адразу. Бягом. Дзед яшчэ і папярэдзіў, каб вы параней былі. Яму параіцца з вамі трэба. Чулі? Параіцца.

– Тады іду, іду, Юрка, – твар у Лявона Кончыка зрабіўся адразу сур’ёзным, ён моцна ўвагнаў сякеру ў камлюкаватае палена, што, мусіць, азначала: канец справе, раз Нупрэй чакае.

А Нупрэй, убачыўшы яшчэ здалёк Лявона Кончыка, выглянуў яму насустрач, сустрэў, моўчкі ўзяў пад локаць, нібыта памагаў таму крочыць па сцежцы да ветрака.

– Ну, вось і першае распараджэнне з атрада,– зазірнуў Лявону ў вочы млынар: цікава, як той адрэагуе, як ацэніць навіну? Лявон маўчаў. Потым ціха спытаўся:

– Важнае што?

– Так, так. Здаецца, і мірнае заданне, але вялікай важнасці. З подпісам падпольнага райкома партыі.

– Нават так?

– А мы што тут, у хованкі гуляем, у жмуркі? Ці я пустабрэх які? Ты ж мяне ведаеш, кум. Пачынаем жаць. Фронту хлеб трэба. Пара сярпы пускаць у ход. Пажнем, абмалоцім. І – пад лапату. Падалей, падалей ад ворага. І каб не ўнюхаў нат. А куды пазней збожжа дзяваць – скажуць. Сасна для чаго?

– Так, так,– уздыхнуў Лявон Кончык. – І што ж рабіць думаеш?

– Я?

– Ага. Ты.

– Я сваё аддумаў. Няхай люд думае. Народ. І рашае. Вось збярэцца, і думае няхай. Ён сеяў хлеб, яму і жаць, яму і малаціць. Прыемны клопат, скажу табе. Люблю, калі пахне наўсцяж хлебам. Трэба будзе, таксама серп вазьму. Не зломак.

– Людзі людзьмі. А староста? Яму ж вочы хусткай не завяжаш. Возьме ды гаўкне... паведаміць, куды трэба. А тыя на гатовенькае прыляцяць – і нам дулю пакажуць. Са смакам.

– Гэты староста што ёсць, што няма. Для выгляду. Нам свайго старасту выбіраць трэба. Старшыню – па-нашаму. Хтосьці ж павінен Міхайлу замяніць. А то плывем, быццам у лодцы без вясла: да якога берагу прыб'е, і тое добра. Так не павінна быць. Не век жа без кіраўніка жыць. Развалакуць-расцягнуць калгас. Што немец, што самі. Уцяміў?

– Ды я-та ўцяміў. Усё ж староста гэты пад нага-мі ... што бяльмо на воку.

– Ігнат – не паліцай Вітух. Свой ён чалавек. Не сам жа напрасіўся, ведаеш. Пад прымусам шышкай зрабілі. Ды і што ён за начальнік, калі ў яго нават стрэльбы няма? Хоць бы дубальтоўку якую паляў-нічую далі – варон палохаць. А так... Я да яго, калі ведаць хочаш, любыя ключы магу падабраць.

– Ну, гэта як сказаць, – засумняваўся Лявон Кончык. – Чалавека ўлада псуе.

– Улада... Што ён, бургамістр які? Ні пячаткі ў яго, ні той жа вінтоўкі. Голае месца. Нуль, можна сказаць.

– Быць асведаміцелем можна і без вінтоўкі. Языком можна стрэліць так, што з гарматы мудрэй не бабахнеш.

– Ігнат не бабахне. А калі што, дык не паспее і ротам хаўкнуць, як залепім яму рот. На ўсялякі выпадак я папярэджу старасту. Каб не рыпаўся. Каб не надта... Так і быць.

Нупрэй з Лявонам вялі яшчэ колькі часу гамонку, а на прырэчным лажку паказаліся людзі – крочылі да іх. Пакуль яны былі далекавата, Нупрэй памеўся паказаць Кончыку запіску.

– Хадзем, глянеш, – кіўнуў млынар на дзверы.

– Можна і не глядзець, – абыякава адказаў Лявон. – Я ў тых літарах, што сарока ў музыцы. Не было калі хоць каліва граматы ўхапіць. То на пана спіну гарбаціў, то з белапалякамі сіламі мераўся, то ў кулака кавалак хлеба зарабляў. Ведаеш жа. Не заўважыў, як і састарыўся, – Лявон паспрабаваў выпрастацца, але толькі крактануў, махнуў рукой. –На тым свеце, мусіць...

– Хадзем, хадзем... Не прыкідвайся невукам.

Лявон нехаця патупаў за млынаром.

– Чаго ты там нас збіраеш, Нупрэйка? – пачуўся хітраваты і звонкі голас цёткі Аксінні. – Вы што, зачыніліся?

– Ды не, скарб дзелім,– усміхнуўся Нупрэй. – Пачакай, не паўзі сюды. Дарэмна шкрэбціся будзеш. Ідзем ужо. Вяртаемся.

– Добра, добра. Пачакаю.

Пачуліся каля ветрака і іншыя галасы. Нупрэй з Лявонам Кончыкам чулі, як Аксіння казала землякам:

– А певень мой на трэці дзень сам прывалокся. Вымерхаўся, схуднеў, ледзьве ногі прыцягнуў. І дзе лазіў, каб спытаць? Ці ў яго ж клопату каля сваіх чубатак мала? Паспявай толькі варушыцца. Дык не, на суседскія двары паглядае, валацуга!

– Хоць засталося з кім яму ў хованкі гуляць? – незласліва спытаўся нехта.

– А то ж не! Усе чубаткі цалюсенькія. Як адна.

– Што, немец твой двор абмінуў хіба? Бачком паўз яго?

– Так я і аддам! Шукай, кажу, ірад. А як зной-дзеш, калі я іх замаскіравала. Павярцеўся-пакруціўся, кулакамі памахаў, ды і павярнуў ні з чым. На адыходак, праўда,

шыбку разбіў. Трэба было штаны з яго садраць, каб зімой вакно заткнуць!

Грымнуў смех.

– Сабраліся, – кіўнуў Лявон Кончык.

– Цяпер зразумеў, упэўніўся, што за паперка? – па складах дачытаў запіску Нупрэй, трасянуў ёю над галавой. – Не думай, што толькі я цікаўнасць да хлеба праяўляю. У многіх да яго інцярэс. І ў ворага. Але яму павінны мы ад нашага коласа даць паварот.

– Ну, дзе там той Нупрэй? – не цярпелася камусьці перад ветраком. – Нупрэй, ты што, заснуў?

– Ды ужо ж заснеш улетку, – нарэшце Нупрэй паказаўся на прыступках. – У такі час толькі спаць. Жорны мае заржавеюць.

– Чаго сабраў? Навошта?

– Кажы давай, а то ж не зіма на дварэ: кожная хвіліна дорага!

– Сабраў чаго? Калгасны сход, браткі, трэба правесці. А то што ж вы думаеце, га? Няма старшыні, Міхайлы нашага, дык нам і зусім на грудзях рукі скрыжаваць ды чакаць, пакуль пярун ударыць? А пярун вісіць, вісіць, ядрона шыш, над самай макушкай, – Нупрэй торкнуў пальцам у неба, як гэта любіў ён рабіць нярэдка. – Грэх сядзець у такі час па хатах. Трэба ж намеціць нарэшце, як жыць далей. Такія-сякія планы пабудаваць. А як жа! Мы што, зломкі? Не-е! Не скажу. Люд мы працавіты. З характарам. Заўсёды ў нас сарочка потам пахла. Дык давайце спакойна і саабшча і рашаць, што рабіць належыць, як жыць далей.

– А што рашаць? Вайна калі ж, – прамырмытаў аднаногі Марцін.

– На вайну не спісвай, Марця, – рашуча адказала яму Аксіння. – Ты ўжо раз даваяваўся, цяпер на мыліцах швэндаеш. Хочаш, каб і мы так поўзалі? Пакалечыць супастат не ўсіх дык праз аднаго, а нам трэба на нагах крэпка стаяць. Пакуль не папруць чужынцаў у той бок, адкуль і зваліліся. Што ж нам, на калені ўпасці, міластыню ў немца прасіць? Ці жывымі ў дамавіну класціся? Глядзі, каб жа не так! І правільна кажа Нупрэй: трэба рашаць, як і што. Пакуль не позна.

– Во баба, так і ворагам мяне зробіць! – агрызнуўся нарэшце Марцін. – Ні за што ні пра што. Дык я...

– Дык-кудык! – агрызнулася і Аксіння.

У гурце загулі, загаманілі.

– Цішэй, цішэй, – мякка папрасіў Нупрэй. – Якія могуць быць спрэчкі? Бліжэй да справы. Я мушу сказаць, што ўсё роўна без старшыні нам ходу няма. Пакуль шчэ тое-сёе ў арцелі і засталося, пакуль ёсць мы з вамі. Статак без пастуха што значыць? А нічога. Хоць мы і не каровы, але і нас пасвіць трэба. Каб дружней траву скублі. Тую траву, што па нашаму нутру. А пакуль мы ядзім хлеб, то і трэба думаць пра яго, дбаць. А то што ж атрымліваецца, людцы? Стаіць збажына, бы сірацінка, і ніякога клопату да яе. Сваю, бачу,жаць пачалі. Правільна: свая сарочка заўсёды бліжэй да цела, сакрэту няма. А хіба ж калгаснае – чужое?

– Малайчына дзед Нупрэй! – штурхануў Юрась-ку ў плячо Паўлік.

– Не перашкаджай слухаць, – адмахнуўся Юраська.

А дзед працягваў:

– Спярша давайце выберам старшыню. Стараста не ў нашай торбе. Ды і які з Ігната камандзір? Няхай ён сваю кудзелю прадзе, а мы будзем сваю. Паглядзім, у каго прасніца лепшая.

– Каго ты думаеш, Нупрэй, на старшыню? Твая кандыдатура? – выгукнула Аксіння.

– Называй! Ці сам будзь! – не цярпелася і Ягорысе.

Нупрэй узняў руку, папрасіў цішыні:

– Думаў і над кандыдатурай, няго ж. А каго б вы прапанавалі?

Зрабілася надзвычай ціха. І парушыла гэтае гнятлівае маўчанне ўсё тая ж неўгамонная Аксіння:

– На кума паказвай. Ён хоць больш-менш на мужчыну падобны. Хоць і сонны заўсёды, бы лета-шняя муха. А з нас, баб, каго выбераш? У каго дзяцей няма – рот баіцца разявіць, а якая гаваркая дужа – дзеці за падол трымаюць. Паказвай, Нупрэй, на кума! Не будзе ж Марця па полі кувыркацца...

– Правільна, Лявона!

– Кончыка! Асіліць! Пацягне!

Нупрэй шчасліва ўсміхаўся, глядзеў на Лявона Кончыка, які стаяў і соп побач з ім на прыступках ветрака і запунсавеўся ўвесь, нібы нявеста.

– Стаў на галасаванне – хіба ж мы яго не ведаем! Наш чалавек!

– Хто – за?

Лес рук. Усе даверылі Лявону Кончыку. Нупрэй паляпаў яму па плячы, паказаў рукой на тое месца, дзе сам стаяў дагэтуль.

– Станавіся, кіруй.

Кончык не зусім ахвотна, як падалося, аднак усё ж спусціўся на тую прыступку, дзе стаяў Нупрэй, нешта прамырмытаў яму, матлянуў галавой: відаць, і сам не чакаў, што ўсё так будзе хутка. Мусіць, яшчэ і паспеў шапнуць млынару: «А ты, брат, таксама харош: папярэдзіць жа трэба было, а не знянацку!»

– Ну, што ж, таварышы... Дзякуй, скажу вам, за давер, – Лявону цяжка даваліся словы, ён падоўгу падбіраў іх. – Будзем убіраць ураджай. Сёння ж трэба поле разбіць на соткі. Прыкінем давайце, хто колькі зможа ўбраць.

– Ты ўжо там, Лявон, прыкідвай, размяркоўвай сам, – параіла Аксіння. – Абралі – працуй. І не выдумвай. Хоць і бясплатна. Па колькі атрымаецца сотак – і ладна будзе. Давай прама на падворак. Каб меней валтузіцца.

– На падворак? – уперыла на Аксінню пукатыя вочы Ягорыха. – Як гэта – на падворак? А калі ў адным двары пяцёра чалавек, а ў іншым – адзін? І той, як Марця? Як я. Ну хіба ж справядліва?

– А ў каго гэта пяцёра?

– У Полькі Мікітавай. У Данілавых. У Валюшавых. Хай сабе не пяцёра, але блізка да таго. Не адзін рот. Навошта ж мне адной ўпірацца, што казе рогам у стог? Ды і што я адна?.. Адна і ёсць адна. Геройства не праяўлю.

– Не балаболь! – папракнуў Аксінню Марцін. – Мянціш во толькі дарэмна, час займаеш. Курэй дык ты немцу і на нюх не паказала, а хлеб няхай грабе. Ты гэтага хочаш?

– Ты курэй маіх не чапай!

– І соткі лішнія на цябе пакуль ніхто не ўзваліў,– памяркоўна працягваў Марцін. – Я вось што думаю. Усё ж трэ аловак узяць у рукі ды і запісаць, хто ў нас

працаздольны. І браць у разлік кожнага. Каб пароўну. Каб не крыўдна.

– Вынесу, вынесу аловак, – заспяшаўся ў млын Нупрэй.

Неўзабаве вярнуўся, уручыў Лявону аловак і кавалак паперы.

– Пішы, Лявон, пішы, кум, – а потым успомніў, што Кончык не багата чаго дамогся ў грамаце, таму забраў усё назад у таго з рук, адшукаў вачыма ў натоўпе Юраську, даў знак, каб падбег. – Як і ў любой саліднай і паважаючай сябе канторы, у нас таксама пісарчук ёсць. Падыходзьце, запісвайцеся. Глядзі ж, Юрась, паўважлівей будзь, не праміні каго. А то ляманту будзе. А Лявону шапнуў: – Пасмялей, свае ж людзі, мямля! Не з'ядуць! Будзь, як у мяне на млыне! Ну-у!

Аказаліся ў тым спісе побач з дарослымі таксама сам пісар Юраська, Паўлік і Сяргейка, іншыя хлопчыкі і дзяўчынкі.

– Цяпер поўны парадак, – працягнуў паперу Нупрэй Лявону. – Ажур. Трымай і беражы. Тут ўсе твае байцы. На іх і абапірайся.

9. КУДЫ ЕЗДЗІЎ СТАРАСТА

Каля хаты старасты хлапчукі, калі вярталіся ад ветрака са сходу, убачылі самога Ігната. Неяк дзіўна паводзіў сябе ён. Надзьмуты, засяроджаны, а вочы – хіба ж не відаць! – так і стрыгуць па баках: ага, што там у нас, шаноўныя, куды тэпаем, адкуль? Абапершыся на тын, Ігнат курыў – пускаў такія вяроўчыны дыму, што неба не відаць. Канешне ж, нервуецца! А што яму рабіць, калі людзі пачынаюць жніво, а ён і перашкодзіць гэтаму не можа! Хоць трэсні ад злосці, а карысць адна: вяскоўцы, вайна ім ці яшчэ што, свой сялянскі клопат ведаюць і не перашкаджай ім, староста!

Назаўтра надвор'е выдалася як па заказу – сонечна, цёпла. Хатаўнянцам лёгка працавалася ў полі. Ды і каб нават дождж ліў, а жыта жаць трэба. Кожная хвіліна дорага каштуе. Таму і спяшаліся людзі, бабкі з кудлатых залатых снапоў раслі хутка – неўзабаве іх было ўжо не злічыць. Дзед Нупрэй спярша спрабаваў рабіць гэта, а

тады абвёў позіркам сваіх зачэпістых вачэй людзей, плюнуў і сказаў гучна, каб чулі ўсе:

– Не ўганюся! Да трыццаці яшчэ ў мяне добра атрымліваецца, а далей завалілі снапамі тымі – не прадыхнуць! А што я гаварыў? – Нупрэй раз-пораз выціраў узмакрэлы лоб рукавом кашулі. – То-та ж!.. Кожны па снапу – бохан хлеба, мяркуй. Салдат на фронце двое сутак пражыць зможа. А тут, бач, колькі іх ужо, тых снапоў. Адна Аксіння навярцела іх калі не сотню. Рота байцоў ёй аддзячыць сваім геройствам. І сумнявацца не трэба.

Аксіння ж дзівіцца на млынара, папраўляе хустку і весела шчабеча:

– Халодненькай вадзічкі каб, я б, Нупрэй, і яшчэ больш снапоў нажала, яй-богу. Папрасі хлопцаў, хай вады з Драздовай крынічкі прынясуць. У ёй вада, – абпілася б, да таго смачная. Цябе хлопцы паслухаюцца.

– Мяне – канешне! – Нупрэй задаволены, што Аксіння не сама просіць хлопцаў, а давярае гэты клопат яму. – Тут ты маеш рацыю, маладзіца. Так, а дзе ж яны? Ага, бачу!

Калі ж адгукнуўся Юраська і падышоў да старога, той загадаў камандзірскім голасам:

– Кліч сваю гвардыю! Баявое заданне ёсць!

Што заданне тое не надта сур’ёзнае, хлапчук адразу здагадаўся: не будзе ж ён ім ставіць задачу пры ўсёй, лічы, вёсцы. Не памыліўся. Так і ёсць. Прапанаваў усяго-наўсяго сабраць у людзей посуд і прынесці халодненькай вадзічкі з Драздовай крыніцы. А біклажак розных набралася – ого! Тут і Паўлік з Сяргейкам не выручаць. Юраська лыпнуў вачыма: што ж рабіць, дзеду? Нупрэй зразумеў усё без слоў і выдзеліў у памочнікі яшчэ двух зусім маленькіх хлопчыкаў, якія самі па сабе забаўляліся на іржэўніку.

І зноў ім патрапіў на вочы стараста Ігнат.

– Хлопцы, гляньце! – насцярожыўся Паўлік і паказаў рукой на дарогу, на якой грукацелі калёсы.

Соп і фыркаў конь, ляніва ставіў капыты на дарожны пыл, а на калёсах, выцягнуўшы наперад ногі, важна сядзеў стараста. Ігнат вяртаўся ў Хатоўню.

– Куды гэта ён ездзіў? – нядобра падумаў пра старасту ўсё той жа Паўлік. – А што, калі да Вітуха? Прачуў, што мы жыта жнём, і паехаў, гад! Канешне ж, данёс!

Юраська таксама не зводзіў позірку з Ігната, а стараста зухавата – нахабнік, бач ты! – шлёгнуў пугай па распаранай спіне каня і той паслухмяна пабег па дарозе.

– Думаеш, паведаміў? – нарэшце паглядзеў на Паўліка Юраська. – А ты, Сяргей, што скажаш?

Сяргейка, як заўсёды, толькі варухнуў сваімі худымі плячыма: хто яго ведае, адкуль мне знаць? Можа... А можа і не... Цьфу! З гэтым Сяргеем адны праблемы, ніколі сваёй думкі не выкажа, прывык за спіны іншых хавацца. Правільна іншы раз яго маці дома і трымае – а што карысці, хоць ён і тут, з усімі разам? «Не ведаю... Не бачыў... Не чуў...» Юраська злуецца: «Мы адны павінны бачыць і чуць!» Але выгляду не паказвае.

У поле вярталіся амаль подбегам. Хацелася хутчэй расказаць Нупрэю і Лявону Кончыку пра таямнічую паездку некуды з вёскі старасты Ігната.

– Вада едзе! – першай узрадавалася, убачыўшы дзятву, Аксіння. – Не праскачыце ж міма! Куды так разагналіся?

Давялося спыніцца каля Аксінні.

– Вось дзякуй вам, вырātавалі ад спёкі! – піла і хваліла яна ваду. –Смакоцце!

Хлапчукі раздалі поўныя біклажкі з крынічнай вадой, а самі адвялі падалей ад жанчын Нупрэя, і Юраська, глытаючы ад хвалявання словы, горача казаў:

– Ігната... старасту бачылі. Ён на калёсах у вёску аднекуль вяртаўся. Можа паліцаю ці немцам сказаў, што жнём?

Нупрэў уважліва выслухаў хлапчукоў, аднак падзяліцца сваімі думкамі пакуль не спяшаўся. Потым нечакана для сяброў сказаў амаль што абыякава, чым астудзіў іх запал:

– Ідзіце працуйце. А за ваду дзякуй. Сапраўды, смачна п’ецца на жніве... Нібы ўпрыкуску з хлебам.

– Дзед Нупрэй! – Паўліку не спадабалася, што стары і брывом не павёў, а справа ж сур’ёзная. – Дык што?..

– Няхай ездзіць Ігнат, куды хоча. Думаеце, у яго клопату няма? Жучок вунь... дзівіцеся, – Нупрэй тыцнуў носам лапця ў сцяблінку, па якой мітусліва паўзла божая кароўка,– і тое на адным месцы не сядзіць. Куды ён, цікава, бедалага, так шпацыруе, галаву задраўшы? Бач,

зваліўся, саслізнуў... а зноў шкрабецца. Не павяртае назад. Угору, угору паўзе, анціхрыст... Туды, відаць, дзе яму лепш будзе... дзе зацішней...

10. ЦЁЗКА

Спаў Юраська без задніх ног. Натаміўся за дзень. Нешта быццам снілася, але як ні стараўся ўспом-ніць – што снілася, калі расплюшчыў вочы, нічога не атрымлівалася. Усё змяшалася ў кучу. Нейкі кавардак. А што помнілася? Быццам у хаце сядзіць на лаве невядомы мурзаты дзядзька і п'е з чорнага гарлача малако, сапе і п'е... І адкуль ён тут узяўся? Навошта? Хто такі? Пратэпала па падлозе мама, прарыпелі масніцы... І ці яна гэта? А, можа, хто іншы? Быццам і не яна...

Прадраў хлопчык вочы, нерухома ляжаў у ложку і гадаў, сон гэта ці што. Прыслухаўся. Быццам і сапраўды нехта п'е малако – чуваць, як глытае: юк-юк-юк... Каганец на прыпечку смуродзіць, на сцяне зіхаціць цень ад кароценькага язычка полымя. «Які ж гэта сон! – Юраська нарэшце адарваў галаву ад падушкі. – І хто такі гэты дзядзька? Маці прайшлася па падлозе... так, яна».

– Спі! – строга паглядзела на Юраську мама. – Рана яшчэ.

– Выспаўся.

– Усё роўна спі, а то будзеш блытацца толькі пад нагамі!

Хлопчык не паслухаўся, пазяхнуў, моўчкі апра-нуўся, моўчкі сеў на ўслон – твар у твар да невядомага чалавека, які ўжо даўно напіўся малака і хваліўся, які ён добры ваяка. Калі яго паслухаць, то дзе не быў і чаго не бачыў. Юраську такое не падабаецца: хвалько! Сапраўдны салдат хваліцца не будзе.

– А-а, прачнуўся, гвардзеец! – нібы даўняму знаёмаму, усміхнуўся Юраську чырвонаармеец, і што ён быў чырвонаармейцам – адразу відаць: у салдацкім жа адзенні, а будзёнаўка ляжыць побач, зорачкай на печ – Ну, гаспадыня, дзякуй вам. А мне пара. Пакуль яшчэ спяць усе, то я па агародах да лесу, а там разбярэмся... Ваўку не страшна ў лесе – ваўку страшна сярод людзей. Вось так,

хлапчына! – Чырвонаармеец падміргнуў Юраську, паляпаў па плячы і спытаў: – І кім жа ты стаць хочаш, калі вырасцеш?

– Партызанам!

– Ого-о! Ты далей, землячок, глядзі, далей. А з немцамі як-небудзь мы самі разбярэмся. Партызан – гэта не спецыяльнасць. Гэта так... Вось хлебаробам – чым кепска? Ці пілотам? Га? Во гэта прафесіі! Эх, мне б самому за плужком прайсціся, на цёплай баразне пасядзець. Засумаваў я па полі, Юрка. Юрка, так?

– Ага.

– Каб ведаў, як засумаваў! Хоць плач. А трэба – бачыш? – ваяваць.

– Хлеб мы і так... – Юраська шморгнуў носам, хацеў расказаць пра вятрак, пра жыта, але спахапіўся: а што, калі?.. Мала што ў гімнасцёрцы і ў будзёнаўцы з зорачкай. Начапіць на сябе можна чаго хочаш. А нагаворыш абы-чаго – атрымаеш тады ад дзеда Нупрэя на сухары.

І прыкусіў язык.

– Ціха, кажаце, у вас? – чырвонаармеец паглядзеў на Юраськаву маці.

– Ціха, ціха, дзетка.

Дзетка. У яго вунь ужо і вусы ёсць, а мама: дзетка. Можна падумаць, што ён малы які. Дык не ж – калі ўстаў з лавы, то галавой ледзь не ў столь упёрся.

– А то адпачылі б. Удзень у нас спакойна. А то гляджу я на цябе, салдацік, і бачу, што нейкі ты дужа замучаны.

– Гэта так. Тры тыдні ідзем да сваіх. А вось наконт адпачыць – слушна. Відаць, паслухаемся вас. Калі і прыляжам, то толькі не ў хаце. Нам у пуньцы каб. Жмуток сена ёсць – лепшага ложка і не прыдумаць. Дазволіце ў пуньцы, гаспадыня? Але спярша мушу падзякаваць за хлеб і гасціннасць.

– Юрка, адвядзі чалавека.

– Пашліце, ага ...

– Вядзі! – выбраўся з-за стала начны госць. – Юрка, значыць? Цёзка. Ну, добра, час у нас, спадзяюся, яшчэ калі-небудзь будзе пагаманіць. Паказвай, землячок, дзе тут у вас сенавал.

– Хадземце, – настрой у Юраські паступова рабіўся лепшым, ён рады быў, што чырвона-армейцы ці хто яны, але нашы людзі, хіба ж не відаць, вырашылі адпачыць у іх хлеўчуку і на тым духмяным сене, якое ляжыць пад самым пры-стрэшкам і якое зацягнуў туды ён сам: Юраська выкасіў лажок татавай «літоўкай», і як добра, што яно ўжо спатрэбілася, сена тое!

На двары іх падпільноўваў яшчэ адзін невядомы чалавек. На выгляд быў стараваты і надта худы, і калі Юраська адвёў іх на сенавал, паказаў, дзе могуць яны адпачыць, той сіпатым голасам сказаў:

– А староста дзе жыве?

Цёзка запярэчыў:

– Спі. З гэтым старастам трэба яшчэ разабрацца.

– Пакуль ты разбярэшся, то ён першы тое ж зробіць. Пабачыш.

Юраська пачынаў усё больш і больш кеміць, што за людзі перад ім і чаму іх цікавіць Ігнат. Што свае – тут і пытанняў быць не можа. Здагадваўся: відаць, добранька ўсыпяць Ігнату, каб не быў халуём у немцаў і абы-куды не ездзіў! Вось паспяць, адпачнуць – тады чакай, староста, мала не будзе!

Вяртаючыся з хлеўчука ў хату, хлапчук заў-важыў, як яшчэ некалькі чалавек – адзін за адным, ланцужком! – прашмыгнулі ў паўзмроку вуліцы. Адзін з іх спыніўся, глянуў на Юраську, папытаў:

– Малы, дзе нашы?

Ага, так Юраська і скажа. Нашы – не нашы, а дакажы, можа, ты іх і шукаеш, каб расправіцца, як той сіпаты хоча са старастам. Што робіцца! Адзін за адным бегаюць, палююць... Настаў такі час, як кажа дзед Нупрэй, што сам чорт не разбярэ нічога, не кажучы ўжо пра чалавека.

– Дзе нашы? – паўтарыў пытанне ўзброены чалавек, і калі ў цёзкі Юркі боўтаўся на баку наган, то ў гэтага быў сапраўдны аўтамат.

– Не бачыў, – схлусіў хлопчык.

– Каб табе павылазіла! Ён не бачыў! Ды ты ўсё ведаеш, блазнюк! Паказвай!

Але тут паказаўся сам чырвонаармеец-цёзка і заступіўся – папракнуў гарлапана:

– Не крычы на яго. Малайчына, цёзка: хоць і сваім, а ты нас не выдаў. Хвалю.

Юраська насупіўся:

– Адкуль я ведаў?

– Таму яшчэ раз кажу табе: малайчына! А цяпер бяжы ў хату, нам пагаварыць трэба. Бяжы, бяжы.

Юраська сядзеў, як і хвілінамі раней, за тым жа сталом у хаце і думаў пра ўзброеных людзей, якія нечакана з'явіліся ў вёсцы гэтай ноччу. «Партызаны яны, і спрачацца нечага, – разважаў. – Аўтаматы нашы, гавораць па-нашаму. Адзенне рознае... не, не салдаты. Толькі калі партызаны, чаму яны тады пра нас, сваіх сувязных, нічога не папыталіся? А дзед Нупрэй ведае, што гэтыя людзі ў вёсцы, ці не? Збегаць бы да млынара, аднак той забараніў прыходзіць да ягонай хаты. Толькі – на вятрак... Але так рана яго там не будзе...»

– Спі! – як стрэл, грымнуў над вухам матчын прысуд.

Давялося паслухацца. Тым больш, што ён і сапраўды не выспаўся: зліпаюцца вочы, бы склееныя. Прылёг – не ляжыцца. Пра рознае думаецца і думаецца. Назойлівыя, нібы тыя камары, думкі. А потым задрамаў... Ненадоўга. Маці ўжо корпалася па гаспадарцы, то заходзіла, то выходзіла, і хлопчык вырашыў абхітрыць яе. Ён паклаў на сваё месца пад коўдрай світку, узбіў яе. «Парадак. Падумае, што сплю і не будзе хваля-вацца», – і выбраўся з хаты на падворак.

Свяціла сонца. Гулліва лёталі на гародчыку Аксінніны пчолы, іх зняла яна нядаўна ў лесе – цэлы кубел, чым надта ж ганарылася: даўно хацела яна мець пчол, а тут сам Бог іх паслаў, ды і пчолы малайцы – асабліва не ўпарціліся, бо ведалі, разумнікі, што ў добрыя рукі ідуць. Бачылі? Хвалько. Быццам клубком віселі пчолы на арэшыне і яна перакаціла той клубок у вядро. З тыдзень недзе цётку пазнаць нельга было: пчолы моцна пакусалі яе, хоць і разумнікі, здаецца, Аксіння сцежкі перад сабой не бачыла: заплылі вочы. Дзед Нупрэй жартаваў: «Бачыў кітайца, не хлушу. Ісцінны хрэст. Пастаў яго і Аксінню побач – не разбярэш, дзе хто. У кітайца, мусіць, партрэт і таго лепшы, больш на чалавека падобны... І трэба ж было ёй тых

насякомых чапаць? Ненаеднасць да чаго даводзіць!.. Цьфу!..»

Цётку Аксінню і пачалі з лёгкай рукі Нупрэя клікаць кітаянкай. Але як толькі твар жанчыны прыняў ранейшы выгляд, людзі неяк і забыліся пра гісторыю з пчаліным роем, забылі і пра тое, чужое, далёкае для іх слова «кітаянка». Мусіць, яшчэ і таму, што больш падыходзіла ёй слова «жмінда», цётка нярэдка падмацоўвала яго сваімі канкрэтнымі справамі, і хатаўнянцы карысталіся апошнім.

Пчолы ў Аксінні прыжыліся, і хоць былі яны з дзікага гурту, але жанчына набыла недзе борць, усцягнула яе на грушу, і, кажуць, нават ела патрохі мёд.

Пчолы сядзелі на венчыках кветак, пераляталі з аднае на іншую, а за імі цікаваў, раз-пораз нацэльваючы лапку з вострымі кіпцюрамі ў бок абранай ахвяры, стары і лянівы кот Васька. Толькі дзе там! Пчала пералятае на іншы венчык, кот намячае новую ахвяру, але і яна, пачуўшы нядобрае, таксама вырашае трымацца падалей ад Валькі. Канешне, каб кот больш энергічна і лоўка пускаў у ход сваю лапку, а не ленаваўся, то, мусіць, пчолы б хутка разлічыліся з ім. Як некалі з цёткай Аксінняй. А то ж ён проста забаўляецца – ад сумоцця, якое нагарнулася, відаць, не на аднаго ката ў Хатоўні.

Юраська паклікаў ката, той скочыў з паркана, прытуліўся да нагі хлапчука.

– Галодны, мабыць? – спытаўся ў ката Юраська.

– Мя-ў! – адказаў Васька.

– Галодны, значыць. Пайшлі, аднясу цябе на паляванне, калі сам ужо і хадзіць лянуешся. – Хлопчык узяў ката на рукі, патупаў з ім у хляўчук. – Лаві мышэй. Не лянуйся, Васька. Кожны сабе павінен хлеб зарабляць. Бяжы.

Васька пастаяў на адным месцы, паматляў хвастом, узняў сумныя вочы на Юраську і неахвотна падаўся ўглыб хляўчука.

«Спяць? – крадком падняў ён галаву на вышкі, аднак убачыў там толькі скамечаную самаробную подсцілку і кажушок, які давала маці накрыцца начным гасцям. – Калі ж гэта яны паспелі выспацца? І ці спалі ўвогуле?» І ад думкі, што не заўважыў, як некуды падзеліся ўзброеныя людзі, яму зрабілася крыўдна. Праваронiў.

Зусім настрой прапаў. Хацелася ж бліжэй пазнаёміцца з начнымі гасцямі, даведацца, хто яны і адкуль. Можа ім і дапамога якая патрэбна? Дык калі ласка! Дзед Нупрэй таксама ж не супраць быў з імі пагаманіць. Ён, млынар, можа нават і ведае гэтых дзядзькоў?

Раптам Юраська ажно здрыгануўся – зусім блізка пляснуў сухі стрэл. Пакуль ён круціў галавой па баках, шукаючы вачыма, хто б мог стрэліць, прагучаў і другі.

– На агарод сігануў! На агарод! – па голасе Юраська пазнаў свайго цёзку. – Трымай яго! Збяжыць, гад!..

«Каго гэта яны ловяць? Старасту Ігната? Дык куды яму, старому і нямогламу, уцякаць? Ён і так ледзьве ходзіць», – нічога не мог зразумець Юраська. Аднак тое, што ён убачыў, захапіла яго, і хлапчук не стрымаўся, падбег бліжэй да Ігнатавай хаты. Пасярод двара стаялі чатыры паліцаі з узнятымі ўгару рукамі, а партызаны – цяпер Юраська ўжо і не сумняваўся ў гэтым – запускалі рукі ў іхнія кішэні, нешта вымалі адтуль, кідалі на зямлю. Крыху воддаль ад паліцаяў адзінока і сумна стаяў староста, і таксама трымаў рукі над сваёй лысай галавой.

– Кірэй, бяжы на агарод: там Юрка адзін! – крычаў сіпаты партызан, якога сёння ноччу Юраська адводзіў на вышкі разам з Юркам-цёзкам. – Уцячэ паліцай Кот! Уцячэ!

– Ён без карабіна выскачыў!

– Дзядзечка, у Вітуха наган ёсць! Сам бачыў! Ён яго вось тут носіць! – адкуль і словы знайшліся ў Юраські, ён падбег да сіпатага партызана. – Сам бачыў!

– Няўжо? – насупіўся сіпаты і зірнуў на Кірэя. – Юрка ж там адзін! Кірэй!

Кірэй, колькі было моцы, сігануў праз Ігнатаў паркан, прыгнуўся да зямлі, і неўзабаве знік за вуглом пуні.

– Ігнат, апусці рукі, – загадаў старасту сіпаты партызан, – ды нясі вяроўчыну. Памагай, брат служывы, дружкам сваім лапы круціць.

– Ага! – кіўнуў Ігнат і хуценька схаваўся ў кладоўцы.

А Юраська ж, калі пачуў гэтую размову, і сам шыбануў услед за Кірэем на агарод.

– Стой, халера здрадніцкая! Стой, застрэлю! – крычаў Юрка-партызан, і на імгненне запаволіўшы бег, прыцэльваўся і страляў па Вітуху, які без аглядкі нёсся ў бок лесу.

Толькі абцасы ботаў мільгацелі. Ён галёкаў ужо на ўскрайку сада, рабіў выкрутасы між дрэў, таму партызану было, відаць, не зусім зручна страляць. Але трэба!

– Цаляй, цаляй, дзядзька Юрка-а! – закрычаў і Юраська.

– Не збяжыць! Даганю!

Аднак жа Вітух, хоць і з адным вокам, а бачыць, паразіт, далёка. Зусім і не дрэвы перашкаджалі страляць трапна па яму, не. Вітух убачыў на гародчыку дзеда Платона, таму бег насупраць яго. Хітры, гад! Ведае, што не будзе партызан страляць, бо можа трапіць у зусім нявіннага чалавека.

Пагоня працягвалася. Трохі паводдаль, ззаду, кандыбаў Кірэй, зачапіўся за нешта, кульнуўся ў разору і вылаяўся. Але адразу ж падхапіўся, пабег далей. Не страляў і ён. Эх, дзед Платон! І трэба было табе вылезці на агарод у самы непатрэбны момант – адны мінусы ад цябе. Араць ён уздумаў! Таксама араты знайшоўся – ледзьве клыпае. Юраська спярша раззлаваўся быў на старога, але адразу ж і пашкадаваў яго: паліцай гвазануў Платона кулаком па галаве, той прысеў, скурчыўся ад болю, а Вітух тым часам адчапіў каня ад плуга і ўскочыў таму на спіну.

– Стой, гад! – ужо амаль побач з ім апынуўся і Юрка-партызан.

Вітух стрэліў з таго нагана, пра які напамінаў Юраська. Юрка-партызан спатыкнуўся, прысеў на калена, паглядзеў на Юраську, хацеў нешта яму сказаць, але з куточку рота пацякла тоненькімі струменьчыкамі кроў... і ён упаў на спіну, сціскаючы рукой рану на жываце.

– Уцёк! Уцёк! – зарумзаў Юраська.– Ён уцёк, дзядзька Кірэй... А вы ж... а вы ж чаго не страляеце?

Кірэй глянуў у той бок, дзе ляжаў Юрка-партызан. І паспяшаўся да яго. Бліжэй падбег і Юраська. Кірэй прыўзняў галаву партызана, тармаснуў, а потым заплюшчыў яму вочы:

– Юрка-а! Юрка-а-а!..

Кірэй падняў Юрку-партызана і панёс у двор старасты. Людзі, што былі там, моўчкі знялі картузы. Паліцаі, якія сядзелі на падводзе, звязаныя адзін з адным вяроўкай і з запіхнутымі ў рот кляпамі, адвярнуліся.

– Дзе будзем хаваць? – спытаўся сіпаты ў Кірэя. – У лес павязем ці мо тут, бліжэй да людскога жытла? Як думаеш?

Кірэй маўчаў, зmoраны смерцю таварыша.

– Дзе тут у вас могілкі, Ігнат?

– Дамавіну спярша трэба зрабіць, зараз дошкі пашукаю, – сказаў стараста.

– Рабі, Ігнат. Ды збірайся з намі. Нельга табе больш у вёсцы заставацца. Паліцай Кот уцёк, і цяпер ты больш не павінен яму на вочы трапляць.

«А я і ведаў, што Ігнат – наш чалавек, не які-небудзь варожы паслугач!»– абрадаваўся Юраська.

Юрку-партызана пахавалі на вясковых могілках – на самым ускрайку, бліжэй да дарогі. Яго таварышы стрэлілі па тры разы угару, і падаліся па бальшаку за калёсамі, на якіх сядзелі арыштанты. Разбрыліся і вяскоўцы.

Юраська, Паўлік і Сяргейка яшчэ трохі пастаялі над свежым узгоркам жоўтай зямлі, а потым пакрочылі па той жа дарозе, што і партызаны. У вёску чамусьці ісці не хацелася.

– Ведаеш, Юраська, як толькі скончыцца вайна, мы паставім там помнік, – ціха прамовіў Паўлік. – Сапраўдны. З зорачкай. Каб ведалі усе, што там герой ляжыць…

– А з Вітухом усё роўна разлічымся! – сціснуў пальцы Сяргейка, матлянуў у паветры кулаком.– Нам бы толькі аўтамат!

– Ці хоць наган. Рукамі яго не возьмеш. Слізкі ён, што ўюн. А Юрка-партызан не прызнаўся, хто ён на самой справе… Гаварыў, быццам тры тыдні да сваіх прабіраюцца… А са старастам Ігнатам абяцалі разабрацца… А ён – свой… Вось і мы так павінны тайны трымаць, а не першаму стрэчнаму хваліцца, што амаль героі.

Гэта сказаў Юраська.

Хлапчукі яшчэ раз аглянуліся на могілкі.

Не, не хацелася ісці да хат.

11. МУДРЫ ВЯТРАК

Немцы прыехалі ў вёску на двух грузавіках. На першай машыне важна стаяў каля кабіны Вітух, нахіляўся раз-пораз да шафёра, паказваў таму рукой, куды трэба

кіраваць – да драўлянага будынку калгаснай канторы. На пагорку, дзе бобік праводзіў тую сходку, грузавікі спыніліся, чыхнулі гарам, замоўклі. Салдаты, як і той раз, выкаціліся з грузавікоў, загергеталі. А потым Вітух вадзіў іх па хатах, і тыя аблюбоўвалі сабе кватэры. Ігнатава жытло стаяла адзінока і сіратліва, на дзвярах боўтаўся свірнавы замок. Вітух адразу, канешне, успомніў гэты двор і тое, што цудам жыць застаўся, таму злосна грукнуў ботам па веснічках і паабяцаў:

– Я цябе, стараста, задушу сваімі рукамі! Пабачыш!

Хоць і пуставала Ігнатава хата, немцы ў ёй не спыніліся: атабарваліся яны там, дзе былі гаспа-дары – і пры гэтым дбайныя, рупныя: харчавацца ж трэба, а стараста і лыжкі з сабой, кажуць, забраў у лес. Багата і яшчэ на што разлічвалі ворагі, калі пасяляліся ў хатаўнянцаў – каб гаспадыні не толькі ежу гатавалі тады-сяды, але і бялізну мылі. І жанчыны мылі, гатавалі. А куды падзенешся! Не паслухаешся, дык мала не будзе. Каму ахвота, каб на цябе вочка аўтамата нацэльвалі? На, еж, сабака! Лепш кінуць костку, няхай грызе, смокча.

Двух немцаў пасяліў Вітух і ў Юраськавай хаце. Здаецца, людзі як людзі – такія ж рукі маюць, ногі, вочы... Ды усё роўна нейкія не такія яны. І хоць жывуць салдаты ўжо побач з Юраськам цэлы тыдзень, спяць пад адным дахам, быццам нават і ўсміхаюцца яму тады-сяды, калі на іх нападзе нешта, відаць, ён аніяк не можа прымірыцца з думкай, што немцы – людзі... Нават шакаладам, бывае, падлагоджваюць , але хлопчыку не хочацца глядзець на той шакалад. «Трэба ён мне, пахне як нешта нясмачнае!» Асабліва крыўдна робіцца Юраську, што нейкі рыжы і гарбаносы Курт спіць на татавым ложку. Звычайна ранічкай Юраська, калі прачынаўся, адразу глядзеў на татаў ложак, і калі не ўбачыць яго, падымаўся і сам. Па прывычцы ён і зараз не-не ды і кіне позірк на татаў ложак, але ўбачыць на ім раскудлачаную рыжую, бы грэбень у Аксіннінага пеўня, галаву Курта, і яму не хочацца ні спаць, ні ўставаць.

Юраська дзівіўся праз шыбу, што робіцца на вясковай вуліцы. Некуды паехалі немцы на грузавіку, а потым, згорбіўшыся, пратэпаў Лявон Кончык. Праз колькі хвілін

ён убачыў сваіх кватарантаў Курта з Францам, былі яны надзвычай вясёлыя – смяяліся, размахвалі рукамі, штурхаліся. Бы дзеці. «Пруцца!»– Юраська адвярнуўся ад акна і не знаходзіў, што яму рабіць: ці ісці з хаты на двр, ці што... Рашыў нікуды не ісці і нічога не рабіць. Падумаеш, фрыцы! Чаго перад імі дрыжаць, хоць яны, канешне ж, і паскуднікі, аднак хто ў гэтай хаце гаспадар? Пакуль тата на фронце – ён, Юраська, значыць. І не турбаваць!

Кватаранты ўваліліся ў хату, адразу ж загергеталі – па чарзе, бы гусі, калі ім не падабаецца нехта:

– О, Юрко! Гут, гут! Карашо!

«Пайшлі вы!» Курт мурлыкаў песню на яму толькі зразумелай мове, а Фрыц стругаў сцізорыкам якраз перад самы носам у Юраські тонкі драўляны пруцік. Потым немец кінуў той драўляны пруток у кут, і Юраська аслупянеў: гэта ж бярозка! Яго бярозка. Хлопчык выбег на вуліцу, і здагадка пацвердзілася: на тым месцы, дзе летась пасадзіў ён дрэўца, тырчэў толькі абрубак... «Гады!» Як яшчэ хлопчык устрымаўся, не заплакаў, але сваім кватарантам нічога не сказаў, а толькі патрымаў пруток у руках і кінуў на тое ж месца, дзе і падняў. Ён узяў рыдлёўку і па агародзе пакрочыў у бок бярэзніка. «Прынясу другую бярозку, пасаджу на злосць ім. Каб ведалі!» А ідучы за дрэўцам, ніяк не абыдзеш вятрак. Дзед Нупрэй напраўляў якраз жорны, быў увесь у клопаце, але Юраську заўважыў адразу:

– Каго я бачу? Прызнацца, камандзір, чакаў цябе альбо-каго небудзь з тваіх гвардзейцаў раніцай. Вы куды гэта пахаваліся?

– І не хаваліся зусім. Я дома. А Сяргейку зноў матка пад хатні арышт пасадзіла. Паўлік пазней прыбяжыць. Траву рве.

– Праходзь, чаго стаў, як чужы?

– Калі малоць, дзед, будзем?

– Будзем. Хутка. Трэба, трэба карміць людзей. А як жа. За лета і жорны мае заіржавелі, не да месца сказана будзе. Хоць і прыглядаў. Што вятрак? Тут і сам, гляджу, без занятку заіржавею. Круціцца варта нам з ветраком. Абодвум. Тады і жыццё цвярдзей ступае. Так вось, Юрка.

Млынар спусціўся на ніз:

– Ты куды гэта з рыдлёўкай?

Хлапчук пра ўсё распавёў дзеду Нупрэю.

– Зрэзаў, кажаш, бярозку? Чаго гэта ён? Хіба рукі свярбелі? Дык прывядзі яго на вятрак, жорны мае так пачэшуць іх, што мокрае месца застанецца.

Юраська пырснуў смехам. Здорава б было! Аднак дзед потым не пагадзіўся сам з сабой:

– Хаця, не: навошта вятрак псаваць? Па зубах яму толькі збожжа. Ох, і любіць ён яго! – І паглядзеў у вочы Юраську: – Дык што, ты перад немцам паў ніц? Здаўся?

– Не здаўся – вось іду па бярозку. Зрэжа і гэтую, тады я іх багата пасаджу, бярозак.

– Малайчына, – пахваліў млынар і падаў Юраську вядро. – Вазьмі. У ім і прынясеш дрэўца. Тады яно, мусіць, прыжывецца. Бо рана яшчэ... А прынясеш з зямлёй, то можа што і атрымаецца... Ваду ў гэтым вядры не патрымаеш, а так дно шчэ нічога. Хоць і дзіравае. Старое вядро, не помню, калі і набыў. Мо шчэ і ад бацькі засталося. Самаробнае, з люмінію. Ці не Гірша зрабіў у Журавічах? Ён мастак быў такія вёдры рабіць. І пісяжок ёсць, бачыш. Мерка. Да пісяжка – дванаццаць літраў. – Нупрэй пакруціў у руках вядро, а потым зноў наставіў яго на святло, угледзеўся. – Не, капец: закляпаць не закляпаеш, дужа іржа паела. А каб дно цалкам памяняць, то хто гэта зробіць? Гірша? Дык дзе ён, той Гірша?

І тут млынар убачыў, як па сцяжынцы ад ракі тэпае да ветрака паліцай Вітух. Нупрэй прысвіснуў, хуценька падаў вядро Юраську, а сам выцер рукі аб кашулю, якая круглы год у яго аднаго колеру – белага.

– Зноў шкрабецца, камбала аднавокая! – вылаяўся Нупрэй. – Учора візіт наносіў, ды толькі рот раскрыў, а за ім нейкі чорт прымчаў, забраў, дык ён і не сказаў, чаго хацеў, блазан. Але вядома, чаго галодны можа хацець ад млынара. Багата ён хоча. Ведаем мы ягоную песню. Толькі праспяваць пастараемся не даць. З мяне ён выцісне, як з казла малака. Хоць і цяжка будзе мне. Аднак хто не рызыкуе, той не трымае ў руцэ поўны келіх!

Паліцай быў ужо зусім блізка, і дзед Нупрэй на ўсялякі выпадак прытрымаў язык:

– Не чапай... ета самае... яно і смярдзець не будзе.

Паліцай зачапіўся ботам за прыступку, злосна плюнуў і паслаў дзеду Нупрэю дужа непрыгожае слова, а калі падняўся, папытаў сам у сябе:

– Жывы? Жывы... Ну, дзе ты там, млынар? Выходзь!

Аднак дзеда Нупрэя ён не дачакаўся, сам забраўся на вятрак, агледзеўся, пакашляў для важнасці, зрабіў строгі твар і адразу ж заўважыў:

– Чаму тут пабочныя людзі?

Дзед Нупрэй здзівіўся:

– А хто гэта тут пабочны?

– Хлапец!

– А-а, то ў нашй вёсцы ўсе свае.... не пабочныя, суседзі і сябры. Замкоў не чапляем. Гэта во пачалі, калі госці заявіліся...

– Ты пра маіх гасцей калі хоць раз скажаш кепскае слова, я цябе, старая торба, у расход пушчу! – прыгразіў Вітух.

– А я баязлівы, ажно некуды! Палоханы я! На маім вяку, ага, хто мяне толькі за горла не хапаў, розная свалата траплялася, а я, як бачыш, маю гонар размаўляць з такім вялікі начальнікам, як паліцай Кот.

– А мальца каб пасля майго адыходу тут і духу не было, – паліцай паглядзеў на Юраську. – Гэта не хверма, а млын, дзе мука будзе... А мука павінна быць чыстай, без пылінкі. Што я пану афіцэру скажу, калі ў хлебе ўбачыць якую-небудзь гадасць? Ты мне тут яшчэ курэй развядзі, няхай топчуцца па муцэ.

– Будзе зроблена, – што будзе зроблена, Нупрэй і сам не ведаў, аднак сказаў так проста таму, каб нешта сказаць.

– Сёння, стары, давядзецца запускаць табе вятрак, – Вітух важна хадзіў туды-сюды, нешта мацаў рукамі, задумваўся. –Падкіну табе работку. Пакуль у цябе, гляджу, пуста тут. Аднак варта мне свіснуць – і мяхі з жытам будуць тут як тут. Га?

– Дзе гэта ты столькі хлеба вырасціў? –ускінуў густыя бровы на Вітуха дзед Нупрэй. – Ніводнага разу я не бачыў, каб ты гнуў спіну ў полі.

– І не ўбачыш. Што я, на дурня падобны? – паліцай зарагатаў. – Гэта каб я, Кот, у полі корчыўся? Няйначай,

стары, ты з глузду з'ехаў. Чакай. А вы навошта? Вы?! Я – камандзір, не вялікі, але начальнік. А дзе ты бачыў, каб начальства распіралася? Ну, дзе? Маўчым, так? Сёння я тут камандзірствую.

– І на маім млыне? – сур'ёзна спытаў дзед Нупрэй.

Вітух зарагатаў:

– Ну даеш, стары-ы! Ну, розуму-у! А то не! Вятрак твой на маёй тэрыторыі. Куды вока ні кінь – усюды я.

Млынар ціха, каб не пачуў паліцай, прашаптаў:

– Добра, што ў цябе яно адно, вока...

Юраську дзед Нупрэй спадабаўся і на гэты раз: малайчына, не баіцца гэтага паліцая, так яму!

– Маёй улады хапае, каб узяць цябе і застрэліць. У любы момант. І хто мне што зробіць?

– Цяпер мо і не, – дзед Нупрэй падкручваў на ветраку гайкі на вялікіх балтах, – але гэта цяпер. Калі-небудзь чалавек за свае ўчынкі атрымлівае плату. Так што не кажы «гоп»...

– Добра, сёння я з табой валтузіцца не буду, бо няма часу, – паліцай прымірэнча паглядзеў на млынара. – Няма калі анцімонію разводзіць. І не будзем. Не час цяпер. Я па справе да цябе. Змалоць і праўда трэба. Хлебапякарню ў Журавічах запускаем. Кожны дзень ад нас воз хлеба падавай, хоць трэсні. Такі загад. Не я яго выдумляў. Камендант. Ну, што скажаш?

Нупрэй палез у кішэню па самакрутку, курыў ён толькі на прыступках і нікому не дазваляў чадзіць на ветраку: мука нябярэцца гару непатрэбнага, казаў, а хлеб і дзеці ядуць. Многія яго лічылі дзіваком за гэта, аднак стары быў непахісны. Юраську цікавіла: а ці паслухаецца яго паліцай?

– Табе загад, ты і трэскайся, – млынар дастаў самасад і патупаў на прыступкі. – А я прычым? Дзе ж ты хлеба таго воз на дзень набярэшся? Ён што, хлеб, з неба сыплецца?

– Не зразумеў! – Вітух павярнуў дзеда Нупрэя тварам да сябе, горача дыхнуў на яго. – Не зразумеў!

Млынар адмахнуўся:

– Адпусці, кажу!

– Я цябе адпушчу, калі ты пасінееш, старая торба!

Аднак дзед Нупрэй адбіўся – ён піхнуў паліцая колькі было моцы і яшчэ не пабаяўся папярэдзіць яго:

– Калі будзеш рукі распускаць, прымушу поўзаць на каленях. Хоць не ручаюся, што так не будзе і цяпер. Курыць выходзь на двор, тут і не мыльця. Чужая табака смярдзіць дужа.

І першы накіраваўся да дзвярэй. Паліцаю нічога не заставалася, як патэпаць за ім, але перш, чым выйсці, ён паправіў на плячы карабін і крэкнуў.

Юраська застаўся на млыне, і хоць храбрыўся ён, аднак адчуў, што трымціць цела: усё ж Вітух – злосны і страшны чалавек, і ён стараўся ўявіць, як далей будуць разгортвацца падзеі на млыне. Так проста дзед Нупрэй не здасціся. Думалася яму і пра іншае. Дзе ж сапраўды Вітух будзе хлеб браць? Рот разявіў не на жартачкі – воз кожны дзень! Гэта ж колькі трэба снапоў нажаць? Няўжо ён і сапраўды разлічвае на хатаўнянкі хлеб? А смалы з дёгцем не хочаш, Вітух! Паспрабуй знайдзі той хлеб. Схавалі, калі ведаць хочаш, яго ў лесе так, што дзед Нупрэй баіцца, каб хоць самім не забыцца, дзе ён. Так што, Вітух, шукай зерне дзе хочаш, выконвай загад, а на хатаўнянцаў і не разлічвай. Той хлеб для нашых салдат, яны яго і будуць есці. Партызаны таксама.

Юраська пачуў, як дзед Нупрэй спытаў у паліцая:

– Дык ты што, ужо жыта вязеш?

– Жавіннікаўскае, – паліцай паказаў адным во-кам на фурманку, якая ледзь цягнулася пад гару да млына. – Заўтра ж, я табе кажу, трэба муку дастаўляць на новую хлебапякарню. Ці ты глухі?

– А калі не даставіш?

– Тады я цябе дастаўлю, куды трэба! Па адрасу!..

– Не зайдрошчу я табе, – крадком зірнуў на Юраську млынар, падміргнуў. – Навошта ж было ў такое начальства перціся, ты вось скажы мне? Ды і што гэта за чын, што тое падай, тое прывязі, таго знайдзі... Воўчая пасада. Кормяць хоць добра?

– Угаманіся, дзед! Не твая сабачая справа! Ты так і не еў ніколі. І не сніў нат.

– Толькі нешта худы дужа. Яшчэ больш высах на казённых харчах.

– Трэба – і высах. І яшчэ высахну. Хто цябе просіць лезці, куды не трэба? – і ўжо больш лагодна. – Прымай вунь мяхі. Да раніцы змелеш?

Цётку з Жавінніка, якая прывезла на рыпучай фурманцы гару мяхоў, млынар сустрэў бы старую знаёмую, павітаўся з ёй, папытаў:

– Як здароўе, Маруся?

– Было некалі і здароўе, Язэпавіч. А цяпер і сказаць не ведаю што... Мяхі вось цягаю, а к вечару ногі. І не ведаю, хто я – мужык ці баба?

– Сама загружала?

– А хто? З Лёксай Верамейкавай удвух.

– А мужчына і не памог? – Нупрэй кіўнуў на паліцая.

Маруся перахапіла бобікаў позірк і палічыла за лепшае прамаўчаць, аднак млынар усё і так зразумеў. Ён паглядзеў на паліцая і сказаў даволі строга:

– Слухай сюды, начальнік. Я ўсё жыццё на гэтым млыне, і ніводнага разу ў мяне жанчына не надрывалася. Не дазволю Марусі і сёння адной цягаць мяхі. Сам я ўжо стары, не змагу... Хлапец – малы... Шукай людзей, Вітух... Альбо сам упрагайся. Такое маё слова.

Вітух, на здзіўленне Юраські, маўчаў, толькі вадзіў сваёй вялікай і круглай галавой па баках і не ведаў, што адказаць старому. Цётка ж Маруся спалохалася:

– Чаму, Нупрэй? Чаму? Я адужу...

– Я сказаў: не! – як адсек дзед Нупрэй.

– Маць тваю, га! – Вітух злуецца, крэкча, сапе, тупае нагамі, але сабраўся і павёў наступленне на дзеда Нупрэя. – Запалкі дзе? Запалкі! – Ён нервова корпаўся ў сваіх кішэнях, то ў адной, то ў іншай, рукі ў яго трымцелі, але не знаходзіў іх, хоць толькі ж што прыкурваў. – Спалю, спалю вятрак, і ўсе размовы тут!

– На, палі,– дзед Нупрэй падаў паліцаю запалкі. – Палі, матары тваю!..

Нупрэй, вядома ж, пагарачыўся. Ого, так і дазволіць ён табе, каб млын па ветры пусціў нейкі там Вітух аднавокі. Горла перагрызе за вятрак, а не дасць. Бо што ён без млына, Нупрэй? Нібыта даведка без пячаткі. Юраська помніў жа, што дзед і сам не аднойчы прызнаваўся: «Я, хлопцы, без вятрака, што і ён без мяне: мёртвы...»

Аднак спалохаўся такога павароту справы , мусіць жа, і бобік. Млын патрэбны і яму. Не так яму, як немцам. Карміць жа іх трэба. Адным жа паветрам сытыя не будуць.

– Схавай запалкі, – адхіліў руку старога з карабком паліцай. – Навошта ж паліць такую пабудову? Ты што, стары, і сапраўды з глузду з'ехаў? Ды я пажартаваў...

Цётка Маруся перахрысцілася:

– Слава табе Госпадзі! Слава табе Госпадзі!..

– Не падумай, што немец прыйшоў да нас толькі ламаць і паліць. Не. Ён і будуе. Вэн мост цераз Дняпро...

– Будаўнікі, забрыкай вас каза! – млынар плюнуў. – Нашы падарвалі, а яны будуюць. Каму такая будоўля да смаку? Вы пабудуеце,разгоніцеся!..

– Распрагай каня! – загадаў паліцай Марусі. – Але ты, дзед, у мяне за ўсё адкажаш! Абяцаю! Ну, чакайце! Я прывяду мужчын, яны ўнясуць мяхі, так і быць.

– Вось гэта іншая справа, – дзед Нупрэй быў, вядома ж, рады сваёй хоць і маленькай, але ўсё ж перамозе над паліцаем. – А каня, Маруся, і праўда, распражы: няхай траву паскубе.

– Можна, я? – падаў нарэшце свой голас Юраська.

Хлопчык, канешне ж, атрымаў дазвол, і неўзаба-ве конь скуб траву, а паліцай Вітух пачыкільгаў у вёску – за падмогай. І падмога прыбыла, мяхі мужчыны занеслі на вятрак. Паліцай задаволена паціраў далонямі: што цяпер скажаш, старэча? Аднак дзед Нупрэй сказаў крыху пазней, для прыліку пакорпаўшыся ў механізме ветрака:

– Пішы, Вітух, прапала: сёння нічога не атрымаецца...

– Як гэта? – не паверыў паліцай.

– Ветру няма. Не хоча працаваць вятрак, не махае сваімі крыламі.

– Загадай яму! – сцяўшы зубы, нахабна параіў Вітух. – Ну, я каму сказаў!

– Не крычы, я не глухі. А як я магу малоць тваю муку, калі вятрак упарціцца: гэта ж не чалавек, яму не загадаеш.

– Як для сябе малоць хлеб – вецер ёсць, а нам, новай уладзе, ветру няма. Так? Нешта я не прыпомню, каб калі вятрак раней не махаў?.. Заўжды ж, як зерне ёсць, круціць! Круці, а то застрэлю!

– Ты ж не малы, Вітух, а дарослы. Няма ветру. Ну, няма. Дзе я табе яго вазьму?

– Возьмеш. Сам дзьмуць будзеш на вятрак, сам!

– Вятрак – птушка вольная. Яму не загадаеш. Ведае ён, атрымліваецца, каму трэба малоць, а каму – не. Разбіраецца, выходзіць. Мудры вятрак у мяне. Мудры. І сам раней не ведаў, што ён такі.

Паліцай Вітух раптам сарваў з пляча карабін і стрэліў угару.

– Другая куля – твая, Нупрэй!

Дзед Нупрэй ірвануў сарочку на грудзях, падставіў тулава бліжэй да Вітуха:

– На-а, маць тваю! Хоць буду ведаць, за што! На-а!

Вітух апусціў карабін і пайшоў з вятрака на ганак, сеў на прыступках, дастаў з кішэні бутэльку з самагонам і забулькаў у горла, бы ў нейкую прорву. А потым ён, калі асалавеў, садраў з галавы пілотку, чмякнуў ёю вобзем, ажно закурэў пыл, і пачыкільгаў, куды глядзяць вочы.

– Памарыную, памарыную я паліцая з хлебам, – дзед Нупрэй паклаў руку на плячо Юраську, прытуліў яго да сябе. – Адзін дзень ён прывязе на вятрак хлеб, а калі забярэ – гэта не ўгадаеш... на другі наўрад... і тое не ўвесь. Адно, што магу абяцаць. Табе, сабе, Лявону Кончыку, Аляксею Касцючэнку. У яго ў атрадзе сын нарадзіўся. Бачыш, як бывае? Вайна вайной, а дзеці нараджаюцца. Лёшкам хлопчыка назвалі. Кім вырасце той малы Лёшка Касцючэнка? Гэта ўжо ты даведаешся, Юрка. Ну, дык што рабіць будзем? Пойдзеш за бярозкай ці пачнем зерне малоць?

– Пайду!

– Ідзі, правільна зробіш. Не адступайся. Дамагайся свайго.

– А потым прыбягу на вятрак, дапамагу.

– Прыходзь. Ад паліцая усё роўна не адвяжашся. Як не круці-вярці. Але абдурыць яго зможам. Ды і не трэба забывацца, што пад маркай іхняга хлеба нам трэба пачынаць патрохі і для партызан малоць. Мяшок, напрыклад, Вітуху, тры – сабе. Ну, як разлік?

– На пяць! – усміхнуўся Юраська і паказаў вялікі палец.

– А вядро ўсё ж вярні мне,– папрасіў дзед Нупрэй. – Вярні. Калі зноў пачне ў мяне на ветраку паліцай Кот хуліганіць, то я вядро тое яму на галаву ўстыркну – як на кол. Каб ведаў!..

Сказаў стары не тое каб сур'ёзна, але і не жартам.

12. ХАЛОДНЫ ВЕРАСЕНЬ

... Ночы пахаладалі. Верасень, а зябка, так і здаецца, што вось-вось возьмуцца першыя замаразкі. Асабліва адчувалі холад хлапчукі, пакуль ехалі на калёсах. Дрогка і холадна. Апрануліся ж, бы ўлетку. Хапіла розуму ў адных кашулях выпраўляцца ў лес. Лявон Кончык – хітры, надзеў ватнік і куфайку. Цёпла яму. Сядзіць сябе, звесіўшы нагу з драбіны, і ў вус не дзьме, толькі раз-пораз войкае і папракае хлапчукоў:

– Адыму лейцы! Як вы едзеце? Не ганіце так, шалудзіўцы, каня!

Аднак гняды конь з белымі падпалінамі Авадзень стараецца, быцца ўсё роўна ведае, што поле трэба праскочыць чым хутчэй, а там, у лесе, можна асабліва і не спяшацца.

Лявон Кончык бачыць, як Юраська ляскае зубамі, знімае з сябе куфайку і сілком накідвае таму на спіну:

– І не ўпарціцца! Ша мне!..

А Сяргейку з Паўлікам параіў прабегчыся – каб сагрэцца. Тыя паслухаліся, і цяпер двое едуць, двое бягуць. Калі не лічыць паслухмянага каня Авадня.

Лес сустрэў іх насцярожана, насуплена, а потым усё ж крыху палагаднеў і цягнуў насустрач людзям свае рукі-галіны: рады бачыць вас, сябры! Дрыготка віселі ў небе зоркі, мігцелі, і таксама быццам каціліся над галовамі хлапчукоў і Лявона Кончыка на нябачных адсюль колах.

Спярша ў лесе было цёмна, але неўзабаве быццам пасвятлела – прывыклі вочы да змроку: нават можна было разглядзець, дзе стаіць каля дарогі бярозка, дзе яліна, сасна. А калі прыслухацца, то чуваць, як шэпчацца дрэвы. Аб чым? Пра што? Падслухаць бы. Гэта, пэўна ж, было б цікава.

Лявон Кончык моўчкі забраў у Паўліка лейцы, нэкнуў на каня, які ступаў сабе і ступаў, роўна пасопваючы. Так кіраваў ён нядоўга. Не спыняючы каня, саскочыў на зямлю, узяў Авадня за вуздэчка і павёў з вузкай лясной дарогі ўглыб лесу.

– Вочы глядзіце, – папярэдзіў хлапчукоў.

Ад дарогі не так далёка да ляснога склада, дзе схавана збожжа. Пра гэтую схованку хлапчукі ведалі. Хто ж, як не яны, і вазілі сюды мяхі! Паўлік нават два рэйсы зрабіў, пашэнціла яму, а Юраська з Сяргейкам – па аднаму. І тое добра. Не дрыхлі ў тую цёмную лётнюю ноч, а стараліся, як і дарослыя.

– Ціха дабраліся? – пачуўся з цемры глухаваты голас дзеда Платона.

– Усё добра, – адказаў Лявон Кончык.

– Га, і мальцы тут?

– І мальцы. Яны свайго шанцу не ўпусцяць. Ну, што ў вас?

– Наша фурманка гатова. Зараз вас загрузім – і ў дарогу.

Хлапчукі падышлі бліжэй да дарослых і неўзабаве ўбачылі, як з гушчару прадраўся на палянку стараста Ігнат. Аднак яго з’яўленне тут нікольк не здзівіла хлапчукоў. Юраська толькі ўсміхнуся і падумаў: «А дзед Нупрэй, бач ты, хітрун яшчэ той: я да яго ключыкі падбяру... Навошта падбіраць, калі ён свой? Канспіратар!»

Парыпваючы коламі, на паляну цяжка выцягнуў воз Сіротка, не менш паслухмяны і добры конь, чым Авадзень.

– Цяпер хуценка загрузім Авадня! – распарадзіўся дзед Платон і хлапчукі зразумелі, што ён тут за старшага. – Наляцелі, браткі! І вы, хлопчыкі, давайце! Хлеб есці ўсе любяць. Асабліва смачны ён, калі папрацуеш. Як той казаў: як патопаеш, так і палопаеш!

Што там тыя мяхі ўскідваць на калёсы! Аднаму, канешне, не падняць, а калі гуртам навалiцца, то раз-два – і парадак. Юраська з Паўлікам бралі мех за рогі, а Сяргейка пасярод, і – на калёсы. Сяргейка, праўда, не паспяваў за мехам, іншы раз па інерцыі сам ледзьве не залятаў на воз.

– Можна ехаць, – сказаў дзед Платон. – А то калёсы разваляцца. Конь жа дацягне. Спярша брыгада Лявона

Кончыка адпраўляецца, а тады і мы. Разам небяспечна. Павел, будзеш у мяне адказваць за лейцы.

– Ага! – з радасцю пагадзіўся той.

– Ну, у дарогу. З Богам.

Дзед Платон дапамог ім выбрацца на дарогу, а сам вярнуўся да сваёй, як любіў ён казаць, фурманкі.

Авадзень цягнуў воз, а хлапчукі і Лявон Кончык ішлі побач.

– Даражэй хлеба, хлапцы, на свеце нічога няма.

– Нават і за золата даражэй? – спытаў Сяргейка.

– А што золата? Яго ў рот не пакладзеш. Ёсць хлеб – ёсць і радасць у людзей. І жыццё ідзе. Нам цяпер, у вайну, за кожны колас біцца трэба. І б'ёмся. Бо расце хлеб на тым полі, дзе заўтра могуць кулі свістаць, пад тым небам расце, хлапцы, з якога і дожджык цярусіць, і жалеззе ляціць. Усё адразу. Гаротны хлеб. Нялёгкі. Затое смачны. Смачны, хлопцы?

– Вельмі!

– Дужа!..

– Цяпер жа, азіміна ўжо ў зямлю просіцца. Няўкрутная пара. Не ведаеш, за што і хапацца. Ці за вінтоўку, ці за плуг. Нэ-э, Авадзень!..

Сяргейка раптам схамянуўся, у адно імгненне нацягнуў на сябе лейцы, і Авадзень спыніўся, зафыркаў ноздрамі:

– Гляньце!..

– Што там? – насцярожыўся Лявон Кончык.

– Фары машын! – Сяргейка торкнуў пальцам у цемру, дзе сапраўды былі бачны агеньчыкі, і яны ўсё большалі і большалі.

Лявон Кончык адразу ж перахапіў з Сяргейкавых рук лейцы:

– Давай вожкі. Якраз сюды пруцца, чэрці. Так, значыць, без панікі. Звярнуць з дарогі трэба, а то лоб у лоб сутыкнемся. А Платон, бач ты, далёка глядзіць: едзьце адны, а то пападзёмся, небяспечна... Ён, мусіць, яшчэ не выбіраўся. І не спяшайся пакуль, Платон.

– Нэ-э! Нэ-э!

Конь шкробся з усяе сілы, але раптам здарылася непрадбачнае: задняе кола правалілася ў нейкую глыбокую

яміну, ажно на самую вось, і воз застыў на месцы, нібыта быў прыбіты да зямлі цвікамі.

– Давайце, дзядзька, давайце! – соп і Юраська, упёршыся плячом у драбіну. – Мы падсабляем. Сяргейка, бярыся бліжэй. Не там. Не спераду. Вось так, ага!..

Грузавікі раўлі недзе зусім блізка, а воз не маглі скрануць і з месца. Зрабілася страшна. Хлеб жа! Забяруць немцы, а што людзям скажаш? Самім можна і ў лес уцячы, хай шукаюць там фрыцы, але ж і Авадня не пакінеш – гэта будзе ўжо здрада. «Сам пагібай, а друга выручай!»– Юраську прыгадаліся словы дзеда Нупрэя. А конь Авадзень – іх лепшы сябра, і такіх сяброў у бядзе не пакідаюць.

– Абмінулі! – уздыхнуў нарэшце Лявон Кончык і выцер узмакрэлы лоб рукавом куфайкі. –Абмінулі. Ёсць Бог на свеце, ёсць. Кудый-та панесла тую заразу ноччу?

Хлапчукі таксама бачылі, як паплылі лапікі святла над палявой дарогай, скакалі ў цёмным небе ўсё далей і далей ад іх.

– Ты на гару, а чорт з гары. Так і тут, – Лявон Кончык падышоў да кола, якое сядзела ў яміне, ударыў па ім ботам, а да хлапчукоў сказаў: – Надась трохі мяшкоў скінуць. Тады выедзем. Інакш дзялоў не будзе. Напялёхаў Платон, што сена. І куды столькі? Конь, здаецца, як конь, а жылы рве. Давайце, хлопцы, адгрузім, а то Авадня замардуем. Ён і так, бедалага, на сваім вяку хапіў. Дзе што цяжэй, там і Авадзень.

... Нупрэй пачынаў ужо хвалявацца. Не жартачкі. Даўно пара вярнуцца з лесу Лявону Кончыку з хлопцамі і Платону, а тых і не чуваць і не відаць. Асабліва трывожна зрабілася яму, калі паехалі з вёскі ў бок лесу варожыя грузавікі...

Млынар прыхінуў дзверы, стаяў на ганку, і толькі цяпер пачуў, як рыпяць паблізу колы. А потым паказаўся і Авадзень. Дзед Нупрэй не вытрымаў, падаўся наперад – сустракаць жаданы груз.

– Ну, цяпер нам хопіць клопату...

– Прыемнага клопату, – адказаў яму з цемры Лявон Кончык.

13. БЯДА

...Усю ноч нетаропка і лёгка махаў крыламі вятрак. Пад ранне можна было бачыць такую карціну: на мяхах, падкурчыўшы ногі, бы па загаду, спяць Юраська, Сяргейка і Паўлік. Натаміўся і дзед Платон. Ён сядзіць на зэдліку, прытуліўся спіной да сцяны і гучна высвіствае носам.

– Ішоў бы і ты, кум, дахаты, – прапаноўвае Лявону Кончыку млынар. – З рэшткамі сам ўпраўлюся. А там і мае памагатыя прачнуцца. Ідзі, Лявон. Вам хапіла ў лесе...

– Ды куды ўжо ісці! – упарціцца Лявон Кончык. – Час такі, што не ведаеш – ці спаць класціся, ці ўставаць трэба. Пабуду. У цябе выпіць нічога няма? Давай посуд, да калодзежа адвярнуся.

– Калі будзеш піць узвар, то пі, а не – вылей, вада яна свяжэй будзе, – Нупрэй паказаў на кадаўбец, у якім прынесла яму Пелагея кампот з крышонак. – А то ўсё ж мо яго хлябнеш? Папробуй. Кісленькі.

– Прагуляюся, калі ўжо надумаўся, – узяў цяжкаваты кадаўбец, выштукаваны з дуба, Лявон Кончык. – Дыхну хоць. Гэта ў нас колькі яшчэ мяхоў засталося? Пяць?

– Ну. Пяць. Не паспеем давідна. Давядзецца і дня прыхапіць.

– Прыхопім. Дзень – ён таксама наш. А вечарам скокнем у лес. Я і не абяцаў, што дзве падводы адужым. Ніхто нас асабліва ў каршэнь не гоніць. Хіба толькі Вітух? Дык ён нам не ўказ. Ага.

– Ваўкоў баяцца – у лес не хадзіць. А мы ж ходзім! – Нупрэй усміхнуўся. – Павэдзгае языком, ды і супакоіцца. На ўсялякі выпадак трэба спусціць мяхі за дошкі на першы ярус. Каб спакайней было.

– Схаваем, чаго там, – пагадзіўся Лявон Кончык і накіраваўся да дзвярэй, а калі прынёс паўнюткі кадаўбец, Нупрэй зрабіў некалькі глыткоў, а потым памыў твар.

– Вочы зліпаюцца, – сказаў млынар. – Цяжкая ноч. Не прыгадаю, калі раней я так эксплуатаваў свой вятрак.

Заварочаўся Юраська, нешта блюзніў ў сне, а калі расплюшчыў вочы, падхапіўся:

– Заснуў?

– Спі, спі, –паглядзеў на яго Лявон Кончык. – Яшчэ рана.

– Добра, – Юраська пазяхнуў і зноўку скруціўся, бы вужэлак, на мяху, падклаўшы пад галаву сваю маленькую далонь.

– Учора яго бацька з фронту пісьмо прыслаў, – дзед Нупрэй спярша паглядзеў на Юраську, а потым на Лявона. – Хваліўся. Ваюе Рыгор. На Ленінградскім фронце. У артылерыі бытта. Пісьмо тое ў кішэні ў яго, з сабой носіць.

– Паказваў, – кіўнуў Лявон Кончык.

– Ну што ж, калі не спіш і дамоў не ідзеш, давай зноў засыпаць зерне,– глянуў на Лявона млынар. – Ды і муку выбіраць пара. Добрая мука ідзе. Гэта я Вітуху змалоў, як для фермы. На ўсю катушку даў. Нічога, тая гайня ўсё з'есці. Пацёр трохі, ды і добра. А надалей з яго буду яшчэ большы пай браць. На ўмалот таксама трэба накідваць, як думаеш?

– Рабі, як сам знаеш.

– Павінен, павінен быць на ўмалот працэнт.

– Вось так і жывём, Нупрэй, – уздыхнуў Лявон Кончык. – Э-ха-ха-ха! Наш, кроўны хлебчык, а мы хочам пай той браць, ці, як кажаш, працэнт. Думаем, гадаем, як абхітрыць паліцая. А што ён думаў, цікава, калі хлеб у людзей забіраў? Дзе вачэй пазычыў? Шыш ён думаў! Давай – і ўсё, а то будзе... Ды што там гаварыць! Тут, Нупрэй, тваім працэнтам дзірку не зацыруеш.

– Не затыкнеш, факт...

– Трэба крута паварот рабіць. Каб яны і на нюх табакі не бачылі нашага хлеба. Каб ён горкім для іх быў. Што палын.

– Не так адразу. Спярша хоць бы па каліву назад яго цягнуць. Па граму. Па мяшочку... Выціскаю ўжо, што толькі магу. Каб жа не нашкодзіць. Тут акуратна трэба. Вітух нешта таксама кумекае, хоць і не галава ў яго, канешне, а бурак на плечы ўсторкнуты.

Лявон Кончык пагадзіўся:

– Я і не кажу, што прама сёння-заўтра, адразу павярнуць на ўсе градусы, не... але ж чакаць, калі яно тое будзе, нудна дужа. Ох і нудна!

– Нічога, нічога, усё перамелецца, а смецце само сабой адсеіцца. Адзін хлебчык застанецца. Чыс-цюткі. Так, так, а смецця і не ўбачыш.

– Скарэй бы.

Зноўку прачнуўся Юраська, залыпаў вачыма:

– Што, а? Фу-у, ну і соні ж мы! Ранне, ці што?

– Ранне, ранне, – паглядзеў на яго Нупрэй. – Будзі ўжо ўсю сваю каманду. Платона – не чапай: яго не асабліва Лукер'я дома чакае. А вы, хлопчыкі, давайце-ка па хатах. Ды прыляжце яшчэ і дома. А мы, старыя, тут як-небудзь самі справімся. Мала засталося... Марш, марш, хлопчыкі!..

– Фу-у, дрыготка! – пацепваў плячыма Юраська. – У-у-ух!

Неўзабаве на млыне спаў адзін дзед Платон, усё высвістваў носам, іншы раз старэча ўсміхаўся ў сне, нешта мармытаў, і тады дзед Нупрэй таксама ўсміхаўся:

– Спіць, як дзіцёнак! Бач ты яго, Платона! Няхай спіць – не перашкаджае.

А потым у ранішняй цішыні грымнуў кароткі сухі выбух. На ветраку насцярожыліся. Лявон Кончык паглядзеў з адчыненых насцеж дзвярэй на вёску, побач стаяў і Нупрэй.

– Што там, Лявон?

– Цішэй, дай зразумець – што...

– Ой, людзечкі-і-і! А што ж я татку скажу-у-у! Юрачка мой любенькі-і-і! Ды што ж ты нарабіў, а сыночак ты мо-й-й! І гаварыла ж я табе не брацць гэтае жалеззе-е-е-е!..

– Мама, мама, не плач! – прасіла Насцю Ліда. – Не плач, мама. Не трэба.

– Ты ўсё зразумеў, Нупрэй? – глядзеў у вочы млынару Лявон Кончык.

– Бытта...

– Я пайшоў на бяду.

– І я з табой, – падхапілі ногі і Нупрэя, самі панеслі за кумам.

Упершыню, колькі і працуе ён на ветраку, не ўспомніў ён пра яго...

14. ВЯРТАННЕ

Зіма выдалася снежная, віхурная. Накруціла сумёты – ні прайсці, ні праехаць. Паступова снег спрасаваўся, ляжаў на зямлі тоўстым і тугім дыванам. Пацяплець жа не пацяплела: пёк мароз. Гуляў халодны вецер, прычэсваў, дзе было можна, чупрынкі ў хмызоў, якія сіратліва і недарэчна вытыркаліся там-сям са снегу.

Якраз у такі зімовы дзень Нупрэй запрог Авадня ў свае лёгкія санкі, паклаў на іх добрае бярэмя саломы, падруліў да Юраськавай хаты.

– Насця, ты дзе там? Пара!..

– Іду, іду, – паказалася з брамы Юраськава маці, несучы перад сабой вялікі скрутак, паклала яго на санкі, моўчкі села пазручней сама, і млынар загадаў Авадню:

– Давай, браток, у Журавічы. Дарогу ведаеш. Юрку трэба забіраць.

З мястэчка вярталіся моўчкі. Вецер якраз сячэ ў твары, ды і хоць не было б яго, ветру, каму ахвота размаўляць? І пра што? Насця сваё выплакала. Нупрэй больш думаў. І ад думак тых, і ад ветру, што сцябаў і сцябаў па твары, – ад яго не схаваешся, – на вачах выкругляліся ўвесь час слёзы, каціліся маленькімі гарошынамі па маршчы-ністым твары, шорклі. Шкада Юраську. Шкада. І хто ж яго пашкадуе, калі ні маці ды ні ён? Бы свой яму цяпер хлапчук. Як унук родны. Замест Алеські, ад якога так і не дачакаўся пакуль Нупрэй весткі з фронту. Хоць і пара б ужо – шмат часу мінула, як пайшоў унук на вайну...

Ах, Юрка, Юрка! І навошта ж было табе несці з лесу той запал, падобны на ручку, навошта? Канешне, яму карцела пісаць. «Каб знаццё, што ў кума піццё», – успомнілася старому, і ён глянуў на Юраську, захутанага ў кажух – адны вочы ды маленькі востранькі носік. Нупрэй сустрэўся з хлопчыкам позіркам, і заўважыў, што вочы ў таго пацяплелі, твар кранула ледзь бачная ўсмешка. Пацяплела крыху на сэрцы і ў старога, і ён кіўнуў Юраську: нічога, брат, нічога... Усё наладзіцца... як не круці-вярці...

«Скончыцца гэтая праклятая вайна, вызначацца хлапцу трэба, – лёс Юраські стаяў у млынара на першым плане. – Хлебаробам мо і не стане. Хлебароб – гэта каб дзве рукі... хлеб на далонях трымаць зручна... І вятрак яму не перадасі... На настаўніка калі хай ідзе... Вывучыцца сам, няхай і іншых вучыць. Знойдзе сябе Юрка, не прападзе. Хлапец ён кемлівы. Галавасты. Толькі цяпер хай больш з кніжкай сябруе. Добра, што хоць так... А магло і горш быць. Магло і вока выбіць. Усё ж доктар акуратна аперацыю зрабіў. Дзякуй Сафо-наву. Нездарма ж лейб-медыкам пры багатым дварэ быў. Хоць і адхапіў у Юркі рукі, але мала: той рукой яшчэ можна і памагаць, падчапіць што ці патрымаць. Магло быць і горай... Бяда, адным словам...»

Перад самай вёскай Нупрэй першы заўважыў, як насустрач ішлі двое. Калі пад'ехалі бліжэй, то адразу ж сказаў гучна, каб было чуваць і Юраську:

– Глядзіце, хто нас сустракае!

Расчырванелыя і маўклівыя, Паўлік з Сяргейкам прымасціліся на санях, бліжэй да Юраські. Так і ехалі яны моўчкі, і толькі было чуваць, як хлімкала маці Насця...

Каб яна згарэла, тая знаходка!

15. ШКОЛА

– Пасля школы, Юрка, заскоч да мяне, – загадкава паглядзеў на хлапчука дзед Нупрэй. – Справа ёсць. Паможаш.

Юраська не стаў дапытвацца, што за справа, а толькі пацікавіўся:

– На млын?

– Вятрак, Юрка, сваё адрабіў, няхай адпачне. Не будзем перашкаджаць яму. Заходзь у хату. Ды пацяплей апранайся. Ну, бяжы, бяжы ў школу. Вучыся, хлопча. Адольвай навуку...

Школа – адна назва. Пад носам у немцаў, якіх наехала пазней у Хатоўню яшчэ больш, вучацца хлопчыкі і дзяўчынкі пісаць і чытаць, робяць, як і некалькі да вайны, цікавыя падарожжы ў мінулае сваёй Айчыны, захапляюц-ца вершамі Пушкіна і Коласа... На ўсіх вучняў – адна

настаўніца, Вольга Якаўлеўна, на ўсіх вучняў – адзін-другі падручнік. Пішуць – хто на чым. Юраська раздабыў недзе кавалак газеты, і таму яго літары, выведзеныя алоўкам, густа скачуць паверх тых, што расказваюць аб разгроме фашыстаў пад Масквой. Настаўніца, звярнуўшы ўвагу на той шматок, спалохалася – ажно твар у Вольгі Якаўлеўны пабялеў – і загадала схаваць падалей такі небяспечны ”сшытак”, не карыстацца больш ім. Схаваць дык схаваць. Юраська і напісаў усяго якіх два сказы. За тыдзень, мусіць. Ён вучыцца пісаць левай рукой, таму аловак не слухаецца, ходзіць па газеціне, як уздумае. А што напісаў Юраська – ён сам толькі і зможа прачытаць.

У хату настаўніцы збіраюцца вучні з усіх класаў, і выходзіць, што ўсе яны адразу вучацца і ў чацвёртым, і ў пятым, і ў шостым. Таўкуцца сярод старэйшых нават першакласнікі, але тыя больш нешта грызуць ды штурхаюць адзін аднаго, асабліва калі адвернецца настаўніца, каб падкінуць у грубку дроў. У грубцы тады гудзе, і вучням робіцца хораша, утульна, нават весела, і яны не хочуць, каб увогуле заканчваліся такія ўрокі. І яшчэ добра, што Вольга Якаўлеўна пакуль не ставіць адзнак. Таму што ўсе яны праходзяць нейкую адну тэму, і як паставіш побач тут таго ж першакласніка з чацвёртакласнікам. Ніяк. Хоць першакласнікі, бывае, робяць выгляд, што нешта кемяць, ажно рот да вушэй. А спытай, пра што гамонка ідзе, і яны тады лезуць у кішэні, каб упэўніцца, ці засталося што ад смачнага чорнага сухара. Сухар для іх пакуль важней, чым навука. Мішка-Мухамор, па-вясковаму, бо рабацінне абляпіла ўвесь ягоны твар – грызе кавалачак хлеба, і картавіць:

– Велнецца з вайны Ламан Яголавіч, і мы ўсё лоўна будзем у яго вучыцца. Ага.

Так і ўсе яны, маляўкі. Але ў школу бягуць-спяшаюцца. Сядзяць у цяпле, кішэні апаражняюць ды робяць выгляд, быццам вучацца, грызуць не сухары, а навуку. А потым забудуцца, відаць, што яны ў школе, расштурхаюцца, і справа заканчваецца іншы раз тым, што пад дружны рогат старэйшых пачынаюць высвятляць, хто з іх аб'еўся сухароў. Толькі і сядзіць тады цішэй малеча, як пад канец заняткаў распачынаецца гаворка на вольныя тэмы. Вольга Якаўлеўна любіць паслухаць, што пішуць з фронту яе

вучням. Цікава і тым самім. І яны па чарзе расказваюць. Слухаюць надзвычай сур'ёзна, бо размова ідзе пра вельмі важнае, і тут не да смеху. Нават калі Мішка-Мухамор расказвае, на твары вучняў не набягаюць усмешкі, хоць на Мішку таго глянь – і жывот падпярэзвай: клоун, а не Мішка.

– Мой тата б'е волагаў далёка адсюль, – кажа Мішка, шмаргаючы носам. – Здолова б'е! Камандзіл яму ўзнагалоду ўлучыў. Не помню якую, але даў. На, кажа, за смеласць. Заўтла гляну ў пісьмо, што яму далі. Там напісана.

Усе слухаюць і нібыта бачаць дзядзьку Івана, Мішкавага тату. То вось ідзе ён па вясковай вуліцы, то бяжыць у атаку...

– А мой нічога не піша...– апускае галаву Кацька, закрывае тварык далонькамі, і плечыкі дзяўчынкі раз-пораз уздрыгваюць: плача.

У хаце настаўніцы робіцца ціха-ціха. Чуваць толькі, як дзынкае на аконнай шыбе вялікая леташняя муха. Ад тлуму дзятвы ёй, відаць, робіцца млосна, і яна з усіх сіл стараецца апынуцца на двары. Дурніца! Сядзела б у цяпле, зашылася б куды падалей, пакуль не ўмецілі цябе хлапчукі. Раздушаць! Дык не, шкрабецца. Гэта добра, што не да цябе ім зараз, хлапчукам. Нават першакласнікам.

А Кацька плача.

– Вось што, дзеці, – на вачах настаўніцы заўва-жаюць вучні таксама слёзы. – На сёння заняткі заканчваем. Ідзіце дадому. А ты, Каця, застанься. Каму чарга падручнікі браць? Трымайце. Юраська, спалі газету. Чуеш?

Юраська моўчкі ківае.

Вучні разбягаюцца.

– Я Кацьку пачакаю, – кажа Юраську з Паўлі-кам Сяргейка і застаецца на двары, стаіць на ганку.

У розныя бакі разыходзяцца і Юраська з Паўлікам. І калі выбягае Кацька з хаты Вольгі Якаўлеўны, то ў школе застаецца адна настаўніца. Добра ёй, думаюць іншы раз дзеці: прачнуўся – і ў школе, зусім ісці нікольκі не трэба. А на судніку заўсёды ляжыць прыхінуты ручніком бохан хлеба...

Прыгажосць!

16. ПАРСЮК ВЯЛІКІ, ПАРСЮК МАЛЕНЬКІ...

На дварэ дзеда Нупрэя стаяў Авадзень, запрэжаны ў сані. Конь, як толькі Юраська адчыніў веснічкі, павярнуў галаву ў бок хлапчука. Затым зноўку пацягнуўся, закапыліўшы губіну, да сена, што шарэла на белым снезе. Юраська моўчкі гладзіў Авадня па пысе, заглядваў каню ў вялікія і чыстыя, бы сляза, вочы, у якіх плавала Нупрэева жытло: хата як не цалкам – з вокнамі і дахам – памясцілася ў іх.

Несучы акуратна падабраную вяроўку на плячы, паказаўся з пуні дзед Нупрэй.

– А-а, Юрка. Што, вучоба ўжо кончылася?

– Распусціла Вольга Якаўлеўна.

– То і добра. Зараз паедзем. Мы з табой апошнім часам, заўваж, вандруем часта. Не сядзіцца нам, а? Цёпла адзеўся?

– Цёпла.

– Глядзі, каб не замёрз. Маразы сёлета моцныя, бытта ведалі, што трэба ім, маразам, быць... Немцаў пад Масквой трэба памарозіць. Ажно ў бярвеннях страляе. Як дасці, як стрэліць! Шчэ во хата мая не вытрымае?

– Вытрымае,– усміхнуўся Юраська.

– Будзем выбірацца ў дарогу, – стары кінуў на сані вяроўку, патаптаўся крыху на месцы, нешта прыпамінаючы, мусіць, а потым падышоў бліжэй да саней, падняў салому. – Бачыш?

– Парсюк? – здзівіўся хлапчук. – Чый гэта?

– Каб жа знаццё. Распараджэнне Вітуха: на вя-чэру свежына павінна быць. Камендант гасцей чакае. Шкада, што позна даведаўся пра гасцей... А то б аднеслі ў дупло дэпешу. А пазней і сам камендант да мяне на вятрак падкаціў. І Вітух побач яго трэцца, што ганчак каля ног паляўнічага. Трэба, братка Юрась, з немцам пакуль ладзіць. Хітрэй трэба... Ну, адмовіўся б я? Толькі і дамогся б, што на сухары атрымаў бы. Дзе наша не прападала. Так і быць ужо – займуся смаленнем парсючка. Каб хоць адзін бобік прасіў, то я б яго і турнуць мог. А то сам камендант. Шышка. Яго лепш абыйсці. І мы яго абыйдзем. Уцяміў? Пазней. Усяму свой час.

– Не, – шчыра прызнаўся Юраська, але здагадаўся, што дзед Нупрэй нешта зноўку прыдумаў, ад чаго немцам лепш, канешне ж, не стане.

Стары ўскінуў на воз некалькі кулёў саломы, і яны паехалі. За вёскай адразу ж звярнулі пад узгорак, на якім стаяў вятрак, схіліўшы на бок белую шапку – быццам вітаў млынара і Юраську.

– Ветраку, як і чалавеку, таксама адпачыць трэба, – ціха прамовіў дзед Нупрэй. – За свой век ён, братка, столькі карысці людзям зрабіў, што і ўявіць цяжка, ні ў якую торбу не памесціцца карысць тая. Няма такой торбы. Не пашылі яе. А каб усё зерне ссыпаць у адну кучу, што прайшлі праз яго жорны, то гэта была б такая куча, якую і свет не бачыў. Гара Памір, не менш.

Юраська ўявіў, чаму ж, тую кучу – ого-о!

Вятрак застаўся ззаду, а дзед Нупрэй глядзеў і глядзеў на яго, пакуль млын зусім не прапаў з вачэй.

Наперадзе паказаўся Жавіннік. Вёска гэтая была маленькая, яна ўпіралася выгнутай спіной ў зубчатую шчотку лесу.

– Зробім прыпынак, – сказаў дзед Нупрэй і спыніў Авадня каля падворка, на якім тапталася жанчына, ужо знаёмая Юраську: то была тая цётка, што прывозіла на млын зерне па загаду паліцая Вітуха. – Падыходзь сюды, Маруся!

Павіталіся.

– Ты, наколькі мне вядома, прывозіла на мой вятрак зерне малоць?

– Прывозіла.

– А што заплаціў табе Вітух за працу?

– А што ён заплаціць? Ты што, Нупрэй, смяешся?

– Нікольні. Пакажы мне свайго парсючка.

– Навошта?

– Трэба! – строга сказаў дзед Нупрэй, і пакуль ён ішоў да пуні, каб паглядзець, які ў Марусі гадуецца парсюк, пачуў такія-сякія навіны.

– Прыходзіў надоечы з лесу мой Апанас, –паведамляла цётка Маруся. – Хваліцца асабліва нічым не хваліўся. Цягнік пад Тошчыцай з рэек пусцілі. Салдат, кажуць, у ім было процьма. Во пра гэта казаў. Сам хадзіў на чыгунку з Касцючэнкам. А так што яшчэ?.. – цётка Маруся паціснула

плячыма. – Казаў, праўда, што памянялі месца, на зіму глыбей у лес падаліся. Набудавалі зямлянак, жывуць. Але з харчам кепска. Хлеб вось-вось кончыцца. Тая мука, што ты, Нупрэй, малоў, іх дужа выручыла. Хлеб смачны пякуць. Боханы – як з печы, круглыя, як сонца...

– Нешта будзем думаць, – прамовіў Нупрэй, адчыняючы дзверы ў пуню.

Стары перагнуўся цераз перагародку, паскроб парсючка па спіне, той наставіў на незнаёмага яму чалавека востры пятачок, зарохкаў.

– Забіраю я твайго парсюка, – сказаў дзед Нупрэй.– Хавайся дзе ў хаце, а я тут сам разбяруся.

– Нешта я нічога не зразумею, – развяла рукамі цётка Маруся.

– Потым усё зразумееш. Даверся мне. Выйдзі. Апанасу свежыну перадасі ў лес... Няхай крупнік есці. Ну, марш, марш!

Цётка Маруся вытаалапіла вочы на Нупрэя:

– Язэпавіч, што ты надумаў рабіць?

– Потым пабачыш. Ну, каму сказана! Марш!.. І хлапца вазьмі з сабой. Няхай таксама ў хаце пагрэецца.

Юраську нічога не заставалася, як пайсці услед за цёткай. У шыбу ён бачыў, як Нупрэй выцягнуў парсюка за ногі і паклаў побач з тым, якога чакаў камендант на вячэру.

У лесе дзед Нупрэй выбраў добрую мясцінку. На беразе ракі, у атачэнні дрэў, таму быў тут зацішак. Пакуль млынар смаліў парсюка, Юраська прадзёўб у лёдзе палонку, зачэрпнуў вядром вады – да краёў – і паставіў на вогнішча.

– Грэй, грэй ваду, Юрка! – настрой у дзеда Нупрэя быў добры. – Вялікага прыпарым цёплень-кай вадзічкай, а малому і так добра будзе.

Цяпер толькі Юраська здагадаўся, што надумаў зрабіць дзед Нупрэй. Смелы, аднак!..

Вярталіся з лесу рана, было яшчэ светла. З пар-сюкамі дзед расправіўся хутка не толькі ў лесе, але і пазней – маленькага пакінуў цётцы Марусі, тая войкала і ахала, чагосьці баялася і малілася Богу, каб ён заступіўся за Нупрэя. А Нупрэй спаслаўся, што разабраць парсюка ў яго няма часу, няхай даруе, бо чакае сам камендант і папрасіў

дапамагчы суседцы свайго старога знаёмага і, мабыць, равес-ніка, які паабяцаў за скварку сала зрабіць і не тое!

Ужо недзе перад самай вёскай, якраз там, дзе коўзаліся дзеці на каньках, аблюбаваўшы малень-кую пляцоўку на возеры, сустрэўся дзеду з Юраськам п’яны немец. Ён стаяў на дарозе, вытыркнушы перад сабой непаслухмяную руку, і прасіў, каб тыя спыніліся.

– Гутэн абэнт! – пастараўся ўсміхнуцца немец, калі Авадзень параўняўся з ім.

– Што ён вэдзгае? – паглядзеў на Юраську млынар.

– Павітаўся.

– Бач ты, культурны!

Немец мурлыкаў песню, шлёпнуўся, не папытаўшы дазволу, у сані, але патрапіў акурат на парсюка, адчуў гэта і адразу ж падскочыў, бы падстрэлены:

–Швайн! Швайн! – адно слова і ведаў Нупрэй з нямецкай мовы, і яго давялося скарыстаць.

– Іх швайн? – тыцнуў на сябе пальцам немец.

– І ты таксама, – смела сказаў дзед Нупрэй і падняў салому, якой быў прыхінуты парсюк. Нямецкі салдат убачыў парсюка, зрабіў ледзь не да самых вушэй усмешку і зноўку плюхнуўся на сані. Па дарозе ён спяваў, а больш дапытваўся, што гэта за парсюк такі і як яны глядзяць на тое, каб адвезці парсюка да яго на «кватэру». Бач, чаго захацеў, анціхрыст! Юраська трохі ведаў нямецкую мову, але немец вёў гамонку з імі больш рукамі, бо язык не надта слухаўся. Крыху пасмірнеў немец, калі пачуў слова «камендант».

– Прасі ў каменданта свежыны! – параіў дзед Нупрэй.

– Пан камендант, пан камендант, – нібы заезджаная пласцінка, бубніў немец.

І раптам Юраська ўбачыў, што няма на возе вінтоўкі. Ляжала ж. Сказаў дзеду, той насця-рожыўся:

– А маць тваю так! Згубіў, ну ты паглядзі на яго, ваяку! Га?

– Пан камендант, пан камендант... – па-ранейшаму мармытаў немец.

– Ты не камендантуй тут, а скажы лепш, дзе твая пух-пух? – млынар нацягнуў лейцы, і конь спыніўся. – Дзе, пытаю, твая пух-пух?

Немец адразу, падалося, працверазеў, закорпаўся ў саломе, а потым загадаў:

– Цурук!

– Просіць, каб ехалі назад, – падказаў Юраська.

Давялося млынару паварочваць, хоць і не хацелася, Авадня, ехаць назад, шукаць тую вінтоўку. Дзед Нупрэй лаяўся на немца, і не адразу заўважыў, як той выкуліўся з саней і, шырока трымаючы перад сабой рукі, быццам збіраўся кагосьці заціснуць у сваіх абдымках, кінуўся да возера. Толькі цяпер дзед Нупрэй і Юраська здагадаліся, што да чаго. Яны бачылі хлапчука, які слізгаў на самаробных каньках, а на плячы ў яго боўталася вінтоўка, цаляючы ствалом у блішчасты лёд. Глядзелі яны на немца, на таго хлапчука і ад душы смяяліся: ну і хлапчына, ну і малайчына – такі выгляд у яго, быццам за спіной не сапраўдная зброя боўтаецца, а самая звычайная драўляная палка. Толькі з папружкай.

Далей, пакуль і не прыехалі ў вёску, немец трымаў зброю аберуч. У Хатоўні ён злез з санак, абтрос з адзення салому, паказаў на вінтоўку і прымырмытаў:

– Гут, гут!

– Гутай гутай, – параіў яму дзед Нупрэй і лёгенька шлёгнуў Авадня лейчынай па спіне.

Усе непрыемнасці, калі гэта можна назваць іх так, пачаліся пазней. Як і чакаў Юраська. «Не можа ж дзед Нупрэй заўсёды чыстым з вады выходзіць». Паліцай Вітух, калі ўбачыў парсюка, што ляжаў на возе, ледзьве не пляснуўся, падалося, вобзем:

– Дык каго ты мне прывёз, стары корч? Дзе той парсюк, якога я табе даваў, га? Адказвай, не глядзі так, быццам баран на новыя вароты! Адказвай!

Дзед Нупрэй спакойна паглядзеў на бобіка і спытаў:

– Дык ты будзеш яго забіраць ці куды мне падзець свінчо? Давай указанні.

Аднак бобік не спяшаўся загадваць, усё дапытваўся, дзе падзеўся сапраўдны парсюк.

– Што я табе скажу, Вітух? – па-ранейшаму спакойна глядзеў на паліцая стары. – Усё па чыну. Усё так. Паменеў трохі парсючок. То не мне ж табе гаварыць, чаму... Не на

дрэве ж сядзеў, калі рос, а ў вёсцы, сярод людзей, то павінен ведаць – чаму паменеў парсюк...

– Ну, чаму? – не цярпелася паліцаю.

– Давай-ка я цябе саломай пасмалю столькі, колькі яго, то паглядзець мне ахвота будзе, паменееш ты ці пабольшаеш...

– Цьфу! – плюнуў Вітух і пабег дакладваць каменданту, што свежына, як і належыць, будзе пададзена сёння да стала: запрашайце сваіх гасцей, пан начальнік, пачастуем.

«Не прападзеш з дзедам Нупрэем!» – радасна падумалася Юраську.

17. «МЫ ВАМ ПАМОЖАМ...»

У Вольгі Якаўлеўны быў з самага ранку кепскі настрой. Хіба ж не бачна? Чаго толькі вучні не перадумалі. Мо захварэла, мо нядужыцца, то адпачыла б, а яны, бач ты, гатовы нават самі вучыць урокі. Ці мо з фронту пісьмо ад мужа, дзядзькі Мікалая, кепскае прыйшло? Хоць наўрад – які салдат напіша з вайны кепскае пісьмо? І што там можа быць кепскім? Пруць, пруць фрыцаў! Дык гэта ж кожнаму вядома, па радыё казалі, а яшчэ больш ведаюць пра гэта вясковыя мужчыны, пра што і гамоняць, калі збіраюцца каля валуна, што непадалёк ад ветрака і бакі ў якога вымулены ватнікамі дзеда Нупрэя.

Аднак шыла ў мяху не схаваеш, і неўзабаве ўсе ведалі, чаму ў настаўніцы кепскі настрой: яна згубіла грошы, якія сабралі вяскоўцы, каб адправіць на фронт. Калі па праўдзе, то шыла тое ніхто і не збіраўся хаваць... Настаўніца сама прызналася:

– Бяда, дзеці. Не ведаю, як і быць. Толькі нікому пакуль не гаварыце. Дамовіліся? Можа яшчэ і знойдуцца грошы. Не будзем лямант узнімаць. Не скрозь жа зямлю яны маглі праваліцца. Па вуліцы ішла калі, то былі... а потым і не стала скрутка. І як ён так выслізнуў, што і не пачула? Вось дзіўна што. Можа немцы і падабралі...

– Тыя не аддадуць! – сказаў, як адсек, Паўлік. – Тым усё мала! У-ух!.. Абжоры!

А Юраська паабяцаў:

– Мы вам паможам, Вольга Якаўлеўна. Не можа быць, каб у нашай Хатоўні грошы згубіліся – і бясследна.

– Паможам! – паабяцалі і астатнія вучні.

І, не папытаўшы дазволу ў настаўніцы, пабеглі шукаць скрутак з грашыма. Вольга Якаўлеўна засталася ў класе, ці ў сваёй хаце, адна. Спярша разгубілася, хацела папытаць наўздагон: «Дык куды ж вы?», аднак зразумела, што дзятву не спыніць ужо, і села на табурэт, цяжка ўздыхнула: усё ж грошы прапалі, ды не свае, а сабраныя землякамі. Сітуацыя.

Дзеці разбегліся па вёсцы – кінуліся шукаць грошы, бы ў спёку ў рэчку. З галавой. Юраська заглянуў да Лявона Кончыка, расказаў пра ўсё яму. Выслухаўшы , той спытаў:

– А што ж рабіць параіш?

– Шукаць. Як – што?

– І каб нашы людзі знайшлі ды не вярнулі? – пашкроб за вухам Лявон Кончык. – У такое мне мала верыцца.

– І мне.

– Залямзіў жа нехта! Трэба выручаць настаўніцу.

– Ну, я пабег далей... – Юраська толькі наважыўся ўзяцца за клямку на дзвярэх, калі ў хату ўляцеў, бы апараны, Паўлік.

– Чулі? – адразу ж свідраваў вачыма ён то Лявона Кончыка, то Юраську. – Ягорыха кажа, што сама бачыла, як падняла нешта на дарозе Аксіння... яшчэ па баках паглядзела, ці не сочыць хто, запіхнула тое, што знайшла, сабе пад куфайку і пайшла па вуліцы роўненька, не аглядаючыся, бы несла на галаве шклянку з вадой і баялася разліць.

– З Аксінняй такое можа быць, – пагадзіўся Лявон Кончык. – Давайце да яе разам сходзім. Калі грошы ў яе, то вам яна не аддасці. Будзе кусацца і пляваццa. Жанчына яна з рознымі фокусамі.

Так і зрабілі. Перад дзвярыма спыніліся. Лявон Кончык паляпаў. Маўчок. Зноў паляпаў і гучна папрасіў:

– Адчыняй, Аксіння! Прымай дэлегацыю! Чуеш?

Аднак Аксіння не падавала прыкмет жыцця.

– А можа яе дома няма? – засумняваўся Юраська.

– Атрымліваецца, што так, – пагадзіўся Лявон Кончык.

– А я не веру! – шморгнуў носам Паўлік. – Залезла, мабыць, пад стол ці пад ложак, і сядзіць там, як мыш пад венікам.

Ні з чым, яшчэ трохі патаптаўшыся на ганку, пайшлі яны ад хаты Аксінні. Якраз насустрач ім бег Сяргейка, узрушаны і вясёлы.

– Грошы знайшліся! Грошы знайшліся! – падскокваў ён то на адной назе, то на другой. – Ура-а!

І ўсе яны, нават Лявон Кончык не стрымаўся, гукнулі разам:

– Ура-а!..

Далёка было чуваць. А калі супакоіліся, Лявон Кончык вінавата сказаў:

– Дарэмна, значыць, мы на Аксінню падумалі.

– І зусім не дарэмна! – сказаў Сяргейка. – Яна, цётка Аксіння, і знайшла грошы. Настаўніцы аднесла.

– Гэта ўжо тады, калі заварушылася вёска, – кіўнуў Лявон Кончык. – Гэта дзякуючы вам. Тады і будзем лічыць, што вы, дзеці, і выручылі сваю настаўніцу. Аксіння, бач ты яе, заўсёды ў цэнтры. Нават з сярпом. Такая баба. Ну, ну.

– Сядзіць у Вольгі Якаўлеўны і чай п’е з цукрам. Шчаслівая такая. Я, кажа, Вольгачка, хацела ўчора прынесці, адразу ж, як знайшла, але нештацькі закалола ў баку, цераз парог не магла нагу нат перанесці. А настаўніца: дзякуй, Карнееўна, што грошы вам у рукі трапілі, а не ворагам. Я і ведала, што калі вы знойдзеце, то абавязкова вернеце. А цётка Аксіння: за мяне, Вольгачка, не хвалюйся, хіба ж я не ведаю, любачка, для чаго грошы мы збіралі. Там і свае я ўбачыла, яны зверху ляжалі… Біць, біць ворагаў трэба. Калашмаціць.

Выслухаўшы Сяргейку, Лявон Кончык усміхнуўся:

– Ліса. Ліса ўсё ж гэтая Аксіння. Але добра тое, што добра канчаецца.

З ім пагадзіліся, вядома ж, і хлапчукі.

І пашыбавалі на ўрок.

18. АВАДЗЕНЬ – КОНЬ ПАСЛУХМЯНЫ

– Дык што, гэты карапуз павязе мяхі? – з недаверам паглядзеў спярша на Юраську, а потым на дзеда Нупрэя паліцай Вітух.

– Гэты, гэты, – кашлянуў млынар у кулак. – А каго яшчэ ты тут знойдзеш? Бабу якую адправіш ці Платона? То няхай хлапец скокне, заадно ў Журавічах цукерак купіць у краме, пасмокча. Я грошай яму даў. Справішся, Юрка?

Юраська ўжо сядзеў на мяхах, трымаў у руках лейцы і ў першую ж хвіліну гатовы быў загадаць Авадню: «Ну, дружок, паехалі!», а калі хітравата глянуў на яго млынар, ён падміргнуў дзеду Нупрэю, а той – яму: парадак!

– Ды глядзі ж у мяне! – прыгразіў пальцам паліцай і змерыў хлапчука строгім позіркам. – Не абы- што вязеш, а хлеб. Галаву адкручу. Як сланечнік. – Ён пазначыў нешта ў сваім замусо-леным блакноціку, запіхнуў яго ў кішэню. – Там наляцяць на мяхі , разгрузяць. Хапае рабочых на пякарні. Гэта адвезці няма каму. Сам жа я не павязу. І салдата нямецкага не застаўлю: не яго клопат. Ну, давай, давай. Абы дабраўся каб добра. А калі вернешся, адразу знойдзеш мяне і даложыш па ўсёй форме: так і так, заданне выканана. Мне рэзультат важны. Зразумеў?

Замест Юраські адказаў дзед Нупрэй:

– Будзе табе і рэзультат. За гэта не хвалюйся. Ну што ж, няхай едзе. Ранне раннем, а там, чаго не ўбачыш, і вечар нахопіцца. Дні цяпер кароткія – што твая папяроска нямецкая, Вітух: два разы шморгнуў – і пальцы пячэ, трымаць няможна.

– Ета праўда, гарыць дужа, – пагадзіўся Вітух. – Пачкі на дзень не хапае.

– Работа ў цябе нервовая, відаць? – крадком зірнуў на паліцая стары. – Недарэмна ж кажуць, што табака нервы ўмацоўвае быццам. То і курыш багата.

Вітух нічога не адказаў, а толькі махнуў на Юраську рукой:

– Едзь, чаго стаіш?!

Авадзень напяўся, сані скрануліся з месца і заслізгалі палазамі па хрусткім снезе. Хоць свістаў сухі вецер,

азвярэла і дзіка, вострa хвастаў па твары холадам, Юраську было цёпла. Дзед Нупрэй пастараўся: уцяпліў яго ўсім, чым толькі мог. І на ўсялякі выпадак паклаў побач старэнькі кажух: а раптам спатрэбіцца? Пра холад яму ўвогуле не думалася – ён уяўляў, як сустрэнецца з партыза-намі, тыя перакладуць мяхі на свае санкі, а там – на варожай хлебапякарні – няхай чакаюць з мора надвор'я. Дачакаюцца! Не бачыць ім нашага хлеба! «А што ж будзе тады Вітуху? Камендант, мусіць, зачыніць яго ў картэр, у клець цёткі Вавіліхі – і загадае: «Карміць нягодніка адной саломай! Ды яшчэ леташняй! Калі не выканаў заданне! Ты на хлапца не лівай – служыш фюрэру сам, а не ён. Зразумела табе, ёлуп?» – радасна думалася хлапчуку.

Што чакае яго самога – пра гэта Юраська не думаў...

... Да ветрака, як толькі пацёгся адтуль паліцай, адразу ж прыбеглі Паўлік з Сяргейкам. Пра гэтую аперацыю яны ведалі, нават спярша самі прасіліся ў напарнікі да Юраські. Аднак дзед Нупрэй ім усё растлумачыў як след, і яны пагадзіліся, што ўсім нельга ехаць: калі і рызыкаваць, то аднаму, і тым больш Юраську – ён без рукі, і немцы пашкадуюць, калі і разгадаюць махінацыю з мукой.

Пазней падышоў і Лявон Кончык.

– Як там, цікава мне, Юрка? – парушыў нарэшце гнятлівае маўчанне дзед Нупрэй, твар яго зрабіўся сумным. Было б чаму весяліцца. Чакай, гадай, думай... А гэта нялёгкая справа, атрымліваецца.

– Не павінны б Юрку чапаць, – уздыхнуў Лявон Кончык. – Нацярпеўся ён і так, хіба ж не відаць. Рукаў у хлапца пусты.

– І мне, кум, так думаецца...

Паўлік таксама прамовіў з сумам:

– Пасадзяць у клець.

– Калі яго, крый Божа, і сапраўды ў тую у клець Вавіліхі запруць, то мы яго адтуль павінны вызваліць – кроў з носу! – дзед Нупрэй быў надзвычай сур'ёзны. – Інакш грош нам цана тады. Хоць і немцы ж каравуляць тую клець. Аднак нешта прыдумаем. Да ўсяго рыхтавацца трэба.

– А мы таго немца... ух! – Паўлік сціснуў кулачкі, нешта хацеў сказаць такое грознае пра нямецкага вартавога, аднак не ведаў – што.

Яго, праўда, і так зразумелі, на што млынар, усміхнуўшыся праз сілу, запярэчыў:

– Іш вы, жэўжыкі! Грозныя, гляджу, ажно некуды. А са мной вы справіцеся, не кажучы пра немца? Бярыце мяне, што хочаце рабіце. А я буду супраціўляцца. Ці адолееце? – Ён глядзеў на хлапчукоў, якія ўмомант панікл і, пацішэлі. – Так што, мальцы, не трэба харахорыцца дарэмна. Але за жаданне надаваць немцу кухталёў хвалю. У мяне таксама іншы раз рукі свярбяць, хлусіць не буду. Аднак нам лепш за ўсё верыць застаецца, што ўсё з Юркам скончыцца добра. На ўсялякі выпадак не разыходзьцеся, можа і на самой справе выручаць яго давядзецца.

Лявон Кончык, які да гэтага маўчаў, пагадзіўся, што разыходзіцца не трэба:

– А там што Бог дасць.

... Авадзень нырнуў у лясок. Тут было зацішней, дарога менш замецена снегам, чым у полі, толькі ў вершалінах дрэў шалёна гуў вецер і наганяў трывогу і сум.

Юраська развязаў матузкі на аблавушцы, бо не будзе ж ён паказвацца партызанам у такім выглядзе. Яшчэ не палічаць за дарослага, а яму надта ж хацелася хоць на адну галаву быць вышэй, чым ёсць. Ды і так, з развязанымі матузкамі, лепш чуваць, што робіцца навакол. А то яшчэ, чаго добрага, і размінешся. Толькі як гэта размінешся з партызанамі, калі яны самі, пэўна ж, ужо чакаюць хлеб, выглядваюць, канешне ж, раз-пораз з-за дрэў на дарогу: ці не едзе?

Вунь і масток. Вусцішна. Нікога не бачна. Толькі па-ранейшаму гудзе ў соснах і ялінах вецер, скуголіць.

«Можа не перадаў ім дзядзька Іван, – пачаў хваляваца ўсё больш і больш Юраська. – Мо не дабраўся да атрада, на якую-небудзь засаду напароўся? Ці мала ж іх, бобікаў, развялося?»

З Іванам Даўгалыгім Юраська пазнаёміўся асабіста два дні назад, ён прыходзіў у Жавіннік, там і сустракаліся. Дзед Нупрэй звазіў яго тады на сустрэчу з ім, прадставіў, як і належыць:

– Гэта наш сувязны Юрка Ганчарок!

Партызан моцна паціснуў руку яму, сказаў:

– Рады пазнаёміцца. Хоць цябе, браток, я ведаў. Па тваіх добрых справах. Перадавай прывітанне і сябрам. Вы ў камандзіравым спісу ёсць. Сам бачыў.

Яму тады хацелася выцягнуцца перад дзядзькам Іванам навыцяжку. Але ён пасаромеўся – як сядзеў на зэдліку, так і працягваў. Хоць і трэба, відаць, было. А сам думаў: «Няўжо ён праўду кажа? Няўжо не хлусіць? Нават у спісах камандзіра, самога Касцючэнкі, мы ёсць, значыць? Што цяпер бобік Вітух скажа!»

Авадзень портска мясіў капытамі мяккі снег, ступіў ужо і на масток, хоць цяпер, узімку, яго не адразу ўбачыш: замяло снегам. Але ж Юраська добра ведаў, дзе ён, гэты непрыкметны масток, лясны, нізенькі, без балясаў. Хлапчук неаднойчы сядзеў на ім, звесіўшы ногі, і назіраў, як грэліся на сонейку рыбкі-маляўкі. Цераз яго ён ехаў апошні раз з татам у той нядзельны дзень, калі пачалася вайна.

Дзе ж партызаны? Чаму не відаць? І што тады рабіць з хлебам? Не везці ж яго на пякарню! Куды заўгодна, толькі не туды!

Юраська нацягнуў лейцы, конь паслухмяна стаў. І раптам:

– К-хе, к-хе!

З лесу выйшаў дзядзька Іван. Нарэшце!

– Здарова, Юрка! – павітаўся ён. – Не замёрз?

– Не, мяне так апрануў дзед Нупрэй, што пара ідзе!

– Ну, ну, не жартуй з марозам. Пар ідзе. Хлопцы, выходзьце! Юрка з хлебам прыехаў!

– Ды бачым, бачым...

Да Юраські і Івана Даўгалыгага падышлі яшчэ два партызаны, зусім маладыя хлопцы, і адзін з іх узяў Авадня за вуздэчка і павёў у гушчар.

– Прадзярэмся, не такія перашкоды бралі! – весела баіў партызан, які вёў каня. – Нэ-э!

А дзядзька Іван распытваў пра дзеда Нупрэя, хваліў яго за смеласць і кемлівасць:

– Малайчына гэты дзед. Усім дзядам дзед.

Мяхі перакінулі хлопцы-партызаны на двое санак.

– Дарог няма, прабіваемся па цаліку, – гаварыў дзядзька Іван. – Таму два кані запрэглі. Аднаго можна замардаваць. Няблізкі свет. І добра, што сняжок пайшоў – няхай ён нашы сляды замятае.

Партызаны яшчэ раз падзякавалі за хлеб, а потым Іван дастаў з кішэні паперку і падаў Юраську:

– Глядзі ж, не згубі. Тут, браток, мы напісалі ўсё, што трэба. Гэта – дакумент. Хоць і без пячаткі. Не згубі.

На той паперы хлопчык прачытаў: «Хлеб забралі партызаны. Няважна, хто будзе яго везці, важна, хто будзе яго есці. Смерць фашыстам!»

На развітанне дзядзька Іван абняў Юраську, пацалаваў у шчаку і ціха сказаў:

– Няхай беражэ цябе Бог, хлапец. Ну, едзь, едзь. Шчаслівай дарогі, Юрка!

Авадзень не ленаваўся. Каня ніколі не трэба падганяць, калі бяжаць ён дамоў. Гэта праўда. У Юраські кружылася галава ад радасці, яму хацелася спяваць, але вецер не даваў раскрыць роту, і ён скакаў на санях, ажно Авадзень раз-пораз азіраўся, дзівіўся: што з ім, з Юраськам? І мусіць здагадваўся, у чым справа, бег і бег трушком. Ды і як было не радавацца? Хлеб – у атрадзе! Цяпер будзе ляжаць свежы бохан на стале ў партызанскіх зямлянках.

Будзе! Будзе! Будзе! – гуло ў полі, гуло ў вушах, і неба перад вачыма хлапчука хісталася, гойдалася, нібыта на арэлях, ногі самі нешта вытанцоўвалі, а ў жываце Авадня раз-пораз цяжка вухала і вухала. Конь не звяртаў увагі – бег і бег.

– Ой, куды ж ты! – Юраська пачуў наперадзе крык, і толькі цяпер заўважыў, як саступіла з накатанага следу цётка Аксіння, загрузла па калені ў снезе.

Ён нацягнуў лейцы, Авадзень паслухмяна стаў.

– Сядайце, цётка Аксіння!

– Во за гэта дзякуй, – пачала выцягваць ногі са снегу Аксіння, цяжка і няўклюдна. – Во забралася дык забралася! Як у дзёгаць ступіла.

Нарэшце яна выкараскалася, гопнула на санкі і Авадзень зноўку пакапыціў у Хатоўню.

– Здаля едзеш? – уладкаваўшыся пазручней, адразу ж пацікавілася суседка.

– Кепскія нашы справы, – не адразу загаварыў Юраська. – Павёз хлеб у Журавічы, на хлебапякарню, а партызаны сустрэлі ў лесе і ўсё падчыстую... Прыйшлося вось назад паварочваць. І што будзе, сам не ведаю!..

– Што ты кажаш? Ай-бо-о! Дык яны ж цябе павесяць, Юрачка!

– Павесяць, – яшчэ больш сумна прамовіў хлапчук. – Павесяць. Відаць, так.

– Ай-бо-о! – вочы ў цёткі Аксінні зрабіліся вялікімі, пукатымі. – О ё-ё-ёй! Ты гэта праўду, Юрка? Няўжо праўду? І што ж яны, нашы, самі цябе на смерць пхаюць, га?

– Не ведаю, – пацiснуў плячыма хлапчук. – А немцы ж не паверацъ. Як вы думаеце, цётка, паверацъ?

– Божа барані! Ім хоць у лоб страляй, а не паверацъ.

Ехалі моўчкі. Падалося нават, што Аксіння зусім забылася пра Юраську, таўкла, бы ваду ў рэшаце, сваё:

– Гэта я ў Журавічы хадзіла. Чорт мяне насіў. Думала, на мёд ды сала што-небудзь вымяняю, ажно вымяняла. Шыш! Хусткі дзве адзін чалавек даў, а болі, сказаў, няма ў мяне нічога. Хоць штаны, кажа, знімай. Не, не тыя цяпер Журавічы. Але немцаў – што агуркоў у бочцы. І вялікія, і малень-кія, і пузаценькія – вось такія! – яна паказала, растапырыўшы, як магла, перад сабой рукі.

– Эх, і жыццё, – уздыхнуў Юраська, бо слухаць пра тыя хусткі не было ў яго і на грам настрою. – Што ж рабіць, цётка?

Аксіння задумалася. Сур’ёзна.

– Не ведаю, што і параіць табе, суседзе мой даражэнькі.

– А можа вы скажаце, цётка Аксіння, што бачылі, як партызаны ў мяне мяшкі забіралі, а? Шчэ і кухталёў, скажаце, надавалі, бо ўпарціўся, кусаўся.

– Ты... ты... што гэта, Юрка? – замахала на хлапчука рукамі Аксіння. – Барані божа! Нічога я не бачыла. Яны разбірацца доўга не будуць, а абодвух пад стрэльбу – і памінай, чым звалі. Во як! Не-е! Мяне сюды не прычысляй! Нічога, нічога я не бачыла. Я ж і праўдацькі нічога не

бачыла. Пастой! Прытармазі! Злезу я, Юрка. Едзь адзін. Ці чуеш ты мяне?

Юраська сцебануў па спіне Авадня лейчынай, і той пабег яшчэ шпарчэй.

– Сядзі ўжо, цётка. Што будзе, тое будзе! Нэ-э!

– Ой, людзі-і-і! – залямантавала Аксіння і пакацілася з санак на снег.

А конь бег і бег...

Быццам падпільноўваў Юраську, высунуўся з-за вугла паліцай Вітух. Авадзень спыніўся, фыркнуў яму гарачым парам з абедзвюх ноздраў.

– Ужо? – здзівіўся паліцай.

– Не давёз, – уздыхнуў хлапчук. – Партызаны забралі...

– Што-о-о? – такім Вітуха Юраська ніколі не бачыў, нават на млыне, калі не хацеў малоць зерне дзед Нупрэй.

Паліцай штурхануў хлапчука на санкі, выхапіў з яго рук лейцы і пагнаў Авадня да камендатуры. А куды ж яшчэ? Юраська не паспеў нават спалохацца. Хацелася толькі спярша паказацца на ветраку, а потым ехаць і на даклад паліцаю. Атрымалася наадварот.

– Нэ, быдла! – хвастаў бобік Авадня лейцамі, наматаўшы іх на руку. – Вязі хутчэй, кажу! – І да Юраські, не паварочваючы галавы: – Ты ў нас паглядзіш зараз! Партызаны забра-а-лі! Нешта раней не забіралі! Сам ці не партызан саплівы! Нэ-э!..

19. РАССТРЭЛ

Вітух нарабіў ляманту на ўсю вёску. Даляцеў ён і да ветрака. Млынар пашкроб за вухам, ціха прамовіў:

– Выручаць трэба Юрку. Чаго сядзім? Бліжэй да камендатуры давайце прабірацца. Гародамі.

І першым накіраваўся да дзвярэй.

Пачуў, відаць, крык паліцая і сам камендант. Стаяў ён на ганку і загадкава пазіраў на Вітуха, які адзічэла размахваў лейцамі над узмакрэлай спіной каня. Камендант паглядзеў на афіцэраў і салдат, якія стаялі крыху паводдаль ад яго, ззаду, мармытаў на ломанай рускай мове сабе пад нос:

– Інтэрэсно, інтэрэсно...

Перад ганкам паліцай нацягнуў лейчыну, ажно прыгнуўся, згорбіўся, і Авадзень крута развярнуў сані.

– Тыр-р-р! – Вітух саскочыў з санак, казырнуў. – Хлеб – цю-цю! Няма! У яго, разумееце, парты-заны адабралі! Ні ў каго не адбіралі, а ў яго – зацапалі.

Камендант падышоў бліжэй да Юраські, стаў так, быццам збіраўся штурхануць жыватом хлапчука.

– Праўда гаварыт? – спытаўся, свідруючы вачамі Юраську.

Юраська моўчкі кіўнуў: праўда, забралі. Камендант ударыў рукавіцамі па твары хлапчука, крыкнуў:

– Прызнавайся, сам отвез ілі абманываеш, хітрыш? Ну, гавары, я цебя слюшаю...

Юраська ўспомніў пра запіску, што даў яму ў лесе дзядзька Іван і палез у кішэню за ёй як за сваім выратаваннем, пакуль адзіным, вядомым яму выратаваннем. Дзе ж яна, запіска? Ён апусціў руку глыбей, намацаў паперку і хуценька працягнуў каменданту:

– Вось. Цэтлік далі, каб вы...

Камендант прачытаў запіску, на яго твар набегла здзеклівая ўсмешка, затым ён перадаў паперку праз свае плячо назад, дзе яе адразу перахапіў Вітух, прыставіў да вока, чытаў і ківаў галавой: маўляў, ага, зразумела, яны і не тое могуць напісаць за столькі мяшкоў, не палянуюцца.

– Ліпа! – трасянуў рукой з паперкай паліцай.

– Как понімат – ліпа? – не зводзячы вачэй з Юраські, запытаў камендант у бобіка.

– Хлусня тут! Няпраўда. Яны каго захацелі вакол пальца абскакаць, пан камендант? Нас?

– Што прыкажэт с табой делат? – ні на хвілінку не зводзіў строгага позірку з Юраські камендант. – Гавары, парцізан!

Голас у каменданта пацяжэў, твар наліўся злосцю і нянавісцю да Юраські. Што скажаш яму, ворагу? На калені перад ім упасці, расхлімкацца, прасіць міласці? Не, не... Юраська так не зможа.

Ён як стаяў перад камендантам з высака ўзнятай галавой, так і працягваў, толькі ўспаміналіся яму маці з сястрычкай, тата, дзед Нупрэй, Паўлік з Сяргейкам... І было вельмі шкада, што так і не паспелі яны адпомсціць

па-сапраўднаму паліцаю Вітуху. А як там тата на фронце? Што мама робіць дома? А сястрычка Ліда? Хацелася б паглядзець увесну, ці прыжылася бярозка каля падворку...

– Інтэрэсно, он молчіт, – павярнуўся нарэшце да афіцэраў і салдат камендант. – Он жіт не хёчет... – І махнуў рукой:– Расстрэлят!

І пашыбаваў да ганку, не звяртаючы ні на каго ўвагі, углядаючыся перад сабой, злы і рашучы. Вітух таптаўся на месцы, не разумеючы, мусіць, сур'ёзна вынес прысуд хлапчуку камендант, ці як... Нарэшце ён, бачачы, што камендант схаваўся ў памяшканні штаба, паўтарыў яго загад, не так строга, але і без жаласці:

– Расстраляць!..

Юраська толькі цяпер, калі штурхануў яго ў плячо вінтоўкай немец, адчуў, што не слухаюцца ногі, зусім не слухаюцца, бы прымерзлі да зямлі, пакуль ён стаяў, а па целе расплылася стома. Быццам ажыла, навалілася на яго зноў немач, якую адчуў ён, калі бліснула перад вачмі тая асляпляльная маланка...

Юраська ішоў па вуліцы, чуў за спіной нетаропкія крокі варожага салдата, яго дыханне. Паварочваць галавы назад, на немца, не адва-жваўся. Навошта? Ён і так добра ўяўляў, як той трымае напагатове вінтоўку, мерае крокамі яго вуліцу, на якой знаёмы кожны кавалачак зямлі, на якой звонка смяецца і галёкае яго дзяцінства...

А вунь і цётка Аксіння. Юраська заўважыў суседку, адвярнуўся. Не хацелася глядзець у вочы ёй, цётцы Аксінні. «Скнара і ёсць скнара, – падумаў з крыўдай хлапчук. – Навошта я ў яе курэй тых браў?»

– Пан салдацік, пан салдацік, – старалася загля-нуць цётка Аксіння ў вочы немцу. – Вы што гэта з дзіцёнкам рабіць хочаце, га? Ды не вінаваты ж ён! Не вінаваты! Сама бачыла, як партызаны яго білі! Усім клянуся – білі!

Немец гергетнуў па-свойму, штурхануў вінтоўкай цётку Аксінню, удабавак узнагародзіў яе выспяткам, і яна не ўтрымалася на нагах: добранька чмякнулася, але скрутак з рук не выпусціла. Страх прыцяў яе да зямлі, яна ляжала, нібыта забітая, доўга і ціха, а потым усхапілася і толькі пяткі замількалі па селавой дарозе.

Бліжэй да сваёй хаты яна сутыкнулася твар у твар з дзедам Нупрэем, з Лявонам Кончыкам і хлапчукамі.

– Там… там… – махала яна рукой, глытаючы словы. – Юрачка міленькі-і… Выратуйце яго, родненькія, выратуйце! – На вачах цёткі Аксінні блішчэлі слёзы.

– Ідзі, ідзі дамоў, Аксіння, – ціха сказаў Нупрэй. – Толькі дамоў, чуеш?

– Ага, ага, – часта трэсла галавой Аксіння.

Немец нешта сказаў Юраську. Юраська не павярнуўся. Куды вядзе яго фашыст? Дзе ён, той «расстрэл»? Дзіўна, але Юраська пасмялеў, зусім чамусці не думаў пра смерць, хоць яна была недзе блізка, у якім кроку ад яго…

Юраська ступаў па снезе, які зрабіў белым поле, і ўжо больш шырока, цвёрда перастаўляў ногі, быццам і сам спяшаўся хутчэй прыйсці да таго месца, дзе ўпадзе на яго шызавата-блакітнае неба. Усё адразу. І схавае яго ў сваіх абдымках, раз і назаўсёды, не дасць яму больш палюбавацца валошкамі ў жыце, убачыць маму, сястрычку, тату, пачуць галасы людзей…

Яму хацелася нешта крыкнуць. З усяе сілы, на ўвесь голас. Каб далёка было чуваць. Але ён не ведаў, што трэба было крычаць, якія словы. Ды і ці трэба? Ціха як… Няхай спачывае зямля пад снегам, няхай спіць. Зямля… На гэтым полі, па якому ішоў хлапчук, спяшаліся хатаўнянцы сабраць жыта. Да адзінага каласка. Юраська ўспомніў той жнівеньскі дзень… Чым пахла жыта? Тады ўсё паветра пахла хлебам. А вунь вятрак… Ён таксама змагаецца з фашыстамі. Як і чалавек.

Але… што гэта? Драч скрыпіць? Адкуль ён тут, драч, узімку? «Паўлік? Гэта ж Паўлік!» Юраська не павярнуў нават галавы ў той бок, адкуль данёсся крык лугавой птушкі. І тут ён убачыў, як насустрач з кустоў смела выйшлі дзед Нупрэй, Лявон Кончык і сябры. Млынар цвёрда трымаў у выцягнутай руцэ наган. Тады Юраська азірнуўся на немца, упер-шыню, колькі і крочыў ён пад канвоем. Глянуў на немца і нічога не зразумеў: немец усміхаўся, яго не палохалі ні дзедаў наган, ні насупленыя твары людзей, што насоўваліся на іх абодвух, гатовыя, здавалася, без зброі разарваць ворага на шматкі. А ён, немец, смяецца. Чаму ён радуецца? З чаго?

– Здароў, пан, – сказаў, падышоўшы да варожага салдата, дзед Нупрэй. Сказаў спакойна, бы павітаўся ён не з фашыстам, а з Лявонам Кончыкам ці з любым іншым знаёмым чалавекам.

– Гут, гут! – усміхаўся немец, а затым падштурхнуў Юраську, каб ішоў да сваіх. – Гут, гут!

Немец узняў над галавой вінтоўку, стрэліў два разы ў неба, затым павесіў зброю на плячо, зноў загергетаў:

– Шнель, шнель! – і паказаў рукой на кусты.

– Дзякуй табе,– сказаў варожаму салдату дзед Нупрэй і схаваў у кішэню наган.

– Гут, гут! – салдат заківаў кручкаватым пальцам, паляпаў рукой па вінтоўцы. – О, гут!

«Дык гэта ж той немец, які вінтоўку згубіў! – здагадаўся Юраська. – Ён добры чалавек, хоць і фашыст».

У вёску вярталіся па лагчыне, потайкам.

– Пазнаў немца, Юрка? – спытаўся дзед Нупрэй.

– Ага!

– Віктарам па-нашаму зваць. Гэты немец – не паліцай Вітух. Ён яшчэ нас не аднойчы выручыць...

Ну і дзед Нупрэй!

Не, ніколі не прападзеш з ім!

– І каровы з табой, кум, будуць сытыя, і сена цэла, – засмяяўся Лявон Кончык.

Смяяліся і хлапчукі, аднаму Юраську, праўда, было пакуль яшчэ на да смеху.

І толькі цяпер ён адчуў, як дрыжэлі ногі, калаціліся ліхаманкава цела...

А як можа быць яшчэ пасля таго, калі цябе вялі на расстрэл?

20. БЫВАЙ, ХАТОЎНЯ...

Глыбокай ноччу пакідалі сябры Хатоўню. Перад тым, як пайсці з вёскі, забеглі яны на млын. А яшчэ перад тым зацягнулі на гарышча карову бабкі Ганны, у якой яна адна на ўсю вёску даілася ўзімку і з якой піў-смакаваў малако камендант. ”Хай ведаюць нашых! – радаваўся Юраська. – Раніцай бабуля прачнецца, каб Хмарку сваю падаіць ды аднесці малачко каменданту, а ў пуньцы – пуста. Няма

Хмаркі! Усплясне старая рукамі, загалосіць, а карова страху прагрызе ў даху, прасуне рогі, ды му-у-у! Смеху будзе на ўсю вёску! А нас даруй, бабуля!..”

Карову заманіць на гарышча было нялёгкай справай. Але хлапчукі ўхітрыліся. Яны выцягнулі з паркана пралётку, і Хмарка, хоць і ўпіралася, усё ж ускараскалася па ёй. А каб была ёй ахвота ўзбірацца на гарышча, Сяргейка казытаў ноздры рагулі клачком сена. Духмянага, шапаткога. Хмарка і перамагла страх. Голад – страшней, відаць, за яго. За любы страх страшней. Яшчэ ж удзень Сяргейка залез у Ганніну пуньку і выграб з кармушкі ўсё сена. Да грама.

Да чаго толькі не дадумаюцца хлапчукі!

– Наказ, хлопцы, будзе вам такі, – дзед Нупрэй шкадаваў, што застаецца адзін, але нічога не паробіш – нельга Юраську больш у вёсцы, нельга, і хваляванне старога выдаваў яго маршчыністы, але заўсёды добры, спагадлівы твар. – Слухайцеся там... Не шалапутнічайце. Юрка, асабліва ты глядзі. З адной рукой у бой не прыся. Прыстройся дзе на кухні. Таксама важна. Мо хлеб будзеш мужыкам выпякаць памагаць. Ці нянькай напрасіся – сына камандзіра, Лёшку, гушкай... Ды і нас не забывайце, – млынар павярнуўся да Лявона Кончыка. – Правільна, Лявон?

– Усё верна, кум, – ціха і з сумам у голасе адказаў той.

– Іван Даўгалыгі сёння дома. З ім у мяне дамова была, не думайце, жэўжыкі, што Нупрэй наперад не глядзіць. Усё прадугледзеў. Ну дык што, будзем выбірацца? Давайце, браткі...

Авадзень вёз іх у ноч, цёмную і ціхую. На небе густа гарэлі зоркі. Віселі яны і над ветраком, і хлапчукі бачылі, як крылы-махі ўпіраліся – калі глядзець зводдалі – у зорнае неба, і на самых кончыках іх віселі начныя агеньчыкі. Здавалася, што вось-вось вятрак замахае крыламі, і зорачкі заскачуць па небе, павядуць над ветраком карагод, вясёлы і шчаслівы...

... Наперадзе была яшчэ ўся вайна.

Апавяданні

ДЗЕД АЎГЕЙ І ДЗЕЦІ

Стары Аўгей больш сядзеў на лаўцы каля сваіх веснічак, абапершыся на кіёк, і назіраў за жыццём, што ладзілася на вясковай вуліцы. Маленькія вочкі-гузікі паспявалі ўсё ўбачыць, запрыкмеціць,– нічога не прапусцяць. Ён ахвотна ківаў галавой на прывітанні-паклоны вяскоўцаў, іншы раз змахваў картуз, бліскаў лысінай, нешта мовіў прахожым, цікавіўся, ці прывезлі ў краму хлеб, тады-сяды скардзіўся, што доўга няма дажджу... Ну, а калі побач прашмыгне хто з дзятвы, абавязкова зачэпіць таго словам, стараўся прыпыніць каля сябе, і тады адбываўся невялічкі спектакль каля веснічак старога Аўгея. Хоць і не толькі каля веснічак – там, дзе заўсёды былі дзед і дзеці...

Нядаўна я пабываў у сваёй вёсцы каля той хаты, у якой жыў мой дзед Аўгей. Паколькі даўно ўжо няма дзеда Аўгея і бабы Аксінні, а ў хаце ніхто не жыве, і яна, хата, таксама памірае...

Але значна больш, перакананы, будуць жыць гісторыі пра дзеда Аўгея і дзяцей, якія склалі, такім чынам, невялічкую аповесць. І, што прыемна, пра яе магу сказаць без лішняй сціпласці: працяг будзе. Бо як прыгадаю нешта цікавае пра свайго дзеда, адразу ж запісваю. Каб самому не забыцца і вам расказаць.

ПЕРШАКЛАСНІК ЛЁНЬКА

У гэтай невялічкай лясной вёсачцы няма сваёй школы. Ды яна і не трэба—адзін вучань усяго жыве тут. Лёнька. Хлопчык ён гарэзлівы, шустры. Спярша маці вадзіла малога ў суседнюю вёску за два кіламетры, каб Лёнька граматы набіраўся ў першым класе, а потым хлопчык насупіўся: « Я сам!» Ён не сказаў маці, што дзеці пачалі кпіць з яго: эх ты, сам у школу ўжо прыйсці не можаш, герой!

І пачаў Лёнька хадзіць у школу сам. А дзед Аўгей, як заўсёды, ужо раненька на лаўцы сядзіць,папяроску смуголіць:

– Ты куды, Лёнька?– пытае дзед , нібы не ведае.

– У школу,–кажа Лёнька.

– Дык гэта... навошта пантоплі рваць... у белы свет у школу тэпаць?– хітравата глядзіць на малога Аўгей.

– А што?– Лёнька спыніўся.

– Нічога асаблівага, я ж і кажу. Можна ж і пантоплі не рваць, і граматным быць.

– Як гэта?– цікава Лёньку.

– Хочаш, я цябе вучыць буду?

Лёнька яшчэ больш зацікавіўся, падступіўся бліжэй да Аўгея. А стары працягвае:

– Ну. Навучу. Пісаць і чытаць. А што табе яшчэ трэба? Давай, запісвайся да мяне. Падавай заяву. Я табе і дакумент потым выдам, не горш за тую школьную ацістацыю, і пячатку з бульбіны... з самай вялікай андрэты выражу — і хлопну на дакумент. Га? Без екзаменаў цябе куды хочаш прымуць пасля маёй навукі. У любую акадземію. А то выдумаў—у белы свет хадзіць, каб навучыцца чаму-небудзь. Я цябе, Лёнька, і раней яшчэ выпушчу—усіх абскачаш, ужо можа якім інжынерам станеш ці касманаўтам, а дружбакі твае будуць яшчэ ў той школе млець. Дык думай, Лёнька. Думай.

Лёнька раптам развярнуўся і наўскач паімчаў дамоў. Праз колькі часу ён на той жа хуткасці прашмыгнуў каля Аўгея, паказаў старому язык—прывітанне, а як жа, ад бацькоў. А сам у школу ж пабег, куды яшчэ.

– Чаго добрага спозніцца, жэўжык,– праводзіў вачамі хлопчыка Аўгей, хітравата ўсміхнуўся.—Бяжы, бяжы, Лёнька. Вучыцца трэба. Ты дзеда не слухай. Дзед напляце табе бочку арыштантаў... Бяжы, бяжы...

СЛЁЗЫ І ЦУКЕРКА

Да бабкі Вулляны дачка прывезла з горада ўнука Юрку—на ўсё лета, каб малачка папіў, ягадамі ды яблыкамі паласаваўся. Хлопчыку яшчэ далёка да школы, у садзік надакучыла хадзіць, а ў бабулі яму добра. Тут і

куры, і кот Васька—яго лепшы дружбак. І вуліца шырокая, утравелая—не гарадскі асфальт. Прыемна тупаць. Ён і ходзіць па траўцы. Якраз з дзедам Аўгеем параўняўся.

– Здароў, Колька!– стары прыўзняў картуз, кіўнуў.

Вуллянін унук павярнуўся да дзеда, надзьмуў шчокі, а потым па-даросламу пераканаўча сказаў:

– Я не Колька.

– Не, ты Колька.

– Я не Колька. Я Юра,– сур'ёзна сказаў хлопчык.

– Не, няпраўду кажаш. І дзе ж ты так хлусіць, цікава мне, навучыўся? Ты—Колька!

– Я – Юрка!– малые пачынае тупаць нагамі, даказваючы, хто ён ёсць на самай справе.–Я–Юрка!

Стары хітра ўсміхаецца.

– А чым дакажаш? Пакаж метрыку.

Хлопчык не знаходзіць, што адказаць. Маўчыць. Насупіўся.

– Ну, і куды ж ты ідзеш, Колька?

– Я Юрка-а-а!– на вачах малога выкругляюцца слязінкі, ён зноўку тупае нагамі.

А стары гладзіць малога па галаве, дастае з кішэні цукерку, падае яму:

– Во калі з'ясі маю цукерку, толькі тады паверу, што ты Юрка і ёсць на самай справе.

Малы хуценька пракаўтнуў цукерку, усміхнуўся–вочкі блішчаць.

– Бачыш?

– Во цяпер бачу. Ну, і куды ж ты ідзеш, Юрка?

– А не скажу!– і хлопчык вёртка шугануў ад старога.

Аўгей жа ўсміхаецца: сёння і яму трошкі весялей стала на гэтым свеце, дзякуючы Вуллянінаму ўнуку.

БУЛЬБАШЫ

Паклікаў неяк дзед Аўгей да сябе дзяцей.

– Прыходзьце сёння, шаноўныя землячкі, да мяне,– сказаў стары, сустрэўшыся з імі каля крамы.–Хто спозніцца–вельмі пашкадуе. Буду чакаць. Усе чулі?

– Усе!– амаль што ў адзін голас адказалі дзеці.

– Не спозніцеся?

– Не-е!

Дзед Аўгей сядзеў на лаўцы, смуголіў сваю дужа нясмачную цыгарку, а як толькі ўбачыў дзяцей, што купкай—як і гулялі каля крамы—тупалі да яго, пашукаў, куды б прыладзіць акурак, а тады шпурнуў яго падалей у траву—каб і духу блізка не было, каб дзеці маглі дыхаць чыстым паветрам. Дзед Аўгей такі: багата з таго, што сам рабіў, не жадаў дзецям. «Дурное ўсё гэта». Дзеці селі каля дзеда на лаўку—з двух бакоў, і Лёнька, зірнуўшы з-пад ілба на старога, напомніў пра сябе і сяброў:

– Мы прыйшлі…

– Гэта я бачу,– варухнуўся на лаўцы дзед Аўгей.— Малайцы. Нешта ў вас сёння ногі цэлыя, непадрапаныя? Га? Тут нешта не так. Не можа быць хлапцоў, каб у іх ўсё чын па чыну было. Слабавата бегалі. Але нічога, справа паправімая. Хочаце, я вось на гэтых дзвюх цаглінах,– стары паказаў на самаробную печ, спрацаваную з чырвонай цэглы каля брамы,– такую страву згатую, што пальчыкі абліжаце?

Дзеці, не ведаючы яшчэ, што там за страва такая будзе, быццам незнарок пракаўтнулі сліну…

– Ніколі смачнейшай ежы вы не спыталі, гэта я вам, стары чалавек, гавару. Ці, можа, бачылі смачнейшую? Га, Петрык? Што ты скажаш нам на гэта?

– Не ведаю,– паціснуў плячом хлопчык.

А Лёнька хітравата ўсміхнуўся:

– Г-гы… Што, скажаш, і смачней будзе нават твая ежа, дзед, чым снікерс?

– А то ж! Што там твой снікерс- брыкерс? Гэх, дзялоў тых! Давайце памагайце мне лепш. А тады, за вяэрай, і пагамонім.

– А што – памагаць?– пацікавіўся Лёнька.

– Знайду,знайду што,– дзед пакрактаў трохі, пакуль устаў з лаўкі.–За мной, як той гаварыў, не стане. Так, браткі-гвардзейцы, усім адна каманда: скабліць бульбу. Вось у мяне падрыхтаваныя для вас спецыяльна чатыры нажы. Якраз кожнаму. Вось кашэль з бульбай. Прыступайце. Толькі—папярэджваю, як амаль дарослых людзей,– захоўвайце дысцыпліну. Не штурхайцеся. З нажамі асцярожней будзьце. А я тым часам цяпельца ў

печы раскладу, ваду пастаўлю,– няхай грэецца, усё ж хутчэй будзе.

Лёнька і яго камнда скаблілі бульбу і чырыкалі, што тыя вераб'і : меркавалі, якую ж страву рашыў прыгатаваць дзед Аёгей, і нешта ніводная не падыходзіла—дужа ўжо вядомыя ўсе, здаецца, елі, а тут жа, відаць, будзе нешта адмысловае, мо нават і пра тое, пра што раней яны ніколі не чулі.

– Ну, як тут у нас справы ідуць?– пачуўся бадзёры дзядулеў голас.—Дно далёка?

– Трошкі засталося,– за ўсіх адказаў Петрык.

– Бачу, што стараецеся. Хвалю. Мо падсобіць?

– Не, мы самі!– запярэчылі дзеці.

Неўзабаве дзед Аўгей пад пільным позіркам дзяцей памыў бульбу, наліў ваду ў чыгунок, сыпануў солі, паставіў чыгунок паміж цаглін над полымем, а тады распарадзіўся:

– Пакуль можаце кувыркацца. Дам каманду на вячэру.

Дзеці ж далёка ад печы не адыходзілі—раптам ён, дзед, абхітрыць, тое смачненькае сам з'есці,га? Таўкліся побач з чыгунком, што грэўся на полымі. Самі ж бачылі: звычайную бульбу варыць у ім стары, а кажа-а!.. Хоць хто яго ведае, што атрымаецца. Можа фокус які. Трэба дачакацца. Не, з чыгунка быццам пахне крышачку не так, як пахне з такога ж чыгунка дома, калі ў ім варыцца бульба. Першы ўцягнуў гэты пах сваім кірпатым носам Лёнька, ад задавальнення заплюшчыў вочы, прычмокнуў, а тады гэтаксама зрабілі Петрык, Сашка і Вуллянін унук Юрка—смачна пахне!

Наступіў доўгачаканы момант, калі дзед Аўгей пацёр далонямі, падміргнуў дзятве і амаль урачыста мовіў:

– Прыступаем, сябры мае, да самага галоўнага. Бульба зварылася. Можна, можна каштаваць маю ежу. За справу!

Гэта і ўсяго? Хм, а думалася ж хлапчукам! Бульба стаяла ў вялікай місе, дымілася. Дзеці, няўпэўнена пераглянуўшыся, узялі па бульбіне, пакачалі на далонях—пячэцца.

– Смялей, смялей,– весела казаў дзед Аўгей.—Не бачу радасці ў вачах. Ці, можа, не падабаецца мой пачастунак?

– Звычайная бульба,– зморшчыўся Лёнька, а калі з'еў кавалачак, твар у яго пасвятлеў.–Але, скажу вам, смачная!

– Праўда! – гукнуў Петрык.

– Ага, смачная!– наедак і самы маленькі, Юрка.

Пакуль дзеці заглядвалі ў чыгунок, дзед Аўгей прынёс агуркоў і збанок малака.

– З агуркамі, з агуркамі ешце,– падказаў ён.–А тады наверх па карцу малачка вып’еце. І будзеце дзеда ўспамінаць усё жыццё.

Ух і наеліся! Жываты—як бубны: толькі палачкай ляпаць, звон будзе. І дарослых, што міма праходзілі, клікаў дзед да свайго чыгунка. Елі, хвалілі і бульбу, і дзеда з дзецьмі. Дзядзька Кандрат так сказаў:

– Звычайная бульба ,а якая смачная! Што дома зварыш—хіба ж такая? Не, не параўнаць. Дзякуй яшчэ раз вам за пачастунак.

А дзед Аўгей паляпаў Лёньку па плячы, паглядзеў на ўсіх:

– Так што, Лёнька, снікерс-брыкерс твой нашай беларускай бульбачцы, ды прыгатаванай на дровах і на свежым паветры, і ў падэшвы не прыгодны. Не, ніколі. Мы ж з вамі бульбашы. Нам без бульбы ніяк не пражыць. Без снікерсаў—можна, а без яе далёка не ступіш. Так што, мае маленькія бульбашы, калі-небудзь я зноў вас паклічу да сваёй печы.

Дзеці яшчэ доўга сядзелі з дзедам Аўгеем на лаўцы. На небе ўспыхнулі зорачкі, пацягнула з лагчын казытлівым халадком, а стары баіў ім пра свае, мабыць, паходжанні на вайне. І ўсім было хараша.

Пасля такой смачнай вячэры інакш і не магло быць.

ПРЫЗ

Неяк у нядзельны цёплы летні дзень сабраліся ў хаце дзеда Аўгея ўнукі і праўнукі, што жывуць у горадзе. Унукі дарослыя ўжо людзі, а праўнукі—дзятва, як той Юркка ці Лёнька, акурат такія.

За доўгім дзедавым сталом усім хапіла месца. Паабедалі, патупалі на двор. У цэнтры ўвагі—дзед Аўгей.

– Бачыцца мне,– глядзіць ён на ўнукаў,– што Сашка з Петрыкам зусім нічога не елі, ленаваліся, ох і ленаваліся за сталом. Ці не так, хлопцы?

– Елі, добра елі,– амаль у адзін голас апраўдваюцца ўнукі.

– А гэта лёгка праверыць,– задумвае зноў нешта дзед.—Давайце на прыз згуляем. Пераможа той, хто гучней крыкне. А крыкне дужэй той, зразумелая справа, хто лепш працаваў за сталом лыжкай. Ён і стане маім чэмпіёнам. Згодны?

Дзеці пагаджаюцца, ім цікава і сапраўды выйграць прыз, а заадно і даказаць, што дзед памыляецца, што не ленаваліся яны за сталом.

– А які прыз будзе, дзеду?– пытае Петрык.

– Прыз? Ды прыз вунь... у садку на дрэве вісіць. Яблык.

Дарослыя ведаюць штукарствы дзеда, таму і яны зацікавіліся: што на гэты раз ён вытварыць?

– Ну што, пачнём, малеча? Хто першы будзе крычаць?

Стараліся ўнукі. Чуваць было, відаць, на другім канцы вуліцы, што на двары ў Аўгея праходзяць спаборніцтвы. Перамог Сашка. Так вызначыў сам дзед.

– Цяпер бачу, што паабедаў ты добра. Перамог. Астатнія таксама малайцы. Скокні сам, Сашка, на дрэва і сарві той яблык, які табе найбольш спадабаецца. Ён твой прыз. Атрымай. Для пераможцы не шкада.

Сашка шырока ўсміхнуўся, быў задаволены, што дзед назваў яго чэмпіёнам. Хуценька ўскараскаўся ён на яблыню, сарваў яблык, што сам ўпадабаў, грызануў... і зморшчыўся. Кіслы які! І кінуў яблык на зямлю. А дарослыя заходзяцца ад смеху. Ну і дзед! Ну і артыст! Аўгей жа зняў картуз, пашкроб кручкаватым пальцам лысіну, хехекнуў у вусы і сур'ёзна сказаў:

– Гэта ж лясоўка, яблыня такая. Дзічка. У лесе выкапаў маленькую, усё збіраўся прышчэп зрабіць... ды так рукі і не дайшлі. Сашка вось падрасце, ён прышчэпіць. Так, Сашка?

Хлопчык згодна ківае.

– Малайчына. І Петрык з Мішам табе дапамогуць. Тады на гэтым дрэве будуць расці не кіслыя прызы, а салодкія. Дажыву я ці не, сказаць не бяруся, а вось Сашка, як законны мой чэмпіён, вас усіх тады пачастуе смачнымі яблыкамі...

СКАРГА

Зноў неяк старому падвярнуўся пад руку першакласнік Лёнька, толькі бег на гэты раз ён не ў школу, а дахаты.

– Здароў, Лёнька!– бадзёра павітаўся Аўгей, а вітацца ён любіў—дзеля гумору—па некалькі разоў на дзень з адным і тым жа чалавекам.

– Ы-гы,– хлопчык спыніўся, прыплюснуў вока, зморшчыўся: сонейка якраз у твар.

– Што нясеш?

– Ранец.

– А ў ім што? Двойка, канешне?

– Ы-гы.

–Мог бы і не прызнавацца—я праз твой ранец бачу, што яны, кручкаватыя, шавеляцца там, кішаць, як уюны на патэльні. Ты не хавай ранец за спіну... Вось так, вось так трымай... Во, ажно дзве. Угадаў дзед?

– Ы-гы.

– Што ты заладзіў: «ы-гы, ы-гы»! Ці ў цябе слоў іншых няма? Настаўнікі чаму вучаць?

– Пісаць... чытаць,– адбіваецца Лёнька, яму ўжо і самому карціць ведаць, адкуль стары пра двойкі пранюхаў.—А як ты, дзед, убачыў, што ў мяне дзве двойкі?

– Ды проста: яны такія тлустыя, што прасвечваюцца праз ранец.

Лёнька падняў ранец упоравень з тварам, круціцьверціць яго перад вачыма, але нічога не заўважае.

– Ты і не ўбачыш, Лёнька,– усміхаецца Аўгей.—А я ўбачу, бо ў мяне вочы—ого-о! Сцяну возьмуць наскрозь...

– Хлус ты, дзед,– не пагаджаецца Лёнька.

– Ну як жа– хлус? А пра двойкі адкуль даведаўся, га?

Хлопчык пацiскае плечуком: і тое быццам праўда.

– То-та ж. Але ты не ўцякай. Затрымайся. З двойкамі табе спяшыць няма куды—прачуханец паспееш атрымаць. Памажы мне лепш у адной справе. Паможаш?

– А што?

– Скаргу напісаць.

– А што гэта?– не разумее Лёнька.

– Скарга – гэта, брат, такая паперка, якую мне аднаму скласці цяжка. Памагаты трэба. Такі вось, як ты. Апісаць трэба... паскардзіцца.

– А на каго?– пачынаюць блішчэць вочы ў малога.

– На бабу сваю, на Марусю.

– А што яна?

– Як гэта што? Як гэта што, Лёнька? Прасіў, каб бліноў напякла, сала напражыла, а яна на дыбкі: еш, кажа, тое, што на стол падаю, табе, кажа, тут не рэстаран. Бачыў ты яе? Трэба, трэба паскардзіцца, а то зусім разбэрсаецца. Ты, выпадкова, не падкажаш, хто ў нас тут самы галоўны начальнік, Лёнька? Каму можна паскардзіцца?

– Дзілектару нашаму,– раіць Лёнька.

– Во! Правільна. Яму. Давай скаргу складзём. Ты, бачу, добры грамацей, і я ж не горшы, а калі нашу грамату ў адну кучу зваліць, то не здабраваць тады цётцы Марусі. Даставай, даставай паперу, ручку... пакуль сверб ёсць у руках... мы ёй, Марусі!

Скаргу пісаў Аўгей. Лёнька толькі слухаў, як дзед шаптаў словы, што нязграбна клаліся на паперу, і радаваўся: «Будзе цяпер ведаць цётка Маруся, як не карміць дзеда блінамі...»

– Правільна напісаў, глянь, Лёнька? – нарэшце стары падаў яму скаргу.

–Правільна,– пагадзіўся Лёнька, затрымаўшы кароткі позірк на Аўгеевым пісанні.

– Не, не, ты мне не вяртай скаргу, а передай заўтра дзілектару. Перадасі?

– Ага,– кіўнуў Лёнька.

– Толькі не забудзься.

– Не.

– А цяпер бяжы, прагаладаўся, пэўна?

Хлопчык знікае.

Назаўтра ранічкай Аўгей знайшоў скаргу на лаўцы. Лёнька на ёй напісаў: «Дурань».

ЗМЕСТ

Аповесці

Апавяданні

Месца выхаду: Гомель
Дата выхаду: 2003
Рэдактар Б.Сачанка
Катэгорыя : Мастацкая літаратура

Рэспубліканскае паліграфічнае унітарнае прадпрыемства "Палесдрук"
Памеры: 282 с.

Новую кнігу пісьменніка склалі аповесці "Скачы ад печы, жэўжык!", "Цар-дуб" і "Вятрак – птушка вольная", у аснову якіх пакладзены суровыя падзеі Вялікай Айчыннай вайны і першых дзён пасля вызвалення беларускай вёскі ад нямецка-фашысцкіх захопнікаў. У гэты няпросты час духоўную падрыхтаванасць да подзвігу праяўляюць і дзеці, якім наканавана было лёсам рана мужнець, станавіцца дарослымі.

Апавяданні, змешчаныя ў кнізе, таксама звернуты да чалавека нашага часу.

Творы В.Ткачова служаць высокім ідэалам чалавечнасці, дабрыні і свабоды.